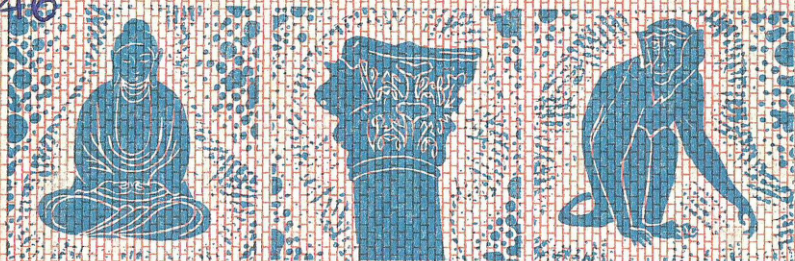

p2
T46

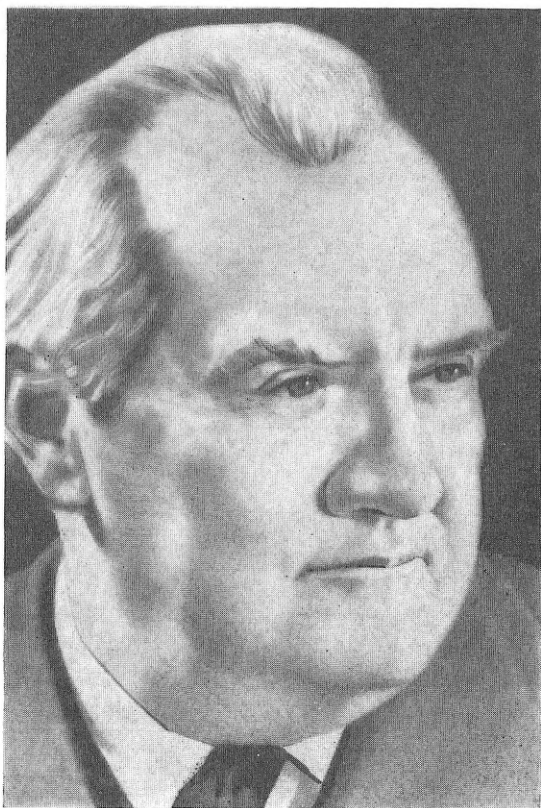
Микола ТИХОНОВ

Шість КОЛОН

МИКОЛА • ШІСТЬ
ТИХОНОВ КОЛОН

*Постановою Комітету
по Ленінських преміях
в галузі літератури й мистецтва
при Раді Міністрів СРСР
книгу „Шість колон“
відзначено Ленінською премією
1970 року*

Микола ТИХОНОВ

Шість КОЛОН

КНИГА ПОВІСТЕЙ ТА ОПОВІДАНЬ

Переклад з російської

*Видавництво художньої літератури „Дніпро“
Київ — 1972*

Переклав Василь Бова

Перекладено за виданням:

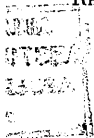
Николай Тихонов

ШЕСТЬ КОЛОНН

М., «Художественная литература», 1969.

5

Книжкова фабрика «Жовтень»

P2
T46

7—3—3
360—72М

Кілька слів від автора

Понад десятиліття, починаючи з тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого до тисяча дев'ятсот шістдесят другого року, мені випало їздити з місією доброї волі, боротьби за мир по країнах Близького Сходу, по країнах Південно-Східної Азії.

Книга, що називається «Шість колон», за своєю тематикою цілком належить Сходу. Я працював над нею кілька років.

Оповідання й маленькі повісті цієї книги можна було б назвати «барвистими оповіданнями», бо в них різнобарв'я бірманських джунглів, шляхів та міст Індії, диких зимових ущелин Гіндукушу, легкі обриси берегів весняного Середземномор'я в квітучому Лівані, ваговиті тропічні барви Цейлону та Індонезії.

Міг би я ще назвати ці оповідання умовно, як часто ведеться на Сході, «Книгою шляху», бо в них проходять мотиви Азії, яка шукає шлях у майбутнє, проходять люди азійських країн, що звільнилися від колоніалізму й розпочинають свій самостійний шлях.

У цих оповіданнях я хотів показати і європейців — друзів визволених народів і таких, що не можуть позбутися колишньої величі колонізаторів, під маркою дружньої допомоги хочуть зберегти свою владу, лишитись господарями старого материка.

Азія, що її я бачив, не була схожа на сьогоднішню. Вона дихала повітрям недавнього визволення, жадала

прогресу, дружби й співробітництва з усіма миролюбними народами. Відтоді багато що змінилося в житті народів Близького Сходу та країн Південно-Східної Азії. Змінилися великі міста, люди, їхні характери. Досягнення сучасної світової культури увійшли в побут, сталися певні соціальні зрушення, відбулися події, що сколихнули весь великий прадавній материк.

Спалахнула і досі, наростаючи, триває варварська, кривава війна у В'єтнамі, розпалена американськими імперіалістами-інтервентами. В усьому світі зростає найрішучіший протест проти інтервентів, які заливають кров'ю й перетворюють на руїни міста й селища Південного В'єтнаму й Демократичної Республіки В'єнам. Нещадно винищується мирне населення, і все більше зростає загроза дальшого розширення війни невідомо з якими наслідками для всього світу.

На Близькому Сході не послаблюється напружене становище, породжене інтервенцією ізраїльських загарбників проти арабських країн. Трагедія Індонезії, оповитої туманом невідомого майбуття, викликає велику тривогу. Внутрішні труднощі багатьох азіатських країн, як ніколи, загострилися сьогодні.

Усього цього немає в моїй книзі. Мої оповідання та маленькі повісті належать до попереднього періоду. В їхню основу покладено справжні сюжети і події, що сталися в житті. Прообразами дійових осіб часто є люди, які існували насправді.

Можу сказати ще, що книгу «Шість колон» я писав з почуттям глибокої поваги і щирої симпатії до народів Південно-Східної Азії та Близького Сходу.

Микола Тихонов

Ніч Аль-Кадра

Оповідання

Вперше за багато років радянський професор читав у Бейруті лекцію арабською мовою. У конференц-залі міністерства освіти сиділи шейхи, вчені, філософи, поети і письменники, громадські діячі, професори ліванського Національного університету, вчені мужі ліванської Академії красних мистецтв, представники Американського університету, теологи з університету святого Йосифа, любителі старовини з французького Інституту археології, музейні працівники, члени асоціації політичних наук, лектори з просвітнього товариства «Сенакль», студенти і просто цікаві, не кажучи вже про журналістів та газетярів.

По-різному слухали професора: одні сиділи у глибокій задумі, інші проникливим поглядом вивчали обличчя й фігуру промовця. А ще інші слухали насторожено, боячись пропустити слово, або з легкою посмішкою. Часом хтось, не витримавши напливу почуттів, схоплювався з місця, голосно аплодував, і його багато хто підтримував.

Професор, зосереджений, худорлявий, високий, мов бедуїн, але вузькоплечий, з тонкими рисами обличчя, в окулярах, спочатку хвилювався. Це впадало в очі. І голос у нього спершу був тихий, хрипкий. Він посмішав. Та поступово, відчуваючи велику, приятну увагу залу, він почав говорити повільніше, мова його полилася впевнено, і тепер слухачі вже з великим задоволенням і навіть захоплено, не приховуючи цього, дивилися на свого вченого друга, який говорив про світове значення арабської культури,

про ті легендарні часи, коли вона була хранителькою наукових відкриттів, розвивала багато наук і сприяла поширенню й розквіту світових знань. Він говорив про великих арабських вчених і письменників, про визначних арабістів старої Росії, про чудових радянських сходознавців, які глибоко вивчили арабську культуру, про молодих арабістів останнього часу, що наполегливо прагнуть оволодіти премудрістю Сходу.

Сам він віддав багато часу улюбленій науці.

Присутнім було приємно дізнатися, що в Радянському Союзі так широко займаються вивченням арабської мови і знають навіть матеріали, не відомі арабським вченим. Сам доповідач не раз бував серед арабів Середньої Азії, що живуть у Бухарі та Кашка-Дар'їнській області; там він знайшов і дослідив особливості походження деяких арабських дієслівних форм.

Він говорив докладно про арабські рукописи, які зберігаються в радянських інститутах та музеях. З великою майстерністю він розповів про стародавніх арабських мандрівників і мореплавців та про великого моряка, одного з чотирьох левів моря, — про Ахмада ібн Маджіда, три унікальні невідомі лоції якого прочитано зовсім недавно, після багаторічної підготовки, одним талановитим вченим, учнем самого Ігнатія Юліановича Крачковського.

Ці чудові лоції, що містять у собі опис морських маршрутів по Червоному морю, по Індійському океану та від портів Східної Африки на Схід, написані віршами, належать тому удатному левові моря, котрий, будучи потомственным лоцманом, відкрив шлях в Індію шукачеві казкового материка — Васко да Гамі.

Доповідач так яскраво розповідав про те, як зустрілися в африканському місті Малінді честолюбний португальський завойовник і знавець південних морів, як двадцять шість днів плвли кораблі, гнані попутним мусоном, і нарешті Маджід міг сказати, показавши на землю, що виднілася на горизонті: «Ось Індія, до якої ви поривались».

І як той же Маджід, дізнавшись, що чужинці, які удавали із себе мирних людей, обернулися в жорстоких грабіжників й шукали заморських земель, щоб підкорити їх своїй жорстокій владі, сплюндрувати, пограбувати до нитки жителів, перетворити їх на рабів, написав про все це в своїх поетичних урджусах. «О, якби я знав, що через них буде!» — вигукнув Маджід розпачливо.

Багато що з того, про що говорив професор, люди, які

сиділи в залі, чули вперше. І коли він закінчив свою незвичайну доповідь, вибухнули дружні оплески, до нього кинулись і старі професори, і молоді студенти, і всі намагалися висловити свій захват, подив, дружню подяку. Багато знавців, поздоровляючи професора з великим успіхом, говорили, що вони й не здогадувалися про ту величезну роботу в галузі арабістики, яку провели і провадять радянські вчені-сходознавці. Поетів особливо вразила розповідь про натхненного лоцмана Ахмада ібн Маджіда, якого і нині сірійці вшановують як святого. Йому моляться сьогодні також арабські моряки Червоного моря перед важким плаванням.

Молоді поети з палкою уявою були вражені доповіддю. Вона малювала перед ними кудлаті буруни Індійського океану, португальські кораблі біля берегів таємничої Індії, гордого лоцмана-араба, поета і філософа, який склав клятву лоцманів: «Ми пов'язуємо з кораблем своє життя і долю. Якщо він врятується, врятуємось і ми. Якщо він гине, ми вмираємо разом з ним». Перед ними поставав багрянолиций, кремезний, суворий, похмурий Васко да Гама в оксамитовому береті, із стягом, на якому був великий яскраво-червоний хрест ордена Христа...

Але всі були раді почути про надзвичайного Маджіда та його лоції, які були складені в сиву давнину і знайшли нове життя в руках радянського вченого Теодора Шумовського в далекій Ленінграді. Професор Георгій Церетелі теж був дуже радий, що його доповідь припала до душі цим вченим мужам, добре знайомим з рідною старовиною, надзвичайно щирим до кожного, хто хоче відкрити їм невідоме, та ще їхньою рідною мовою. Проте сьогодні вони почули багато нового, і найскептичніші з них змушені були визнати, що треба дуже любити науку і почувати велику повагу до арабів, щоб так тепло говорити про арабську культуру.

Михайло Нуайме підійшов і міцно потис руку професору, Михайло Нуайме, класик арабської літератури...

Лише позавчора вночі наснилися йому буйні полтавські тополі, що сягають своїми крилатими верховіттями в безодню, усипану крупними, зоряними ізумрудами. Ніч була й справді українською, аж брала за душу. З її глибини долинала пісня, то ніжно-весела, то ніжно-сумна. Йому самому захотілося співати, як колись співав, пам'ять сама нашіптувала йому то «Тече річка невеличка», то «Ой казала мені мати», то ще щось забуте, з «Кобзаря». Він

ішов лукою і чув скрипіння возів на старому шляху. Потім наснився Київ у весняних хмарах духмяного бузку, блиснула широка, наче море, смуга Дніпра під ногами. Він прокинувся, сповнений якоїсь гіркої радості та невідразної тривоги.

Лише вчора спустився він з гір, із своєї маленької, романтичної, червонодахової Біскінти, над якою ще лежать густі голубуваті сніги на відрогах величезного Санніну, і зустрівся з товаришами, що приїхали з Радянського Союзу, з цим професором, що живе у великому гомінкому Тбілісі.

Він уже чув про нього від друзів і тому обережно запитав:

— Ви, здається, цікавитесь арабською літературою?

— Так,— скромно відповів його співрозмовник.

— Ви навіть можете читати по-арабськи? — вів далі Нуайме.

— Можу читати, можу й розмовляти.— І гість перейшов на арабську. Це була перша несподіванка. На столі лежав том в ясно-синій оправі, і на ньому було видруковано: «Академік І. Ю. Крачковський. Вибрані твори». Це була друга несподіванка.

— Можна подивитись? — спитав Нуайме, не вірячи своїм очам.

— Прошу, дивіться, там є дещо для вас цікаве...

Нуайме подивився в зміст. Стаття «Арабські письменники і російські арабісти». Щось здригнулося в ньому. Він став поволі гортати сторінки, ніби мав відкрити для себе щось таке, на що він аж ніяк не сподівався, про що не думав. І справді, якось несподівано за сторінкою п'ятдесят шостою він знайшов свій портрет, написаний художником Джебраном.

Молодий, гарний, з сумними, замисленими очима, з тонким, натхненним обличчям. Таким він був багато років тому. Він навіть зникнув від цієї зустрічі із своєю молодістю. Мимоволі почав читати статтю, та йому здалось, що читати одразу про себе якось незручно, нескромно, та й книгу затримуєш.

— Чи можна мені на один вечір взяти цю книгу?

— Можете взяти її назавжди, вона ваша, — сказав професор.

— А як же ви без неї, вона ж вам буде потрібна?

— У нас є ще примірники. Прошу, прошу, візьміть на згадку про нашу зустріч!..

І Нуайме прочитав того ж вечора, уважно зупиняючись на кожному абзаці, розділ, що називався «Полтавський семінарист». Минуле поставало перед ним у дивовижній розмаїтості, наче недавній сон. Стара царська Росія, зелений Київ, укрите пилом вулиці Полтави, семінарія, друзі й товариші. Снилися пустельні рідні гори й Біскінта. Він жадбно вбирав знання. Читав класиків підряд. Напам'ять заучував вірші й пісні. Пушкін, Шевченко полонили його серце. Белінський приголомшив його вогненною красномовністю. Десь в іншому житті, далеко лишилась маленька російська школа Біблійської громади в Біскінті. Україна ставала для нього другою вітчизною. Але буря революції захопила його, і він мусив кинути улюблені краї. Однак ті великі роки залишили незабутній слід.

Потім він бачив багато країн та людей і, повернувшись з далеких мандрів до рідної Біскінти зрілим письменником, маючи за плечима сорок років життя, нудгував за далекою країною, де знайшов щиросердих людей і заглянув у величезні простори майбутнього.

Він закрив книгу, сповнений солодкого відчуття, ніби ввійшов у дім, де його давно чекали і завжди згадували. Сторінки книги говорили з ним, як живі друзі. Двічі він прочитав рядки, які його вразили. Крачковський писав:

«Нуайме має рацію, коли говорить, що нам не завжди ясні фактори, які пояснюють вибір людиною справи свого життя. Не завжди для нас ясні в деталях і шляхи, якими йде зародження симпатії між людьми та народами...»

До речі, ось вони — росіянин та араб — стали свідомо називатись у ті роки — і це лишилося на все життя — «Михайло з Біскінти» і «Гантус з Росії». І яка це була щиросерда дружба, яке розуміння, яка симпатія! «Тут твоя правда, друже!» — сказав подумки Нуайме. Стаття кінчалась гідними подиву словами: «Думаю, що майбутнє людства багато в чому залежить від уміння відшукати шляхи цієї симпатії».

«Занудгував я за Росією, за Україною, — мовив він сам до себе. — Як би я хотів подихати повітрям моєї другої батьківщини, України! Як би хотів постояти на березі Дніпра в Києві, ще раз побачити Полтаву — місто моєї юності!»

Він прийшов на лекцію професора Церетелі, і йому було приємно, що цей чоловік, великий вчений, говорить

з арабами їхньою мовою і розповідає їм про речі, які їм не відомі, але які належать їхній історії, їхньому духовному світу. Він заслуговує на подяку. І він ще й учень незабутнього «Гантуса з Росії»!

Він підійшов і потис йому руку, наче давньому, доброму другові. І вчений, не схильний до сентиментів, зрозумів його. Цього вечора він сам був зворушений, хоч і не зміг би як слід пояснити чому...

У великій, майже квадратній кімнаті, завішаній килимами, картинами, дзеркалами, в готелі «Брістоль», на вулиці мадам Кюрі, навколо круглого столу було шумно, часом навіть надто шумно, тому що серед присутніх були молоді поети, які звикли розмовляти й читати свої вірші якнайголосніше. Християни і магометани дружньо розмовляли за склянками білого й червоного мюзару. У Лівані понад п'ятнадцять релігій та сект, і до цього всі давно звикли.

Бесіда була жвава. В побіжних запитаннях, сумнівах, недомовленостях, у багатомовності, в дружніх усмішках, раптових вибухах красномовства, в різкості й ніжності було так багато безпосереднього й несподіваного, що всі почували себе вільно і невимушено.

Говорили про все, що спаде на думку. Зрештою, тут не диспут і не суворий допит. Поети закидали нас запитаннями про життя в Радянському Союзі, запитаннями, які свідчили, що вони зовсім не знають нас, умов нашого життя, стану нашої літератури. Щоправда, це було дев'ять років тому, отже, й не дивно.

— Чи можна в Радянському Союзі писати вірші про кохання, про красу коханої?

— Чи можна оспівувати природу так пишномовно, як в арабській поезії?

— Яка різниця між поезією і прозою?

— Чому до революції в Лівані, і в Сирії, і в Палестині було сто тринадцять російських шкіл, а тепер жодної?

— Чи можна організувати в Лівані за допомогою Радянського Союзу хоча б одне ремісниче училище?

Всі були дуже вдоволені, коли дізналися, що в Радянському Союзі можна писати про кохання, про красу все, що хочеш, не шкодуючи барв, і малювати віршами найфантастичніші, найхимерніші, найформалістичніші пейзажі, що різницю між віршами і прозою в деяких поетів важко знайти... Що ж до російських шкіл, то вони за старих часів були засновані так званою Біблійською грома-

дою, а тепер її немає, що ремісниче училище не так важко організувати і самим арабам...

Молодий радянський арабіст, який привернув загальну увагу (правду кажуть, що у них і молоді навчаються арабської), прочитав російською мовою вірші, написані Михайлом Нуайме замолоду в Полтаві. Вони називаються «Замерзла ріка».

Спочатку він переклав по-арабському зміст вірша: Нуайме описує річку взимку. Вона скута кригою. Вона завмерла, замерзла. «Чи заграє життя веселе на її берегах». Це було в роки реакції, і поет говорив про майбутню революцію. Кінчаючи вірш, він звертався вже до всієї країни, скутої кригою, наче ця ріка:

О, ми віримо, Русь,
Вірим всією душею,
Що весна прийде
І в твої краї.

Тож скажи: коли
Настане цей час?
Ти мовчиш, о Русь!
Спи, ріднесенька!..

Російська мова дивно звучала в цій кімнаті після арабських строф, що дзвінко струмили цілий вечір.

— Як називається ріка, про яку написано вірш? — запитав один з присутніх.

— Сула!

— Я думав, Волга! А Сула така ж велика, як і Волга?

— Ні, Сула — невелика річка, проте поет її взяв як образ. Він жив у селі на її берегах, у свого українського друга...

Інший поет сказав:

— Старий Нуайме нагадує мені рядки древнього Аль-Мутанаббі, котрий говорив про лева: «Він ступає по землі спогорда і м'яко, мов лікар, який обмацує хворого. Відкинута назад грива увінчує його голову, наче корона. І здається: як тільки він заричить у гніві, ця корона впаде з його голови». Та я підіймаю келих за поезію Нуайме і за всю поезію! Я пам'ятаю чийсь рядки, котрі зараз до речі:

О виночерпцю, запали вогнем вина наш келих,
А ти, пісняре, заспівай, бо всі бажання світу
Тепер підвладні нам!

Ми випили за поезію. Всі говорили, перебиваючи один

одного. Отак споконвіку бесідують поети й вчені. Та ось підвівся один із розпалених бесідою поетів. Він був схожий на бедуїна, що ладен вискочити на верблюда й мчати, вимахуючи списом.

— Послухайте, браття, це несправедливо! Наш Нуайме, котрий так любить Росію, писав арабською і російською мовами вірші про боротьбу за її свободу, писав про росіян, хоч сам араб. А хай нам прочитають вірш, де б російський поет говорив про боротьбу арабів за свободу! Арабський поет вірив у перемогу революції в Росії. Це ми щойно чули. А чи є серед російських поетів такі, що писали про арабів, про їхню боротьбу за свободу?

Сказавши це, він сів. Всі наче аж розгубилися. Почали пригадувати різні вірші, та всі вони належали класикам і були, як-от лермонтовські «Три пальми», чудові, але далекі від заклику до боротьби.

Скільки ми не намагались, але так і не могли пригадати віршів російських поетів на цю тему. Та не можна ж було не відповісти на запитання нашого друга. Тоді я змушений був сказати, — іншого виходу не було, — що у мене є один такий вірш. Тільки ж майте терпіння. По-перше, я його всього не пам'ятаю. По-друге, до нього потрібні деякі пояснення. Це було давно, у двадцяті роки, однієї безсонної ночі в моєму рідному місті на Неві, коли воно називалося ще Петроградом. Тієї ночі зорі були особливо яскраві, і ними можна було піднятися, немов по сходах, на небо. Я читав тієї ночі коран і відкрив його на сторінці, де говорилось: «Хто пояснить тобі, що таке ніч Аль-Кадра? Ніч Аль-Кадра варта більше, ніж тисяча місяців. Цієї ночі ангели спускаються з неба, щоб управляти всім, що існує. І до світанку панує цієї ночі мир».

У примітці до цього розділу можна прочитати, що цієї ночі утверджуються і розв'язуються справи всесвіту на цілий рік. Я був молодий, сон тікав від мене, а ніч була така гарна, і я думав про світову революцію та про те, як би по-революційному розв'язати справи всесвіту, принаймні на найближчий рік, без допомоги ангелів. Почати хоча б з арабів. Я взяв перо, розгорнув зошит і звернувся у віршах до людей, хмар і звірів пустелі. Я говорив про приривнення арабів, про те, як їх пригноблюють сьогодні, як їх примушують служити у військах імперіалістів, і про те, що їм треба прокинутися і стати до бою. Я закликав їх до цього. Я прочитаю те, що пам'ятаю; ось ці рядки:

Слухай-но:
Зеленіша від лісу ніч Аль-Кадра,
Хто в двері і в серце постукав моє?
І встав я як муж і як воїн, я встав і як брат,
Губами на губи і сталлю на сталь відвіщав.

— Це писав араб! — вигукнули присутні, коли професор переклав їм мої рядки.

Я читав далі:

Незабаром і час...
Пальми втомились хитать головою на схід,
Моляться трави, і леви не йдуть до води,
Не сто поцілунків, а істинно тричі по сто
Я в тебе візьму вже при першій нічній зорі,
Щоби в ніч цю Аль-Кадра
Повернулось до мене моє життя,
І людині тій сказав я: пора,
Сильніш від якої нема...

— Це арабські вірші! Справжнісінькі! — закричали слухачі.

Я ще прочитав:

Уста мої — правда, і уста мої — суд!
Завтра в путь вирушати мені.
Тому що погонич я, і верблюдо,
І земля, і небо над нею...

І завтра — меч,
Спи, моя квітко.
Сьогодні мир — на землі й на воді,
Сьогодні в ніч Аль-Кадра
Навіть самий знедолений із людей
Із пророками входить у рай!..

— Ми перекладемо ці вірші й надрукуємо в Бейруті! — сказали араби.

Я відповів:

— Мені все-таки треба дещо пояснити. Складність думок і густа образність мене тоді полонили. А я хотів лише сказати, що араби візьмуть меч і будуть боротися за волю. Всі народи повинні бути братами і рівновеликими в своїх досягненнях! Не знаю, чому тієї ночі до мене потрапив коран і чому я думав про долю арабів. Наш великий Пушкін написав «Наслідкування корана», не знаю чому. Серце хоче йти стежиною дружби до того народу, який йому до душі. А чому саме однієї несподіваної ночі з'являється це почуття, ніхто не скаже. Мені заманулося по-своєму переписати сури корана, тому що в наш час люди рівні

богам, ангели та люди перемішалися, а зорі світили тої ночі яскравіше, ніж звичайно...

— Ми теж чекали століттями лише ангелів у ніч Аль-Кадра, — сказав один з поетів. — Але потім самі штурмували небо, і тепер сходи в наших руках, наше небо вільне, ангели з нами, але важко зберегти мир на землі. Ворогів надто багато. Отже, ми бажаємо всім миру!

— Ти гарно говориш, — сказав його сусід, — як сам Віктор Гюго, пам'ятаєш його слова: поет не може йти сам. Треба, щоб ішла людина. Тож кроки людства — це кроки суспільства! І ми хочемо крокувати разом з усіма!..

— Ах! — скрикнув один із поетів, які сиділи мовчазні, і в голосі його продрзвеніли іскри люті. — Я... — Він стояв, потрясаючи кулаками. — Я, Маджід, що веде в гавань миру флот розбійників, які обдурили мене, я кажу їм: «Ось країна, якої ви хотіли мирно досягти». А вони, що вони зробили! Я пам'ятаю цих португальців. Вони обманом і злом оволоділи всім. І тоді в Багдаді вулиці поросли травою, нічого було більше возити верблюдами. Вони знищили наші кораблі й фортеці! Вони закрили наш мирний водний шлях, вони знищили нашу культуру. Я, Маджід, кажу сьогодні: вони катують чорну Африку тепер, як катували нас колись! Катують, як нас колись! Авжеж! Авжеж! Це так!..

Він так розходився, що його посадовили ближче до вікна і насилу заспокоїли.

Вечір наближався до кінця. Він почався там, у конференц-залі міністерства освіти, і кінчався в квадратному номері зразкового готелю «Брістоль». Гості розходились по двоє, по троє. Кімната пустіла. Ми вирішили прогулятися перед сном. Я і молодий радянський арабіст вийшли з нашими останніми гістьми. Вулиця мадам Кюрі була безлюдна. Теплий вітер з моря приязно освіжав наші гарячі чоки. Жорстке листя пальм шаруділо ледь чутно.

Трохи віддалік стояли двоє. Нам здалося, що один підтримує другого. Може, це хтось із наших гостей? Ми підійшли ближче.

Так, це були два приятелі, один із них кричав, що він Маджід. Зараз він хитався, притулюючись до пальми.

— Що з ним? Йому недобре? Він, здається, плаче? Справді, він плаче. Чому?

Араб, який підтримував друга, глянув на нас, упізнав і швидко відповів:

— Він плаче від образи!

— Хто його образив?

— Він каже: навіщо Маджід показав дорогу португальцям! Навіщо він привів їхні кораблі до Індії! Він не може цього йому простити! Він каже: Маджід сам жалкував, та пізно. Він заподіяв страшне лихо. І от він не може йому простити... Ну, прости йому, будь ласка!

— Ні! Ніколи не прощу! — закричав, хитаючись із заплющеними очима, чоловік, що притулився до пальми. — Нізащо!

З нами говорив його приятель, який намагався пояснити становище:

— Він не може заспокоїтись. Він плаче. Він дуже вразливий. Я кажу йому: забудь про Маджіда. Це вже важко виправити! Проте він плаче, він каже: це був початок колоніалізму. Ти кажеш, початок колоніалізму, але ж він уже кінчається. Ну от, чуєте, він каже: однаково — це колоніалізм! Будь він проклятий! Нічого, це минеться. Він просто поет, він надто вразливий. А сьогодні так багато читали віршів і говорили про вірші. До того ж він зайве випив, йому не слід пити стільки червоного. Воно важко!

Раптом чоловік, що притулився до пальми, випростався і став придивлятися до намиста вогнів, які оперізували вулиці та будинки, що розійшлися вверх і вниз від нашого майданчика. Потім крутнувся навколо себе, мов танцюючий дєрвіш, і пішов, простягнувши руку вперед, наче ніс прапор, і заговорив хрипким голосом, ковтаючи сльози:

— Бейрут — перлина Сходу в мідній оправі Заходу. Він — перлина в багні, над яким стугонить електрика. Корал на березі, де золото змішалось з піском, срібло — з мулом...

— Це він цитує з Аміна Рейхані, — сказав молодий радянський арабіст.

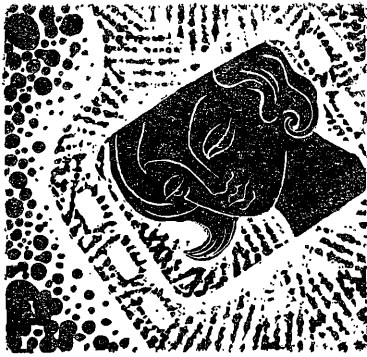
Тим часом приятелі вже зникли за поворотом. Я безтямно повторяв слова Рейхані, дивлячись на нічний Бейрут, і мені все здавалося сном.

Як правильно сказав Крачковський, мудрий шейх невмирущих слів, «Гантус із Росії», людина, яку тут піднесли до божества в ім'я дружби: «Не завжди ясні для нас шляхи, якими йде зародження симпатії між людьми та народами».

Мені подобалося це місто, цей пізній час, ці люди. Життя провело ризик і з'єднало ніч на берегах Неви і ніч на берегах Середземного моря в Бейруті. Може, так треба

було, щоб вірш, написаний тридцять п'ять років тому, знайшов тих, кому був призначений, такої ж безпечної ночі, як і тоді, коли писався.

А може, цей сентиментальний поет плакав справжніми сльозами за тим, що сталося понад чотириста п'ятдесят років тому на берегах Індії, коли справді в розкішній колісці, на награбованих шовках і алмазах, забризканих кров'ю, народилась потвора колоніалізму, першим провісником якого був суворий, нещадний, жадливий до багатства і слави, неповторимий Васко да Гама, котрий забезпечив собі безсмертя і прокляття великого лоцмана, четвертого лева моря, поета і мудреця Маджіда!

Зельзеля

Оповідання

Дзвінкоголоса Сурія, тепло виконавши народні арабські пісні, починає щось дуже знайоме. Фатіх і Рафік очікувально дивляться на мене. Та радянській людині не важко здогадатися, що вона співає «По долинам и по взгорьям». І далі, трохи перепочивши, на мій подив,— «По военной дороге шел в борьбе и тревоге боевой восемнадцатый год». Йї підспівують і Фатіх, і Рафік. А потім всі троє дружно заспівують «Широка страна моя родная».

Вони співали так упевнено, так піднесено, що я міг тільки дивуватися з їхньої музичності, і коли вони кінчили, я спитав, хто переклав ці радянські пісні. Всі присутні тут були студентами, всі вивчали російську мову, та володів нею вільно тільки Фатіх. Вони засміялися, коли він переклав моє запитання.

— Ніхто не перекладав,— пояснив Фатіх.— Це тільки мотив радянський, а слова арабські. Ми співали арабські пісні, покладені на російську музику. Ці наші пісні також про боротьбу й свободу. Але ми співаємо і по-російському.

У кімнаті не було ні двострунного ребаба, ні флейти, ні гітари, ні лютні — жодного музичного інструмента. Сурія проспівала «Катюшу» так природно, начебто дівчина Катюша була тутешньою і виходила на знайомий на берег Євфрату, і я не приховав найщирішого захоплення її талантом.

— Вона і танцює дуже гарно,— сказав Фатіх.— Вона учасниця, як у вас кажуть, самодіяльності...

Сурія гарна справжньою арабською вродою, глибокою, що не кидається у вічі. Якби її щирий друг Фатіх був поетом, він оспівав би її в найвишуканіших віршах, де не забув би порівняти її, як належить за класичним зразком, і з газеллю, і з пальмою, і з лілією. Та коли відкинути ці образи, що безперечно стосуються і Сурії, то її ніжні, смагляві щоки, стрімкі розльоти її шовковистих брів, її ласкаві, спокійні, але з якимсь гарячим блиском очі, сухо окреслені коралові уста, корона чорних кіс, тонкий та гнучкий стан — все це якось незбагненно говорить про її надзвичайну чарівність і про те, що в цьому легкому тілі живе сильний характер і нестримна воля, успадкована від войовничих предків.

— Годі співати, — каже вона і виходить. — Я зараз зварю каву.

Кава! Країни Сходу можна поділити на кавові і чайні. Різку межу важко визначити, проте так само як в Афганістані рішуче дають перевагу чаю, так у Сирії та Лівані не уявляють життя без кави, без цього запашного, живлющого, гарячого напою, що пахне ваніллю та кардамоном. Від ранку й до вечора тут п'ють каву. І воду, чисту, прозору воду, таку дорогу в країні. Водою запивають каву — так ще краще відчуваєш густоту й пряність старовинного арабського напою. Нема господи, де б вас не почастували кавою, нема вулиці, де не було б мандрівного продавця з маленькими чашками, що висять у нього на поясі. Коли Сурія приносить запашну, паруючу, оксамитну каву, я з насолодою п'ю її маленькими ковтками і не можу утриматись, щоб не розповісти друзям, яку надзвичайну каву пив я цими днями у поважної мусульманської духовної особи, де ми були з візитом.

Багато цікавого у Дамаску, але будинок цього духовного діяча за своїми особливостями нагадує куточок старої Альгамбри. Дворик викладено різнокольоровою плиткою, посеред нього — невеликий басейн, фонтан з тонкими, високими струминками, прозоре плетиво яких, наче веселка, мигтить у гарячому повітрі. Кущі троянд. Аркади. Він прийняв гостей не нагорі, в офіційному приміщенні, а внизу, в кімнаті, вікна якої виходять на цей чудовий дворик і дають можливість милуватися грою сонячного проміння.

Розмова була спокійна, щира. Служник, весь у білому, привіс на таці малесенькі кавові чашечки і поставив перед кожним. Ми розмовляли. Служник у білому більше не

приходив. Я зазирнув у свою іграшкову чашечку — вона була порожня. Невже він забув принести каву? Як чемний гість, я промовчав. Потім я побачив, що гості-араби і господар підносять ці чашечки до губів і, напевне вдають, ніби п'ють щось із порожньої чашечки. Так робили всі, і я мусив узяти в руки свою чашечку. Я побачив на самому денці якийсь темно-коричневий обідок. Такий обідок лишається в чашці від кави. Одначе треба було покуштувати, що це за темно-коричневий поясок. Я швидко злизав його і відчув у роті надзвичайну гіркоту, наче проковтнув велику порцію чимсь здобреної хіни. Гіркота сповнила мій рот, але незабаром зникла. А через якийсь час зі мною сталося щось незвичайне. Я раптом відчув себе свіжим, бадьорим, легким. Дихалося навіть якось поіншому. Я відчув надзвичайний приплив енергії. Наче відпочивав у горах та біля моря і повернувся зовсім бадьорим. Не було сумніву, що так подіяв на мене темно-коричневий обідок... Я не втримався, щоб, прощаючись, не спитати, що це за каву ми пили.

— Це була найкраща геджаська кава, — з гордістю відповіли мені.

— А чому її було так мало, чому її не дають повну чашечку?

Чоловік, який відповідав мені, тут серйозно подивився на мене і сказав, ледь усміхнувшись:

— Якби ви випили цієї кави повну чашечку, ви б померли!

Ось, виявляється, яка буває кава!

Сурія знов налила мені повну по вінця чашечку кави.

— Моя кава безпечна, можете пити її скільки завгодно повними чашечками, це не смертельно.

Рафік, жартівник і дотепник, сказав, дивлячись на Сурію:

— У нас в Сирії не лише кава, у нас є багато чого небезпечного; поети запевняють, що, наприклад, гарна врода теж смертельна. На щастя, Сурія милостива і нас не вбиває. В давнину красуні посилали своїх обранців на небезпечні подвиги, щоб переконатися в їхній мужності. Люба Суріє, не посилай, будь ласка, в далекі краї нашого Фатіха, нехай він, як треба, здійснить подвиг десь поблизу і якомога швидше, бо я не діждусь, коли погуляю на вашому весіллі... Вчини швидше подвиг, любий Фатіху!

— А який подвиг можна вчинити в наш час у Дамаску? — спитала усміхаючись Сурія. — Фатіх не льотчик, не

спортсмен, не вчений-фізик. Він бідний студент, як усі ми. Він уже зробив дещо цікаве, але це його таємниця. І я його не викажу...

— Гаразд! Я зупиню автомобіль на ходу, якщо йому заманеться наскочити на тебе, коли ти переходитимеш вулицю Перемоги,— сказав Фатіх.— Ми нещодавно,— він чомусь підморгнув мені,— вчинили кілька подвигів — пам'ятаєте, що з нами було?

— Подвиги, які ми вчинили? Щось не пригадаю!

— Ну як же це так, ми їхали вночі пустелею в Хомс і збилися з дороги. Кружляли, кружляли, фари машин здавалися нам вогнями сіл, а ці села тікали від нас вдалину, і ми то заїжджали в поля і блукали канавами, то повертали замість півночі на південь, доки не опинились перед колючим дротом і рівчаками, і, хоч як старались їх об'їхати, ще більш плутались у дроті. Нарешті побачили місток і на ньому — кого б ви думали? — імперіалістів. Куди ж ми заїхали? А заїхали ми в нафтове містечко, на нафтоперегінну станцію при нафтопроводі. Англіїці подумали, що ми хочемо висадити в повітря їхній нафтопровід, і дуже сполошилися. Вийшли озброєні люди й спитали: чого ми весь час тут їздимо? Ми сказали, що заблудили й шукаємо дорогу на Хомс. Вони повірили (бачать, всі араби) й дозволили нам проїхати через їхню станцію, яку вони так пильно охороняли. Якби вони знали, хто проїхав: червоні з Москви!..

— Це не подвиг,— сказав розчаровано Рафік.— Давай щось інше...

— Ну то ось тобі ще: ми промчали чотириста кілометрів за одну ніч важкою дорогою з Халеба в Дамаск без зупинки.

— Це не подвиг! — не поступався Рафік, махаючи рукою. — Просто гарна машина і вправний водій!

— Де там вправний водій! — крикнув Фатіх, удаючи, що розсердився.— Ти ж не знаєш, на яких умовах узиявся наш водій доставити нас у Дамаск за одну ніч...

— А що, це були якісь особливі умови?

— Не особливі, а жахливі, неймовірні. Він сказав, що стомився за день, що обов'язково засне за кермом, але за наслідки не відповідатиме, бо ми всі разом перекинемося на якомусь повороті або звалимося на ходу в ущелину. Отож хай йому цілу ніч розповідають всілякі веселі пригоди, щоб він не заснув, бо як веселитиметься й сміятиметься, то сон не здолає його.

— Машаллах! І ви погодились бути для нього цілу ніч Шехерзадами?

— Авжеж. І розповідали йому такі історії, що він не те що не спав, а насилу тримав у руках кермо, реготав мов божевільний і мало не качався від сміху. І так було цілу ніч, а на світанку нас затримав військовий патруль, який влаштував засаду на контрабандистів і запідозрив, що ми бандити, так шалено ми мчали.

— Це не подвиг, — нарешті втрутився і я. — Справді, ми з Фатіхом розповідали історії цілу ніч. То я розповідав, то Фатіх, до того ж він усе перекладав нашому водієві, це було, звичайно, важко і втомливо, та все ж таки це не подвиг. Думаю, що в такого міста, як Дамаск, є свої особливості, і ми ще почуємо про подвиг Фатіха. Він молодий і гарний, яким і має бути в його роки... А чи знаєте ви, та ніч, коли ми їхали, вірніше, мчали, була чарівна. Місяць світив так, що видно було кожную складочку в горах, кожную билинку. Просто гріх було спати такої ночі. Сьогодні, видно, буде гарна погода. А що, як нам провести сьогоднішній вільний вечір якось незвичайно? Може, піти усім разом в якийсь театр?

— У нас нема театрів, — сказав сумно Фатіх.

— Як це нема театрів? Жодного? А чому?

— Театри не розвинулися, бо театральні вистави заборонялися релігією...

— Але ж я чув, що у вас є артисти?

— Артисти є, вони грають в Єгипті, в кіно. Там вони знімаються в бойовиках з великим успіхом. Ану, що йде сьогодні? — Переглянувши в газеті оголошення кінотеатрів, він сказав: — О, поблизу від нас якраз те, що нам потрібно. Демонструється єгипетський фільм «Історія мого кохання». Кращі наші артисти грають у ньому — Іман та Фарід аль Атраш. Я зараз подзвоню друзям, і ми підемо. Ще маємо час...

За півгодини ми вийшли всією компанією на вулицю, у вечірній Дамаск.

О Дамаск, весняний, зелений і рожевий! Ти змінив багато своїх облич за довгі віки свого земного існування. Ти можеш похвалитися і воротами, де сталося чудо, коли язичник Савл перетворився на християнина Павла, і мечеттю Омейядів, де у внутрішній каплиці, що дісталась у спадщину ісламу, зберігається голова Іоанна Хрестителя, і гробницею свого великого героя, Салах ад Діна, і палацом Кастр-аль-Казм, і багатьма іншими історичними

пам'ятниками, аж до вулиці Перемоги, на честь нової, вільної Сирії.

Та, переживши багато трагедій і катастроф, ти лишаєшся містом, де в весняних садах буйно квітнуть персикові та абрикосові дерева, старі й молоді яблуні, де веселиться молодь, де на вулицях перемішалось вбрання старої Сирії і наймоднішої сучасності, де гудуть машини і тельнякають дзвіночки верблюдів та віслюків, де сяйво електричних вогнів струмує із дзеркальних вітрин і де при свічці умільці сидять над інкрустацією з перламутру, де на розкішних вулицях центру і в глинобитних хатинках околиць вирує своє життя.

Добре зануритись у твої вечірні вулиці, пройтися в цій строкатій юрбі, де чути голоси людей різного віку, де так сяють погляди молодих арабських дівчат із-під прозорої вуалі, а то і просто без вуалі, де так ваблять вогні кав'ярень, що хочеться сісти й зіграти партію в нарди з незнайомим дамаскінцем або взяти наргіле, затягтися й сидіти, вдивляючись у зеленаво-синє небо, в якому блищать усі сузір'я тисячі й однієї ночі несподіванок.

Дамаск — в минулому місто вчених-богословів і воєвничих вершників під зеленим стягом — сьогодні не боїться закованих у панцир людей, які йдуть з криком і брязком його вулицями. Це тільки продавці кави та прохолодних напоїв, вуличні філософи, що поблискують металом бака для води за плечима, металевими кругами на грудях та цілою низкою склянок і чашечок, прикріплених до важкого пояса.

Скільки парубків у світлих сорочках і легких піджаках, скільки дівчат у вовняних в'язаних кофточках, у темних, скромних спідницях поспішають цієї години до кінотеатрів, щоб у прохолоді великих залів поринути у вир людських пристрастей, зібраних з усього світу на тамничому всевидющому екрані!

Такі ж людські пристрасті вирують у твоєму міському чарівному казані, Дамаск! Ти живеш складно, наче маленький Париж, навіть дуже складно, і кожен, хто потрапляє до тебе, не може не проїнятися твоєю завжди новою чарівністю, не може не оцінити твоєї жаги до життя, твого прагнення до сучасності, твоєї відданості свободі!

Я жадібно роздивлявся на всі боки, і мене дуже цікавили і люди, і будинки, і різні гарні арабські вивіски, хитромудрі закрутини арабських арабесок, що збігають карнизамі та по стінах. Мені перекладав Фатіх деякі на-

писи та оголошення. Сміхотун Рафік тут же, сміючись, розповідав Фатіху якийсь анекдот, тож і собі сміявся серйозний Фатіх. Шепотом він переказав мені, що зараз Рафік розповів йому пригоду з одним іноземцем, який побачив на голій стіні на вулиці Сальхі, біля зупинки машин, довгий, красиво намальований напис. Він сказав: «Я теж починаю розуміти дещо по-арабському... Правда, тут написано: дозволяється стоянка машин?» Дружний регіт був йому відповіддю. Там було написано: «Собака із собак той, хто буде мочитися біля цієї стіни!»

— Я не знав, що Рафік такий злостивий,— сказав я, посваривши його пальцем.

— Ні,— відповів Фатіх,— він каже, що не злостивий, а любить посміятися, коли смішно. Він каже ще, що тепер ми побачимо подвиг Фатіха, бо дістати квитки для всієї компанії на фільм «Історія мого кохання» не так просто.

Нас усього шість чоловік, наспіли ще друзі, і все-таки Фатіх роздобув квитки, і ми ввійшли в такий кінотеатр, який міг бути окрасою будь-якого великого міста на будь-якому континенті.

Ми взяли квитки на балкон і разом з щільним потоком глядачів стали пробиратися до своїх місць. Ми піднялися не широкими, але крутими сходами і через вузькі двері вийшли на балкон, який висів над нижнім залом так високо, що всім, хто сидів не в першому ряду, не видно було тих, хто сидів під ними, і ми нічого не бачили перед собою, крім великого сріблястого екрана.

Світло погасло. На екрані гойдалися човни з перекошеними вітрилами. Вітер ворухив розкошлані крони пальм, що прямо з води здіймалися в тьмяне небо. Був розлив Нілу. Хвилі заливали низькі береги. Дівчина із замочної родини напівлежала в знемозі на широкому дивані й схвильовано слухала голос відомого співака, в якого вона закохалась усім своїм молодим серцем. Співак був і справді відомий. Це був популярний в арабських країнах сирійський співак Фарід аль Атраш. Артистка Іман, за фільмом — Аміра, зачарована співом, з кожним днем більше закохувалась у співака. Далі йшли їхні переживання, висловлені піснями та довгими аріями, кожна з яких співали не менше десяти хвилин. Їхні лункі голоси переможно звучали під високою стелею кінотеатру. Глядачі переживали, аплодували і навіть захоплено кричали. Фільм поступово перетворювався на оперу. І хоча Нілом

пливли різноколірні яхти і показувались розкішні сади та вілли, головне було в співах, і розповідь про кохання линула музичними хвилями вверх великою рікою, бо дія переносилась із садів на ріку, на яхту, і арії ставали все довгими. Я спитав Фатіха, котрий сидів поруч, чи є ці довгі арії особливістю артистів, що грають у фільмі. Він тихо відповів, що це особливість арабських співаків взагалі, що я не чув знаменитої Ум Кульсум, котра співала кожную пісню майже цілу годину, і це дуже подобається глядачам, бо свідчить про силу голосу і талант співачки. На екрані зараз співають не такі вже й довгі пісні...

Після цього роз'яснення я наче поринув у потік мелодій, і цей потік ніс мене якийсь час, гойдаючи й заколисуючи, через безліч сцен, в яких кохання наростало і рухалось до найвищої точки, але в цей час хтось дуже сильний став трясти мій стілець за спинку, і трясти з величезною енергією.

«Хуліганство,— подумав я, та вирішив поки що нічим не відповідати.— Провокація!» Я навіть не озирався, чекаючи, що буде далі.

Трясіння припинилось так же раптово, як і почалося, і кілька хвилин було тихо. Далі наче якийсь невидимий і злостивий велетень став збоку в проході і, взявшись за довгу палицю, просунуту під стільцями нашого ряду, одним ривком трохи підняв увесь ряд і став нахилити його вліво.

Не встиг я підхопитися, як увесь ряд стрімко поїхав кудись вниз та вбік, і ми всі попадали один на одного.

Екран захитався, немов став вітрилом, вілли та яхти на ньому одразу поблякли, а потім і зовсім зникли. Замість них по екрану розпливлися жовті й зелені смуги, які стали кільцями, що оберталися все швидше. Екран став блідо-рожевим і раптом погас. Залишилися якісь мінливі жовті та зелені спіралі.

Найдивніше те, що в залі була якась напівтемрява, в якій все, що відбувалося, здавалось нереальним. Під нами в нижньому залі наростав глухий гомін, неясний гуркіт ішов по всьому будинку. Наші стільці стали на своє місце. Ми мовчки дивились один на одного. Та внизу під нами вже вирувала буря голосів. І в нас на балконі народ схопився й побіг, спотикаючись, наптовхуючись на стільці, до виходу. Двері були маленькі, і там, унизу, почалася тиснява. Там вовтузились, штовхались, кричали й ойкали, кожен хотів першим вибратися на сходи.

І тут весь величезний кінотеатр піднявся, мов корабель на великій хвилі, і став хилитися вліво. Було таке відчуття, наче ми в розбурханому морі й почалася хита-виця. Вражала легкість, з якою піднімалась така важка будівля. Хвиля відринула, і кінотеатр повільно й плавно повернувся на своє місце. Друга хвиля трохи підняла його догори, і він покійно піднісся вгору і знов опустився. В цей час внизу голосно закричали, здавалося, наче десь поряд з нами. У відповідь закричали й ті, хто товпився біля дверей на нашому балконі. Вигукували якесь слово, що спочатку звучало якось невиразно. Далі вже можна було розібрати: кричали і внизу, й нагорі тільки одне: «Зельзеля! Зельзеля!»

Я хтозна-чому в першу мить подумав, що зчинилась бійка і якомусь Зельзелі заподіяли смерть. Це було безглуздо, але таке мені спало на думку. Я нахилився до Фатіха і запитав, що значить «зельзеля».

— Зельзеля — це землетрус! — відповів він. Його очі блищали, та він був, як і всі ми, спокійний. Тільки стежив, як товпилась юрба біля дверей. Ми всі дивилися один на одного, наче мовчки запитували: що робити?

Землетрус! Отже, зараз це величезне склепіння розколеться, будівля востаннє плавно нахилиться вліво, склепіння впаде і накриє нас усіх. Загинути в Дамаску, в кінотеатрі, не дідждавши кінця фільму «Історія мого кохання», — нічого не можна було придумати безглуздішого.

Згадалася чомусь історія про рукопис одного шейха, що зберігається у нас в Ленінграді, про яку мені розповідали свого часу. Цей шейх залишився живим один із усього свого великого роду, бо всі загинули майже одночасно, коли в Сирії землетрус зруйнував одразу тридцять п'ять міст і замків. Та це було, здається, в дванадцятому столітті, а зараз все ж таки двадцяте. Ну і що з того?

Поштовхи не припинялись. Паніка вже вирувала внизу, зараз вона охопить і наш балкон. Чого ще чекати? Зараз кінець! І все!

І тут Фатіх, наш незрівнянний, хоробрий Фатіх, підвівся на весь зріст, вибіг якомога вище проходом і закричав туди, в будку, звідки ще так недавно пробивалися промені, що оживляли екран:

— Чого дивишся? Гей, там, у будці! Давай! Давай стрічку! Крути фільм! Швидше! Давай «Історію мого кохання»! Давай!

Його голос ніби вивів присутніх із заціпеніння. З усіх боків підхоплювалися молоді люди й кричали:

— Гей, там, у будці, заснули, чи що! Давай фільм! Крути стрічку! Давай! Давай!

Кінотеатр стрясали поштовхи, від яких наші стільці їздили і здригалися, і здавалося, що ось-ось почнеться цілковитий хаос, та враз на екрані щось блиснуло, засвітилось, ожили зелені й жовті кільця, екран посвітлішав, і ми почули голос Аміри — Іман, і він здався нам просто божественним.

А коли у відповідь їй почувся могутній плеск пісні Фаріда, зупинились навіть ті, хто стояв біля виходу, і дехто почав сідати на найближчі місця.

Фільм закрутився. І незабаром ми побачили, як мчать моторні човни, як рибалки витягують з Нілу сітки, як гаяють м'ячі на кортах розкішних вілл гравці в теніс, як красуня розмовляє, сміючись, по телефону, і її сережки-півмісяці яскраво блищать і підстрибують. «Історія мого кохання» наближалася, здається, до щасливого кінця.

Щоправда, приголомшені землетрусом, ми, напевно, не змогли б до ладу розповісти, як розвивалася дія фільму, але те, що ми побачимо його кінець, було вже очевидно. Фільм кінчився чудовим десятихвилинним дуетом, ми чекали такого ж довгого поцілунку, але його не було.

Ми підвелись із своїх місць, дивуючись, що стільці не порушні і будинок не стрясає. Проїшли сходами, ніби з нами нічого особливого не трапилось. А що, як вийдемо з кінотеатру й побачимо, що благословенний Дамаск лежить у руїнах? Кожний думав своє.

Ми вийшли на вулицю, ще не вірячи, що небезпека минула, що будинки біля великої річки Баради, яка тихо джюркотіла, цілі, вогні горять на вулицях і у вікнах, машини ходять, люди стоять на зупинці автобуса, регулювальники вимахують білими рукавами своїх мундирів.

Та мешканці Дамаска не дуже вірили в те, що загроза минула зовсім. Багато хто виносив постелі, килими, подушки, і всією родиною готувалися ночувати на траві, у скверах і в садах. Навколо всі говорили про землетрус. Вже повідомляли, де що обвалилось, де які розколини з'явилися в будинках. Ми йшли, жваво розповідаючи про свої враження.

І тут Рафік сказав без своєї звичної іронії:

— Отже, сьогодні наш дорогий Фатіх все-таки вчинив подвиг!

— Фатіх! Де, коли? Що таке? Який подвиг?

— Паніка от-от вже готова була спалахнути, і тоді нам нікому не минути б лиха. А він як закричить: «Давай фільм! Крути, крути швидше!» — всі за ним підхопили. Наче він підняв прапор і всіх повів на приступ! Звичайно, слід зауважити, що він вчинив цей подвиг тільки заради чудової нашої сестрички Сурії. Звичайно, що не заради нас. Завдяки йому ми, слава аллаху, дізналися, чим закінчилась історія кохання, чи не так?..

Тепер він знов сміявся, і Сурія усміхнулась йому у відповідь:

— Зовсім не так, Рафіку. Фатіх — егоїст, він просто хотів додивитися фільм, дізнатися, чи будуть щасливі Іман та Фарід аль Атраш!

— Але він хотів додивитися разом з тобою! — вигукнув невгомний Рафік. — Молодець Фатіх! За такого молодця варто, бачить аллах, вийти заміж. Справжній комсомалець, еге ж? Подумай, любя!

— А може, я вже й подумала, — відповіла тихо Сурія, але тут її перепинив Сабрі, скептик і журналіст, який не міг признатися, що у нього, журналіста, перехопили сенсацію: немає ніякої серйозної руйнації. Тому він зневажливо сказав:

— Чи варто взагалі звертати увагу на цей землетрус. Подумаєш, трусонуло...

Але він не все знав, цей Сабрі! Якщо Дамаск тільки добряче потрясло, то в сусідньому Лівані в цей час завалилося шість тисяч будинків і шістдесят тисяч людей лишилися без притулку. А скільки повитягали з руїн убитих та поранених?!

Шість колон

Оповідання

Вибравши зручне місце, де були затінок і прохолода, Арсеній Георгійович Латов улаштувавсь зручніше й розгорнув свій легкий жовтий етюдник.

Та перш ніж розпочати роботу, він ще раз уважно оглядівся. Перед ним простяглися руїни Баальбека, храми стародавнього Геліополіса — міста Сонця.

До того як він побачив біля маленького ліванського містечка ці чудові руїни храмів, заснування яких сягає в міфічну пітьму — до Ваала, до фінікіян і далі, — він нічого не знав про них.

Вражений великими руїнами, він блукав по них цілий ранок, спотикаючись об розкидані скрізь уламки. Він шкодував, що з ним нема його супутників, археологів, які віддали перевагу розкопкам таємничого Угаріта над Геліополісом і поїхали на північ, а він залишився, щоб як слід роздивитись Баальбек, і він його побачив.

У м'якому світлі весняного сонячного ранку Баальбек потопав у холодній свіжості темно-зелених садів, тополевих та горіхових дібров. Над ними — біляста, неосяжна височінь хмар, у проміжках між якими, немов темно-синє море, проступало небо.

Латов піднімався незвично вузькими сходишками храму Бахуса. Його приголомшив вид околиць, що відкривався несподівано з-під арки входу. Він довго стояв біля бокової стіни перед страшною колоною, зрушеною й піднятою із своєї основи, яка, проте, не впала, а прихилилась до сті-

ни і так була багато століть у позі нескореного бійця, покритого глибокими ранами і шрамами, над повергнутими та розбитими своїми побратимами.

Латов замилувався невимовною мальовничістю, мудрою легкістю маленького храму Венери, що стоїть трохи осторонь. Звідси було добре видно вдалині колони-велети великого храму.

Зараз вони височіли прямо перед Латовим — шість славнозвісних, всесвітньовідомих, неповторних колон, найвищих у світі,— все, що лишилось від колись величного храму Юпітера, храму Сонця. Були вони світло-брунатового кольору із золотавим відтінком, і не було нічого навкруги, що могло б зрівнятися з ними силою, чистотою оздоблення, багатством фріза та архітрава.

Латов, малюючи їх, працював з особливою радістю, з незрозумілим йому самому піднесенням.

Щерть сповнений враженнями, він уже зробив багато ескізів у своєму дорожньому альбомі. Він змалював і шматок карниза, що відірвався, злетів униз із двадцятиметрової висоти, увінчаного лев'ячою головою з широко роззявленою пащею, з такими глибоко посадженими величезними очима, які, здавалось, тільки що заплющились, з вухами могутнього звіра, котрий сторожко слухає тишу. Камінна грива тужавим плетивом волосся, що наче збилося у важкі скрутні, спочивала на дивовижних камінних квітах.

Латов назавжди запам'ятав, як він просунув свою руку крізь плетиво гранітних водяних лілей, заплющив очі. Пальці його ковзнули по вогкому холодному стеблу і знайшли квітку. Вона була на дотик наче жива. Йому хотілося кричати від захвату. В іншому місці він бачив довгу мармурову лозу і ніжно погладив виноградне листя, напрочуд тонке і тепле від сонця.

У брилах, що зависли над входом у храм Бахуса, горіли гарячими спалахами залишки фресок.

Шість колон стояли мов останні вартові на сторожі зниклого світу. Вони були незбагненні, як і та ні з чим не зрівнянна тисячотонна брила, що лежала неподалік у каменярні, чомусь покинута майстрами, які не встигли перетворити її на колону, що не має собі рівних у світі, або на нову терасу, на зразок тих, на яких стояв храм Сонця.

Велети приголомшуючих розмірів, шість колон пам'ятали незвичайні часи.

А нині за цими велетами минувшини Латов бачив

пірамідальні тополі, старі горіхові дерева, високі сухі кипариси, далекі поля та бузкові пагорки й підгір'я в серпанку вранішнього туману; а над ними фіолетовосині гори, увінчані яскраво-білими снігами, які ще не почали танути.

Було їх, колон великого храму Юпітера, п'ятдесят чотири, а лишилось тільки шість. І як не дивно, від цих пошкоджених, вищерблених колон, від корінфських камінних завитків, від левиних, дуже видовжених, напружених тіл, які ніби пориваються покинути фриз, від шматків фресок, що сяють іскристим пурпуром і поливою, від велетенських платформ, невідомо якою силою, хитрістю або чаклунством поставлених одна на одну,— від усього цього місця руйнації та величі віяло якимсь духом здоров'я, і печаль світу здавалась тут одухотвореною до краю.

Водночас виникло незрозуміле хвилювання. Чи то краса ця була сповнена світлої незбагненої чарівності, краса, розбита й спотворена людьми та часом; чи то все це жило й сьогодні своїм особливим життям, пронісши крізь тисячоліття якусь владну силу, що викликає подив. Стародавні майстри створили мистецтво вічне, як сама природа, вічне в своїй незруйнованості; кожним своїм шматком воно свідчить про велику цілісність світу, відвертає від усього низького й дрібного, нікчемного, малого.

Латов, людина вже середніх літ, великий, незграбний, кремезний, з легкою ранньою лисиною, з блакитними очима щирого росіянина, чесний трудяга, талановитий графік, який уміє зобразити і новий міський пейзаж, і розмаїту старовину московських провулків, і поля, що ними крокують, наче марсіани, щогли нескінченної високовольтної мережі, усе те, що стало давно звичним,— ніколи не думав про подорож у далекі країни Сходу.

Йому запропонували приєднатися до групи археологів для творчої поїздки, і він дав згоду. І ось тепер, після короткого перебування у Сирії, сидів і малював шість колон Баальбека, і йому було навіть дивно, що він ніколи й гадки не мав про те, що вони існують. Коли він побачив величні витвори сивої давнини, йому захотілося уявити майстрів, що трудилися тут щодня, з ранку до вечора, роками, збагнути, як у їхніх руках оживали камінні брили, як вони раділи із своїх витворів, як вони такого ж весняного ранку сиділи перед зведеними їхнім генієм колонадами, перед якими блідли храми Рима та Афін,— але уява зупинялась. Уявити це було неможливо.

Він згадав, що якимось гаряче закоханого у найвищі гори Реріха запитали: «Чим пояснити ваш потяг до Гімалаїв?» І він відповів: «Це потяг до величі, що наснажує дух!» Те ж саме відповів би і Латов, коли б його запитали, чому він так захопився цими шістьма колонами. Це був такий же потяг до величі, що наснажує дух.

Колони були витворами високої творчої наснаги, що посягнула на владу такого тирана, як час. І вони здолали час, безжальний і нестримний у руйнації усього існуючого.

І знову велике мистецтво, прорвавшись крізь віки, постало перед людьми, щоб вразити їх і сповнити радістю...

Так думав, працюючи у самотині, Латов. Він радів з того, що йому ніхто не заважає, що йому випав у житті гарний, ясний, віддалений од усякої суєти день.

Маленькі, вузькі, чорноокі ящірки, наче зелені струминки, мелькали по камінню або, притаївшись, лежали, зливаючися з язичками трави, між розколинами й тріщинами.

Та враз Латов ненароком обернувся і побачив, що майже поряд, трохи вище від нього, на зморшкуватому жовтому камені стоїть чоловік, зовсім не знайомий. Скільки часу він так стоїть? Чого підійшов так нечутно? Хто він?

У нього була велика голова, пухке, засмагле лице, важкий ніс з ледь помітним горбочком, широке, з двома поперечними зморшками чоло, різкі складки біля рота. Очі були прикриті круглими, темними окулярами. На голові — чорний берет.

Одягнений він був з підкресленим франтівством — у широкому чорному костюмі, такому ж поважному, як його господар. Триколірний галстук, широкий і блискучий, як струмочок, стівав з-під високого накрохмаленого білосніжного комірця. Шпилька з синім каменем сяяла в барвистому галстуді.

Незнайомець ніби підкреслював усім своїм виглядом, що він особа дуже значна й офіційна, що інакше одягтися він не міг. Він стояв серед руїн, як людина, що потрапила сюди випадково або з якихось особливих міркувань.

У нього було обличчя чи то актора, чи то міністра. Він був чисто виголений, і Латову навіть здалося, що від нього пахне тонкими, терпкими парфумами.

Помітивши, що художник відірвався од роботи й розглядає його, чоловік у чорному спокійно зійшов із каменя

і, майже відвернувшись, ніби хотів показати цим, що не має й на думці встрявати в розмову, обійшов художника і став спускатися до так званого головного дворища колишнього храму Сонця.

Тепер Латов мимоволі стежив за тим, куди подався несподіваний і чимось неприємний незнайомиць. Він бачив, як той пройшов через дворище храму і, піднявшись по східцях, спинився біля якихось машин, прикритих чохлами, перед групою людей в робочих комбінезонах.

В руїнах, у тиші сонячної днини бродили вже поодинокі групи туристів, і до слуху Латова часом долітала голосна фраза гіда, швидка й різка.

Латов знову взявся за роботу. Час од часу він дивився на незнайомця, на людей, що бродили вниз, але, по суті, вони були йому зовсім не потрібні. Він перестав звертати на них увагу.

І тут його гукнули:

— Добрий день, Арсенію Георгійовичу! Як працюється?

Це вже був свій товариш — співробітник нашого посольства в Бейруті, Андрій Михайлович Куликов, людина досвідчена, що багато бачила на своєму віку. З ним Латову було легко і вільно. Його можна було про все спитати. Він охоче відповідав, і відповіді його були цікаві й повчальні. Коли археологи лаштувалися в Угаріт, на берег моря — оглядати нові незвичайні розкопки, він порадив Латову поїхати в Баальбек. Вибравши вільний день, Куликов посадив Латова в свою «Победу», і вони вирушили в Баальбек. Але через різний клопіт вони трохи забарилися, виїхали пізно і прибули вже смерком, тож у темряві Латов нічого не міг розглядіти. Зате рано-вранці він досхочу повештався серед руїн.

— Гарно! — сказав Куликов, поглянувши на виконаний Латовим малюнок. — Місце тут прекрасне. — Він сів поруч. — Адже ви один із перших радянських художників, що малюють Баальбек з натури. Можете пишатися. Тут починають велику справу. Торік, он бачите, розчистили майданчик на місці храмового дворища, перед храмом Сонця. Того ж таки минулого літа англійці ставили тут шекспірівську п'єсу, а французи цього року хочуть показати виставу паризької театральної трупи. І якщо ліванці зроблять велику рекламу, — а вони майстри на рекламу, — то туристи найдуть сюди з усього світу. Внизу, в Бейруті, жарко, а тут влітку прохолодно, до того ж — но-

ва розвага. Ліванці хочуть свій національний ансамбль організувати, самого Мойсеева виписати, щоб він допоміг створити з їхньої самодіяльності щось путнє. Арабські народні танцюристи хвацькі, дівчата вродливі, танцюють чудово. Може вийти ансамбль. Торік виставу показували при місяці уповні. А місячної ночі Баальбек — казковий. Ну, а гроші державі знадобляться. Понаставляють стільців отам, біля майданчика, і чом не театр! Я певен, що прищепиться — їздитимуть. Зараз не сезон: рання весна, ще холодно, а тут ще й високо, як у нас десь на Кавказі, понад тисячу метрів. А втім, о цій порі торік тут знімали фільм «Хазійка ліванського замку», за романом Бенуа. Тепер тут теж зйомки — он погляньте. — Куликов показав на чоловіка в чорному, котрий нещодавно підходив до Латова. Він стояв, оточений багатьма людьми, і щось їм говорив, показуючи на шість колон.

Латов сказав Куликову:

— Отой у чорному костюмі підійшов до мене так тихо, що я навіть не почув. Не знаю, скільки він стояв і дивився, як я малюю, та, коли я оглянувся, він ні слова не сказав і пішов туди, вниз. Хто він?

— Продюсер. Ви, напевне, знаєте, хто такий продюсер?

— Ну, це людина, котра, просто кажучи, дає гроші на постановку фільму?

— Еге, це так. Але буває, що дехто з продюсерів самі артисти. Вони розбагатіли на поставлених ними фільмах. Але цей, я б сказав, артист своєрідний. Звати його Моссар. Походження сумнівне. Приїхав подивитись, як знімаються сцени для фільму, який він субсидує. Та ви працюйте, працюйте, а я тут посиджу і розповім про нього дещо, якщо вам цікаво.

— Розповідайте, будь ласка, це дуже цікаво! Моїй роботі це не заважатиме.

— Так от, цей Моссар — тип цікавий, не звичайний собі ділок, а з філософією, з особливою, своєю, певна річ...

— Знаєте, що мене в першу мить у ньому вразило? — сказав Латов. — Він якийсь весь чорний і підкрадається до людини. Це що, дуже відома особа?

— Коли він вперше приїхав у Бейрут, його приймали в художніх та фінансових колах. Я був на прийомах і багато з ним розмовляв. Дізнався про нього дещо. Він дуже багатий, на чому розбагатів — справа темна. Він зарозумілий, гоноровитий, страшенно впертий у своїх поглядах. Років йому, гадаю, під шістдесят, може, трохи більше.

Говорить він багатьма мовами, навіть російською, і досить пристойно. Пояснює тим, що його завжди цікавила Росія. Хотів замолоду стати дипломатом і обов'язково поїхати до нас. Сам він начебто народився в Австро-Угорщині, жив у Швейцарії. Всесвітнім громадянином себе називає...

— А що за фільм знімають на його кошти? І чому саме тут?

— Уявіть собі, фільм називається «Шість колон», на честь оцих шести славнозвісних... А далі — справа складна. Адже нині на Заході в кіно закручують такі сюжети, що не одразу добереш, що й до чого. Є цілі серії, присвячені вампірам або химерам, різним страхіттям, чудесам із світу тасмнічного, чорній та білій магії. А то на екрані часом показують і зовсім не зрозуміле, не второпаш навіть, коли, де і що діється. До нашої Вітчизни ці фільми не доходять, а ми їх тут частенько дивимось. От і в нашого Моссара фільм такий, що одразу нічого не добереш. Ви чули що-небудь про явище, яке називається метампсихозом?..

— Щось невиразно уявляю... Що ж це таке?

— Бачите, це — вчення про переселення душ: людина, скажімо, померла, а її душа пішла гуляти по світу. Загалом це справжнісінька містика і належить вона, якщо не помиляюсь, до буддійської релігії. Звільнена душа, отже, не знає меж і перебуває поза часом. Дуже стара душа може вільно вселитися в сучасну людину. В цьому фільмі показується щось подібне. Це ще можна було якось зрозуміти в гумористичному, комедійному жанрі або в якомусь іншому виді сатири. А в цьому фільмі все серйозно. І посміятися наче немає з чого. Сам Моссар мені дуже серйозно розповідав про свій фільм. Одна бідна дівчина страждає від головного болю і незрозумілих снів про невідому країну з богами та колонами. У неї припадки, з нею коїться щось дивовижне. Близькі думають, що вона прикидається, з лінощів усе вигадує, не хоче ні вчитися, ні працювати, до того ж вона легковажна і взагалі дурненька. А в неї, виявляється, яскраво виражені медіумічні здібності. Крім того, стали помічати, що досить їй простягти до будь-якої речі руку — і річ сама рухається їй назустріч. Скажімо, вона простягає руку до чашки — чашка до неї, вона злякано відсмикує руку — і чашка об підлогу. Багато так речей вона побіла.

Якось випадково один знавець — доктор окультизму —

побачив її і зацікавився нею. Виявилось, що в ній душа якоїсь прадавньої жриці, знатної дівчини. І пішла писати губернія! Доктору окультних наук потрібні гроші для дослідів. Знайшов він молодого мільйонера, марнотратника життя, який дуже цікавився сенсаціями і займався чим завгодно, аби тільки не було нудно. Грошей він дав, із дівчиною його познайомили. Він у неї закохався. Ще б пак — вона прадавня жриця. Та ще й гарна на вроду. Сенсація! Але її мучать видіння, вона мов сама не своя, і треба, каже цей спекулянт, знавець білої та чорної магії, справу довести до кінця.

Він дослідив, що дівчина — жриця храму Сонця в Геліополісі, і її слід привезти в храм Сонця, щоб вона пригадала після різних магічних вправ свою колишню батьківщину, її переключать на сучасний лад, і жриця стане просто панянкою, з якою хвацький мільйонер піде до вінця. Оце сьогодні ввечері цю сцену остаточного перевтілення прадавньої жриці в нормальну сучасну дівчину і зніматимуть на місці колишнього головного вівтаря храму Юпітера.

Я зустрів Моссара, коли він ішов сюди, до своїх акторів, і він запросив мене ввечері подивитися його зйомки. Ходімо! А трохи пізніше поїдемо в Бейрут.

— Те, що ви розповіли, — вигукнув Латов, — це ж, слово честі, страшна дурниця і справжній кошмар! Хіба можна таке знімати і ставити у наш час!

Куликов усміхнувся:

— Знімають і не таке. Їм це байдуже. Бачив я недавно в Бейруті фільм «Прекрасна Єлена». Думаєте, там була Греція, щось еллінське? Там і прекрасна Єлена, і король, і королева Трої, і всі греки були англосаксами. Руді, здорові, прямо зійшли із сторінок Джером Джерома або Марка Твена.

— Ну, гаразд, ходімо подивимось, та я заздалегідь попереджую: якщо це буде огидно, то я лишаю за собою право піти звідти, не діждавшись перевтілення, чи як там називається ця дія, жриці в сучасну дівидю...

Латов кінчив малюнок, і вони з Куликовим обійшли розчищений майданчик перед східцями храму Юпітера, довго милувалися шістьма колонами, міркуючи про те, яким був цей храм, коли подорожні прибували караванами з пустелі в місто-оазис, проходили крізь ворота, що їх охороняли римські легіонери, ночували на шестикутному дворіщі, міцно спали після довгої дороги, а вранці, умив-

шись і приготувавшись до лицезріння божества, тихо, шанобливо йшли слідом за провідниками до величезних колонад, що оточували головне дворище. Тут подорожні дивилися на прекрасні статуї, що стояли в усіх нішах і простінках, а потім ішли високими сходами до лику головного божества, яке керувало справами смертних.

Латов і Куликов довго блукали поміж мертвих стін. Куликов, посміхаючись, казав:

— Дивіться, дивіться, переживайте, — коли ви ще сюди приїдете!

— Та, мабуть, ніколи, — відповів Латов, — але все це треба побачити хоч раз у житті.

Надворі випогодилось. Руїни були врочисті і безлюдні. Поодинокі групи туристів уже пішли. Тільки співробітники кіноекспедиції копошилися біля своєї апаратури, готуючись до вечірніх зйомок.

Потім вони пройшлися містечком, де з-за стіни базару мукали корови, виглядали верблюди, пожевуючи замшевими губами, ревіли віслюки. Десь співали цівні. Тут же продавались найрізноманітніші породи голубів.

Латов неуважно дивився на арабів, які в барвистих куф'ях і білих галабіях, у стареньких піджаках юрмилися у вуличках, на біленькі будиночки з червонастими шиферними дахами, на продавців овочів та риби. Він жив враженнями від побаченого, потрапивши несподівано у світ незвичайного мистецтва, імена майстрів якого загубились у п'ятьмі віків.

Вони обідали в маленькому, холодному, незатишному готелі. Певно, влітку, коли сонце у долині сповнює все світлом і теплом, і ця велика кімната стає принадною і ясною, а зараз у ній було похмуро і вогко.

Стіл був заставлений тарілочками. Цей набір тарілочок із найрізноманітнішими стравами називається «мезе». Латов уже бачив цю дивовижну колекцію. Дивлячись на багатство страв, блюд, він був вражений їхньою вишуканою мальовничістю. Рожеві креветки лежали з темно-зеленими маслинами. Сіра квасоля, білий сир, фіолетово-зелені фісташки, червоні буряки, печена брунатна риба, ковбаса різних кольорів, баклажани й огірки, банани й солодкі стручки, цвітна капуста, різні маринади і, звичайно, табулі — гостра суміш, що нагадує пекучу абхазьку сіль.

Тарілочок цих було багато, і вони поступалися місцем

іншим, з новими стравами, як тільки порожніли. Здавалося, їм не буде кінця.

Латов, сміючись, сказав:

— Мені здається, наче на кухні стоїть страшенно мудрий дядько у великому білому ковпаку і щохвилини вигадує щось нове. Навколо нього овочі, м'ясо, риба, різна зелень, приправи, і його натхнення ніколи не вичерпується.

Закуси, що змінювали одна одну з великою швидкістю, були дуже смачні. Їх запивали червоним терпким вином — мюзаром. Покуштували арак, розводячи його із зелених пляшок «Севен-ап». Він мутнішав, наче мастика або абсент, був гіркуватий і відгонив аптекою.

Спочатку вони говорили про Москву, про спільних знайомих, про новини столиці, і Латов аж ніяк не сподівався, що Куликов признається, як йому часто сняться рідні місця, як хочеться якнайшвидше повернутися додому, бо вся екзотика Сходу йому давно надокучила. Він знав, що Куликов, який так люб'язно привіз його в Баальбек, серйозний і уважний, більш мовчазний, як балакучий, та коли він починав говорити про Ліван або взагалі про Схід, його можна було слухати без кінця, так виразно поставали з його розповіді картини місцевого життя. І, слухаючи його, ставало зрозумілим, що це справжній знавець і тонкий спостерігач. І справді, Куликов багато жив на Сході, вивчав його поволі і вдумливо. Його життя в арабських країнах не було тільки службовим відрядженням. Це було його поклонання, його пристрасть. Тому Латов і сказав, ніяковіючи:

— Ви, Андрію Михайловичу, бачили, звичайно, багато приїжджих із Москви, які, напевне, запитували вас про одне і те ж. Тож даруйте мені. Що мені тут упало в око? В Сирії та Лівані багато пам'ятників старовини, багато руїн! Судячи з усього, колись тут жили мільйони людей, адже не для пустелі збудована Пальміра або цей дивовижний Баальбек! Яка висока культура, які пам'ятники, що пережили тисячоліття! Що сталося з цими країнами? Я бачу, що тут могли б жити мільйони, десятки мільйонів, а їх нема. Що ви скажете на це?

Куликов усміхнувся своєю тонкою блідою усмішкою:

— Можу дещо пояснити. Пригадайте, чого нам коштувало одне татарське нашествя. Не залишилось на Русі жодного міста чи села, яке не постраждало б. Новгород і Псков уціліли випадково. Не дійшли татари через болота. Скільки

було тоді руйновищ! І в них жили. Один Київ як постраждав! А скільки загинуло людей! А це ж було тільки одне іго, — щоправда, цілих двісті років. Тут один завоювник приходив слідом за іншим. Минали віки безперервних битв і навал. Взяти хоча б візантійців, які руйнували, як могли, ці храми, вивозили звідси і каміння, і колони в Константинополь. Араби тут будували із прадавнього каменю немудру фортецю, візантійці — свою базиліку. Двісті років хрестових походів, двісті років безперервних воєн. Хрестоносці з вогнем і мечем проходили ці руйновища. Монголи облягали місто і спалювали його, сам Тамерлан, стоячи на оцих чужих і ворожих йому платформах, дивився з насолодою, як вогонь пожирає залишки будівель. Мешканців також не жаліли: кого забирали в полон, кого одразу вбивали, багато загинуло в боях. Спустили ці країни. З усього вціліла побережна вузька смуга з містами, що втратили колишнє значення, але продовжували торгівлю з заморськими країнами. Міста всередині країни жили ще буремним життям. Але ось приходили нові руйнівники — землетруси. В цих країнах вони і тепер бувають щороку. Лише позаторік підземні поштовхи зруйнували на півдні багато селищ, забрали життя сотень людей. А в давнину деякі землетруси одразу руйнували десятки міст і замків. Нашестя не припинялися. Після монголів прийшли турки й змели досягнення минулого, як ми тепер кажемо. Вони поставили останню крапку. Зразком їхньої архітектури було похідне шатро й чотири списи урізнобіч. Усе, що лишилося від арабської освіченості та грецької й римської культури, оповилося мороком лихоліття. Нікому ця давнина більше не була потрібна. Султанська Туреччина завжди боялася арабів і не дуже-то прагнула до того, щоб ці краї процвітали.

— Я бачив, — сказав Латов, — на полях у феллахів дерев'яну соху, мотику. Орють віслюками. Я навіть намалював деяких селян — убогі, мов церковні щури, як колись казали.

— Тут скрізь безземелля. — Куликов махнув рукою. — А що вдієш? Наділи дрібні, злидні в селян безпросвітні. Харчуються переважно маслинами. А тут ще біженці, котрих нікуди діти.

— Я не думав, що це так. Щоправда, уявляв Схід інакше, — сумно сказав Латов.

Вони помовчали.

— І над усім, — вів далі Латов, — оці шість колон. От

якби після нас лишилися отакі пам'ятники, щоб нашим умінням, нашою майстерністю захоплювалися люди через тисячоліття! Я думав про це цілий день. Скільки ж нам треба ще зробити, щоб створити — не колони, ні, це й до нас тисячоліття тому уміли, а щось таке, щоб здолало час і лишилося прекрасним. Від нашого заліза, бетону і скла, які й тепер не тішать око, навряд чи що збережеться...

— Залишиться дещо і від нас, — сказав Куликов. — Ми споруджуємо греблі, канали, моря, міста не на століт...

— Я думаю не про греблі, моря і канали. Я маю на увазі, що ми створимо таке, чим милувалися б люди майбутнього, як чимось особливим, неповторним, і говорили б із захватом і жалем, що ось такого вони самі не вміють. Захоплюються ж люди оцим майже зруйнованим Баальбеком, приїжджають сюди з усіх країн світу! І дивуються, і навіть не можуть збагнути, як піднімали такі надзвичайні камінні платформи...

— Наступне століття житиме іншими чудесами. Певна річ, скло на тисячоліття не зберегти. І руйнівні засоби нашого часу теж інші, від них уціліє, як щось станеться, мало. Тож треба вам, художникам, породжувати такі творіння, щоб ними захоплювалися не через тисячу років, а нині, наші сучасники, як за життя цих богів ними захоплювалися ті, хто приходив їм уклонитися.

— Як вони все-таки уміли працювати! Диво, та й годі! Одначе погляньте-но, хто до нас іде!

Куликов повернув голову і побачив, як до їхнього столу підходить підтягнутий, увесь в чорному, з пригладженим, білим, наче піна, волоссям, широкочолоий, з якимись холодними і ніби різними, вже без темних окулярів, очима, сам поважний продюсер Моссар.

Він ішов упевнено й легко, начебто загодя домовився зустрітись тут із Куликовим і зараз вибачатиметься, що запізнився. Він вклонився Латову, сказав по-російському:

— Я бачив вас вранці. Ви малювали шість колон, еге ж?

Моссар узяв від сусіднього столика стілець і вів далі:

— Дозвольте мені сісти? Я вже обідав. Я так посиджу. Вип'ю чашечку кави. І чарку коньяку...

Офіціант привів каву і коньяк. Куликов познайомив Моссара з Латовим:

— Це художник з Москви.

— Вперше тут? — запитав Моссар.

— Вперше, — стримано відповів Латов.

— Я вас розумію. Мені теж колись було стільки років, як вам зараз. І колон Баальбека було п'ятдесят чотири, а не шість. А незабаром і ці шість упадуть. Либонь, це доля всіх колон, народів, кожної окремої людини. Ви приїхали з далекої Росії. Я також приїхав здалеку. Ми всі пілігрими, і всі кудись прагнемо, і ніхто не скаже напевне куди. Ох, панове, — сказав він, пригублюючи чашку кави, запиваючи її ковтком коньяку, — ми навіть не здогадуємось, як втомилосся людство, як ми всі втомились. Ми бачимо, як застаріло все минуле. Треба від нього звільнитися — і чим раніше, тим краще. Світ повинен пройти через мислячу, абсолютно вільну людину, яка не вірить у майбутнє, а вірить у сьогоднішній день, і їй байдуже до всього, що зроблено до неї, тим більше, що ніякого зв'язку з минулим у неї немає. Ви художник, хіба ви не відчуваєте, що мистецтво занепадає, окрім кіно, телебачення та радіо...

Латов хотів щось заперечити, але Куликов підняв палець і спинив його. Моссар вів далі:

— Кіно, телебачення і радіо — це кити, на яких триматиметься уявлення людини про світ, що її оточує. А все інше хай лишається туристам! Цікавість пересичених технікою людей, вільні гроші й реклама гідів. Ах, первісне каміння, ах, старовина, ах, таємниці! Таємниць немає...

— Стривайте, — не витримав Латов, — ви забули про соціальний прогрес, про те, що поряд із загальним поширенням знань у людей буде розвиватися й почуття прекрасного... Як можна забути минуле...

— Поширення знань! — посміхнувся Моссар. — Так, люди скоро на Місяці будуть здобувати його багатства, а тут, на Землі, мільйони неписьменних будуть, як і раніше, мріяти про краще, про те, як бути ситими... Половина людства живе на голодному пайку. Ось і будівники Баальбека, нужденні раби, теж мріяли про краще. І ті, що надголодь живуть сьогодні тут, у Лівані, також мріють... І так буде завжди!

Латов знов не стримався:

— Ви говорите такі сумні речі, навіщо ж тоді знімати тут фільм? Адже ви вірите в нього і в те, що він матиме успіх, щось розповість людям, і вони за це віддадуть вам свої гроші...

Моссар запалив сигарету, ввіткнув її в якийсь химерний чорний мундштук, глянув здивовано в схвильоване обличчя Латова і спроквола відповів:

— Фільм — це діло, це гроші. Є фільми розумні й нудні, вони вмирають зразу ж, від перевантаження. Їх не сприймає глядач. Ви не хочете зрозуміти, що людство стомилося від воєн, злигоднів, революцій, що воно живе в страху. В передчутті близького знищення. Тому воно багато що сприймає по-своєму...

— Я знаю зміст сценарію вашого фільму. Це маячня! — зозла вигукнув Латов.

Моссар не збентежився. Його різнокольорові очі блиснули:

— Весь світ — маячня. Людина самотна, вона вітає хаос, розпад, щоб відчутти себе вільною від усього. В світі випускають тисячі фільмів. І от вони повинні прагнути до того, щоб людина забула своє минуле. Звідти йде все лихе, всі кризи. Все, що минуло, нічого не варте. Треба йти вперед! Без страху, сміючись над минулим і топчучи його. Все людство, всі люди сьогодні люблять бачити на екрані кров, страхіття, щось надзвичайне. Їх до цього привчили. Ви ж знімали «Аеліту»! Це теж фантазія, але вона не дуже вражає, бо зіпсована політикою. Червоноармієць на Марсі — це ваша затаєна мрія.

Кіно — напівсон. Людство живе у напівсні — воно не прагне ні заснути, ні прокинутись. І його належить тримати в цьому стані, тому що це йому до вподоби. Люди тепер не можуть зрозуміти одне одного. Вони роз'єднані, бо техніка, що оточує нас, жорстока. Людина нікчемна перед витворами металу і сплавів, її поглинає, наприклад, корабель-левіафан, кидає в своє черево, розтинає з нею хвилі з неймовірною швидкістю, занурюється у воду, здійснюється в шалені безодні космосу. Людина — піщинка. Яке страхітливе вночі сучасне місто! Воно наче та електрична машина, яка може рахувати й писати, може відповідати на всі запитання, вся здригаючись від механічного напруження. Машини, одна від одної жахливіші формою, йдуть вулицями, заходять у будинки і переслідують людей в сновиддях. Обіцяють нові й нові дива. Загроза атомного гриба вбиває прийдешнє. І самотна людина в страху затуляє обличчя руками. В атомну добу самотність людини неминуча. Від цього нікуди подітись. Та це породжує безстрашність. Ми, одиночки, нічого не боїмось. Ми долаємо всі перепони. Ми звільнюємо психіку людини від усього трагічного й знищуємо його владу над людиною.

Навіщо малювати ці колони, які вже нікому нічого

не говорять? Ми перетворюєм їх, знімаючи в нашому фільмі, на сучасну, хай трохи хворобливу, але хвилюючу казку, і вони оживають і дають нам великі гроші. Це бізнес. Ми можемо сказати, що ми перетворили мертвий світ на живий, і це дає йому право жити в наших фільмах і служити нам та нашій безстрашності. Ніяких ідей ми не вкладаємо в ці колони. Подивіться, тепер ніхто не висуває жодних ідей, які ведуть у майбутнє. Всі бояться комунізму, тремтять перед можливою катастрофою і заглиблюються в похмурі й безвихідні розумування. Ми показуємо вихід — висміюємо минуле, не віримо в прийдешнє і не боїмось сучасності.

— Даруйте,— вигукнув Латов,— але ж такі фільми, як ваш,— це не всесвітній вихід, а всесвітня банальність, всесвітній несмак, це слабкість, а не сила! Кого він привабить, ваш фільм?

— Ви ще молоді, як ваша країна,— сказав Моссар, спокійно припалюючи нову сигарету.— Та якби ваша країна купила мій фільм, якби ці «Шість колон» показати у вас в Москві, черги стояли б кілька місяців, і ви нічого не змогли б вдіяти. Не вдавайтеся до пропаганди! Це факт! Приходьте сьогодні ввечері — це буде чудове видовище... Що ви скажете, пане Куликов?

Куликов, який мовчки слухав самовдоволеного, аж зухвалого Моссара, сказав тихо і стримано:

— Ви знаєте мою думку. Ми вже говорили з вами колись про це; ми прийдемо сьогодні ввечері, обов'язково прийдемо. Нам дуже цікаво побачити своїми очима, як роблять чудесні фільми...

Моссара гукнула дівчина, смаглява, з великими очима й вигнутими бровами, з широкими рожевими губами, в чорному плащі та чорних рукавичках. Намисто з чорних каменів красувалося на довгій шиї.

Моссар одразу ж підвівся, кинув недопалену сигарету.

— Іду, Каро! — обізвався він. — Іду! — Він сказав «іду» по-російському, поважно вклонився своїм співрозмовникам і пішов до дівчини, струшуючи попіл із свого чорного бездоганного костюма.

Коли вони пішли, заговорив Куликов:

— Бач, який! Спритний! Проповідник хаосу! Га! Нічого не боїться. Власник нового методу боротьби з комунізмом! Грошей багато — ось відки його безстрашність.

— Послухайте, але ж це загалом хитро придумано,— сказав Латов.— Людство стомилося, він його втішає і роз-

важас. Він — і людство! Бачте, він його хоче розважити такими фільмами, щоб полоскотати нерви... метампсихозами!

— А чому, на вашу думку, він був такий балакучий, такий відвертий з нами? — запитав Куликов, примружившись.

— Не знаю. Знахабнів: розмова віч-на-віч... Показати, який він безстрашний...

— Ні, це він хотів, по-перше, вас уколоти: радянський художник, передове мистецтво, а малює стародавні, нікому не потрібні колони. Який же це завтрашній день! А по-друге, продемонструвати, що ось він — людина майбутнього і знімає такі фільми, що їх буде дивитися все втомлене людство, а от у вас не буде сміливості показати їх у Москві, бо тоді всі дивитимуться не ваші шість колон, а його фільм, ще й в черзі стоятимуть... От у чому справа... Я говорю, певна річ, умовно...

— Ви жартуєте. При чому тут я! Я не збираюсь виставляти свої малюнки в Москві...

— Я, звичайно, пожартував, але він серйозно проповідував свою філософію. Я вже не вперше це чую...

Коли маленьке рожеводахове від призахідного сонця містечко перед руїнами Баальбека поринуло в густий присмерк шафранового вечора, що спустився в долину Бекаа, Латов і Куликов сиділи вже на розчищеному від уламків великому храмовому дворіщі. Його колись із двох боків прикрашали величні галереї, в нішах красувалися боги і богині, від яких тепер не лишилося й сліду.

Зосталися тільки сходи, що ведуть до головного храму, і тепер на майданчику над сходами, там, де колись сяяли прикрашені золотом, сріблом, мармуром двері капища, спалахнули юпітери, звідкись проник промінь прожектора, і почалась та незбагненна, майже таємнича метушня, яка супроводить нічні кінозйомки.

Перед очима цікавих, а їх було чимало на подвір'ї, з'явилися спершу люди в найрізноманітніших костюмах, вони гоміпливо рухалися хто куди. Над цим гомоном лунали розпорядження режисера, вигуки освітлювачів, які регулювали світло, тріскіт магнієвих ламп, голоси жінок, свистки-сигнали; все це нагадувало безладну базарну метушню.

Потім почався інший хаос — хаос зйомок. На передньому плані з'явилася та сама дівчина, з якою Моссар пішов з ресторану. Вона була вся в білому, напівлежала

на ложі, застеленому чомусь ведмежими та левиними шкурами, два світильники на високих ніжках освітлювали її обличчя, неприродно біле від світла прожектора, за нею оживали якісь мумії, мов примари, хиталися перед нею. Вона мляво простягала руки, наче благала про щось. Потім руки падали й лежали нерухомо, а вона вся здригалася, обличчя її спотворила гримаса болю, вона стогнала. І тут її переривав режисер, підходив і виправляв її позу й руки, зникав у пільму, а перед нею з'являвся, мабуть, спеціаліст з білої та чорної магії. Він простягав свої жилаві, майже чорні, волохаті руки до її білого лиця і робив різні рухи, вона засинала, відкидалася набік, обличчям до глядачів, і починала уривчасто дихати, потім її дихання ставало все тихішим, а маг скидав сюртук, зривав галстук і, спітнівши від напруження, вирячивши великі, жовті, як у кішки, очі, вимахував руками. Нарешті, відсахнувшись і витерши спітнілий лоб, задкуючи, зникав, мов демон. Дівчина враз розплющувала очі, обводила очима все навколо, сідала на ложі й удавала, що пригадує щось давно забуте. Тоді прожектори вихоплювали з темряви шість колон, що ніби висять у повітрі, і, вражена їхнім несподіваним приголомшливим виглядом, дівчина скрикувала. Але тут з'являвся режисер, який вимахував руками так, наче хотів задушити дівчину. Він гнівався і поправляв її. І вона знову і знову схоплювалася, і, коли схопилася востаннє, так, як треба, оглянувшись, голосно заплакала, а потім радісно закричала, засміялась. І тут вдарили невидимі барабани, завили зурни, задеренчали, заgrimіли бубни, і перед дівчиною з'явилися створіння, в майже прозорих сорочках, в золотих сандаліях і з червоними маками у волоссі. Героїня повинна була впізнати в них свою прадавню молодість. Дівці шалено витанцьовували круг ложа якийсь вакхічний танок, їх освітлювали різноколірними променями, вони наступали на дівчину, манили її до себе.

І коли вони поволі, одна за одною, також зникли, вона схопилася з ложа, кинулася за ними, кликала їх незрозумілою мовою, потім, засмучена і охоплена споминами, скинула із себе верхнє вбрання і постала в зовсім іншому вигляді. На ній був ліф, що мінився всіма барвами перламутрової черепашки, широкий золочений пояс, до якого були поначіплювані великі стародавні медалі та монети. Бокові розрізи її легкої, червоної, з синіми стрічками спідниці, усипаної золотими зірочками, давали їй змогу

високо закидати ноги. Вона звивалась із дивовижною легкістю.

Вона танцювала під дику, оглушливу музику звичайний танець живота. Вона вклала в нього всю пристрасть, на яку була здатна, та все ж в її танці не було гіпнотизуючого любовоства Сходу. Це вигиналась, набирала принадні пози, вихляла стегнами, здригалася усім тілом вправна, досвідчена європейська танцівниця. Вона була просто молода й вродлива, вона танцювала звичний для неї танець, як багато разів виконувала його в якомусь кабаре, де їй щедро аплодували підпилі іноземці, вважаючи її за гурію, яка розкриває перед ними таємниці Сходу.

Та вихоплювався знову режисер, припиняв зйомку, примушував жрицю повторяти окремі моменти танцю. В ці хвилини вона втрачала голову, гнівалася, кидала навкруги люті погляди. По ходу дії до неї весь час намагався прорватись отой нероба мільйонер, молодий вродливий юнак, якого стримував професор чорної та білої магії. Це вже скидалося на комічний фільм з поганими артистами, і тут знов усе зупинялось. І знову під оглушливі звуки музики вона йшла, звиваючись, показуючи усім тілом, що цей пізній вечір, і місце, і колони, що суворо височать над нею, не мають між собою ніякого зв'язку, що ці люди, які юрмляться тут, між руїнами стародавнього храму, жалюгідні й фальшиві з усіма своїми вигадками, і що вся ця музика, цей танець живота, оце удавання з себе стародавньої жриці, — все це поганий маскарад, дешевий і образливий.

Все частіше доводилося переривати зйомки. В такі хвилини режисер кричав, щодуху репетував професор чорної та білої магії, безсило кусала губи, мало не плачучи, бідна жриця. Її змусили знов лягти на ложе і дивитися на шість колон, підвівши голову до високого, майже чорного неба, потім поринути в задуму, розглядати з цікавістю скинуте нею вбрання жриці.

Тут настала вирішальна мить: замість азіатського оркестру гримнув найсучасніший джаз, і перед нею попливли шість або сім герлс, які вже не приховували свого заокеанського походження. Їхні тонкі, довгі ноги спочатку демонстрували щось на зразок шаленого канкана, потім вони трохи вгамувалися й почали танок під назвою рок-н-рол, який тоді тільки починав свій тріумфальний шлях.

Вони виконували божевільний танець з великим азартом. Важко було стежити за їхніми ногами й руками.

І танок — щось середнє поміж хворобою святого Вітта і тупцянням п'яної мавпи — так подіав на героїню, що вона, сидячи на левиних і ведмежих шкурах, почала здригатися, наслідуючи дівциь,— заходили її руки й ноги, засіпалась голова, і вона схопилася й кинулась у вир незбагненної спокуси, яку їй, тисячолітній жриці, пропонував наш двадцятий вік. Вона мала ввійти в цю гуркотливу сьогоднішню ніч, позбутися минулого, пройшовши через шал танцювального вихору, що прилучав її до того передового укладу життя, яке гордо носить ім'я заокеанського.

Побачивши, як вона мужньо намагається перевершити своїх товаришок-герлс, вигадуючи нові й нові дивовижні фігури, з рук дурисвіта-професора вирвався молодий красень мільйонер і став з нею танцювати так несамовито, з такими викрутасами, що з-поміж випадкових глядачів почувалися захоплені вигуки.

Але незважаючи на те, що герлс вже не могли встояти проти фантастичного калейдоскопу рухів, який породжувала жриця, що повернулась із світу прадавнини в світ двадцятого століття, а хвацький мільйонер витанцьовував так, що годі було устежити за всіма його жестами й миттєвими позами, за його руками й ногами, все-таки режисер зупиняв танцівників, змінював ритм джазу, вимагав більшої виразності й енергії.

І знову закружляли у вихорі танцю мільйонер і жриця. За сценарієм дівчина мала закохатися в нього з першого танцю. Вона прагне навчитись танцювати, як він. Він навчає її нових фігур. Все перетворюється на барвистий сумбур, в якому звиваються пістряві, мов павичі, герлс, кружляє чорний фрак смаглявого юнака, іскристий ліф дівчини, втягнутої в ритм, гідний нашої доби.

І вона здається. Весь минулий фантастичний світ злітає з неї, більш немає ніякої старовини, ніякого Сходу, є сучасні закохані юнак і дівчина. Вона робить останній стрибок і падає в обійми юнака.

І знову режисер незадоволений цією сценою. Її повторюють ще і ще раз. Нарешті лунає свисток. Герлс утікають, щось вигукуючи. Дівчина та юнак стоять обнявшись, але тут, на диво Латову і Куликову, разом із режисером виходить дебелий чорний Моссар, владно розлучає їх, бере під руку втомлену, захекану жрицю і зникає з нею, лишивши молодого мільйонера сам на сам з режисером, і вони починають про щось бурхливо розмовляти.

Це вже не стосується сценарію. Музика давно стихла.

Світло тьмяніє. Ще якийсь час прожектор освітлює фігури, що рухаються поблизу машин і апаратів, фігури, які тепер здаються тінями кошмару. Одразу з'являються люди, і над усією маячною, яка нещодавно відбувалася тут, знов постають, мов велети, що прийшли здалеку подивитися на ігри карликів, шість колон, світлотілих, неправдоподібних.

Світло погасло. Не було більше ні колон, ні герлс, які тут кривлялись, ні танцю живота, ні мільйонера, який хвацько витанцьовував. Навкруги була ласкава, але прохолодна пільма весняної ночі.

Латов і Куликов ішли до готелю, обмінюючись враженнями. За весь час зйомок вони не розмовляли. Те, що вони побачили, було таке нереальне, що скидалося на кошмар.

— На місці арабів я убив би Моссара, котрий приволік сюди весь цей табір, весь цей шинок... і навіть не полінувався притягти сюди герлс і джаз. Звідки він узяв його?

— Ну, в бейрутських кабаре скільки завгодно такого товару, — відповів Куликов. — А ви звернули увагу, що артист, який грає мільйонера, витанцьовує, як професіонал, та ще який професіонал! Його, напевне, привезли здалеку. Такого я щось не зустрічав у Бейруті.

— Знаєте, — якимось зніяковіло сказав Латов, — я відчуваю, що все це дурниці і дуже погане, але мені сподобалась дівчина. У неї часом така щира розгубленість, ніби їй все не до душі, але ж нічого не вдієш. Треба заробляти гроші, я це розумію. Вона гарна, та якась змучена, і танець живота не їй танцювати. Надто вже грубо в неї виходить, тому що вона не відчуває східного колориту. І танцює якимось механічно. Вона не тутешня. Ручусь. Її звідкись привіз цей работорговець...

— Це кого ви так називаєте?

— Кого ж, як не Моссара. Він, мабуть, якщо не живим товаром, то вже якоюсь контрабандою торгує — наркотиками, абощо... Тут торгують наркотиками?

— Гашиш продають. Таємно, певна річ. Тут це діло звичайне, як і скрізь на Сході, — відповідав Куликов.

— Що звичайне?

— А те, що Моссар і тим, і тим може займатись. А свої жриці в лапках він явно протегує. Вона, очевидно, його коханка. В цьому весь секрет. Бачили, як він її відірвав од юнака? Не соромлячись.

— Справді, я теж звернув увагу.

— А що ви скажете загалом про все, що бачили?

— Що скажу? Я вже сказав, що я б убив мерзенного

Моссара. В мене просто на душі якийсь гіркий осадок. Те, що ми бачили, не можна ніяк назвати. Це теж гашиш, а може, й гірше. Все так огидно, що я не розумію, чому таким добродіям дозволяють зневажати старовинні пам'ятники... Ну, хай йому чорт, оцьому базару. Що ми будемо робити?

— Відпочинемо трохи, зберемося й поїдемо. Ніч на перевалі буде холодна. По дорозі заїдемо кудись перекусити, погрітись. У Бейруті вже буде пізно.

Вони їхали до перевалу. Прохолода Баальбека змінила ся пронизливими поривами холодного вітру. Сльотою понесло з гір, які в темряві підступили до дороги випитул. По склу машини забарабанив дощ. У мряці попереду нічого не було видно, крім смуг дощу. Їхали дуже обережно.

Щось біле почало налипати на скло. Латов придивився. Йшов мокрий сніг. Лапаті сніжинки м'яко падали на дорогу, що зміїлась по схилу. Одразу стало дуже холодно, незатишно, самотно. Чомусь згадалася бачена десь халабуда біженця-араба. Чорний повстяний навіс, пошарпане лахміття. Діти, що копалися в піску. Худі кури, що сиділи, притулившись до каміння. Жінка в чорному, яка розпалювала вогнище, хрипко дмухаючи на вогонь...

Від цієї відкритої для всіх вітрів жалюгідної людської оселі віяло такими злиднями, такою приреченістю, що при самій згадці про це Латова охопила страшенна нудьга. Чужі холодні скелі й мокрий сніг, що летів назустріч машині, пустинна, кам'яна гірська ніч викликали такі ж холодні, похмурі думки, які танули, наче ці великі сірі сніжинки на скелі. Латов почав дрімати. Йому захотілося світла, людського руху, голосів, тепла.

Куликов вів машину мовчки, вдивляючись в непроглядну пільму дороги, освітленої блідим світлом фар, дороги, що крутила нескінченні повороти, перед якими він сигналив, зменшуючи швидкість.

Раптом він сказав:

— Ви спите, Арсенію Георгійовичу?

Латов прокинувся, і промимрив, що не спить, й знов заплющив очі: стомлює ця безбарвна, біла дорога, до того ж дуже холодно.

— А ви знаєте, — майже весело сказав Куликов, — що ця країна могла б бути частиною Російської імперії...

— Що ви кажете? — озвався, зовсім прокинувшись, Латов. — Як це могло бути? Де ми, де вона...

— У тому-то й річ, — вів далі Куликов. — Російський флот за часів Катерини Другої був повним господарем у цій частині Середземного моря. Російські моряки навіть Бейрут забрали у турків. Вони подавали військову допомогу друзам, які повстали проти султана. Друзи воліли, щоб їх прийняли у підданство Росії. Проте Катерина відповіла на це так: «Подавати допомогу ліванцям слід, у підданство не брати, бо захищати їх важко, і на випадок невдачі вийде, що турки належну Російській імперії землю собі забрали...» Ви знали про це?

— Ні! Вам не холодно, Андрію Михайловичу? — спитав Латов.— Щось я змерз, сам не знаю чому...

— Тут високо, а будемо ще вище, на перевалі, та ми зараз трохи перепочинемо. Ще хвилин десять — і прибудем туди.

...Ресторан для втіхи подорожніх стояв над самим пляхом. Його яскраво освітлені вікна не мали потреби в рекламі. Він був давно і заслужено відомий. Цілий ряд різноколірних машин стояв перед входом.

У великій залі було велелюдно, стояв безладний гомін багатьох людей, які сиділи за столиками і апетитно поглинали багаті дари ліванської кухні. Поміж столиками снували безшумні, мовчазні офіціанти з тацями, заставленими пляшками й тарілками.

Було тепло, смачно пахло якимись гострими підливами, винним корком, сигарним димом.

Латов і Куликов, зайшовши в залу, одразу ж побачили трохи осторонь вільний столик, але не поспішали до нього, бо неподалік угледіли таку компанію, що мимоволі подумали, чи варто сідати так близько до неї. А потім влаштувалися так, щоб Куликов сидів спиною до людей, які гомінко пили і дзенькали келихами майже поряд.

Та, сівши й замовивши коньяк та закуску, вони все ж коли-не-коли поглядали у той бік, і Латов сказав стиха:

— По-моєму, в них розмова не дуже-то весела...

— Мені теж так здається, — відповідав Куликов. — Погляньте на того, що грав, вірніше, танцював сьогодні мільйонера.

Смагливий юнак з очима божевільного цигана дивився кудись убік і, тільки коли до нього зверталися, трохи піднімав свій келих і байдуже цокався із своїми сусідами.

Дівчина, яка грала жрицю, залюбки пила шампанське, щось мугикала і не зводила очей із смагливого юнака, що

сидів проти неї. Рудий, наче був у блазенському парикю, режисер розважав старого актора, котрий грав у фільмі професора чорної та білої магії. І великий, кременезний Моссар, який слухав їх, то кидав люті погляди на молодого танцюриста, то усміхався до дівчини, майже вишкіривши зуби, то голосно, вимушено сміявся, лясаючи по столу великою долонею.

Часом за столом ставало тихо, та одразу ж починали говорити навперебій, дзвеніли келихами й тарілками, ніби вони боялися мовчанки, і знову вибухали веселоці, дівчина сміялася щиро і якомсь розгублено, гуркотів бас Моссара, хрипкий голос режисера перекривав тонкий писк захмелілого дурисвіта професора. Щось говорив юнак, але слів не можна було розібрати.

Куликов і Латов мовчки пили коньяк, мовчки їли м'ясо, приготовлене, як люля-кебаб, — місцеву назву страви Латов одразу ж забув. Він зігрівся, і йому навіть подобалося сидіти серед безлічі різних людей, які рятувалися тут від самотності, холоду та ночі.

— У мене є два бажання, — сказав він. — І я дуже вдячний вам, що ми сюди заїхали. А бажання — ось які. Перше: щоб ця компанія нас не помітила і щоб цей продюсер не підійшов до нас. Я наговорю йому грубощів... це до скандалу дійде.

— Він нас не бачить, — заспокоїв Куликов. — Я сиджу до нього спиною, а з вами він уже познайомився, і не думаю, щоб це знайомство було для нього приємним. А друге ваше бажання?..

— Друге моє бажання навіть важко пояснити. Я хочу намалювати цього Моссара, на згадку... — Він пошарив у кишнях. — От чорт, блокнот залишився в машині. Зараз збігаю за ним, за хвилину повернусь. Ні, не треба мене проводити. Я пам'ятаю, де стоїть машина.

Обережно, щоб не привернути нічиєї уваги, він пройшов до виходу. Дверей було кілька, він відкрив зліва боківі і вийшов на сходи. Поодинокі сніжинки сідали на його плечі й одразу ж танули. Він спустився східцями на дорогу. Там, де стояла машина, було темно, але він знайшов її по прапорцю, прикріпленому до радіатора.

Він відкрив дверцята й забрався в машину. Сів і почав шукати на задньому сидінні свій блокнот, що кудись запропастився. В машині було тепло, майже затишно, освітлені двері ресторану, силуети людей, що мелькали за фіранками, здавалися такими далекими й чужими, як ота

Моссарова компанія в яскраво освітленій залі з її дратуючим галасом і сміхом.

Він знайшов блокнот і сидів, притулившись до спинки сидіння, заплющивши очі. За хвилину він розплющив їх і побачив щось дивовижне. Двері, які вели в ресторан з вулиці, відчинялися часто, бо офіціанти, щоб було швидше, носили таці, шмигаючи прямо від дверей кухні до дверей ресторану, і він уже бачив багатьох з серветкою на руці та з тарілками на таці, коли вони забігали до ресторану.

От і зараз із ресторану вибіг офіціант у сірій куртці, з порожньою тацею і серветкою. Він збіг східцями, але замість того, щоб помігнутися в двері кухні,— зупинився перед машиною і озирнувся. Поблизу нікого не було. Офіціант не міг бачити в п'ятні Латова. Він швидко нахилився до прапорця з серпом та молотом, розправив його, і не встиг Латов щось збагнути, як він двічі приклав його до губів, трохи почекав, а потім не поспішаючи пішов до дверей, відкрив їх звичним рухом і зник.

Латов сидів заціпенівши. Він все ще бачив перед собою офіціанта, який з такою любов'ю цілує клатик червоної матерії. У цій дорозі перед перевалом, в нічному ресторані, повному мандрівних гультьїв, у незрозумілій поведінці офіціанта було щось хвилююче, дивне, мов ті шість колон, що лишилися там, позаду, в гордовитій тиші пустелі.

Тут йому спало на думку, що зараз із кухні знову вийде той дивний офіціант і він зможе роздивитися його обличчя. Він чекав, але двері кухні не відчинялися. Ніхто не виходив. Тоді він так само, через бокові двері, повернувся в залу, пройшов до столу і, сівши, вийняв блокнот і олівець.

— Не міг одразу знайти блокнот,— сказав він Куликову, приступаючи до роботи.

Куликов налив йому коньяку. Латов охоче випив і, знайшовши очима Моссара, став швидко малювати його обличчя. Латов не хотів, щоб це помітили, тому він ніби байдуже зиркав у бік столу, і олівець схоплював усе нові й нові риси. Та кінчити малюнок він не зміг.

Зовсім несподівано Моссар підвівся, і вся компанія, товплячись і галасуючи, пішла до виходу. Моссар не роздивлявся на всі боки. Він підганяв, наче козу, дівчину з великими, неприродно вигнутими бровами, і вона, не обертаючись, поспішала до дверей. Троє інших, натискаючи один на одного, йшли слідом за Моссаром.

Моссар був похмурий і роздратований. Коли двері за

ними зачинились, Куликов побачив, що Латов розгублено поклав олівець.

— Шкода, втекла од нас натура. А таку не щодня побачиш.

— Нічого. Я намалюю по пам'яті. З насолодою пригадаю його. Такий шарж можна зробити, що не дай бог...

Підійшов офіціант прибрати посуд. Латов пильно придивився до його байдужого обличчя і подумав: «Може, це він цілував прапорець? А може, й не він». Латов з якоюсь напруженою увагою дивився тепер на офіціантів і в кожному шукав того, особливого. Та всі вони були однаково спритні, однаково одягнені, з однаковим виразом байдужості на обличчях. Ні, ніколи йому не знайти того офіціанта. Та й нащо його шукати? І нарешті зрозумів, що хоч скільки дивись, все одно не відрізниш їх один від одного.

Вони ще випили кави, потім не поспішаючи покинули гостинне пристановище і вийшли до машини.

Надворі була жахлива погода. Вітер знову кидав в обличчя мокрий сніг. Машина рвонула і, немов розлютившись, почала набирати швидкість і висоту, провалюючися в море темряви і холоду.

Та, як не дивно, тепер, після вечері й коньяку, не хилило на сон, навпаки, з'явилась якась бадьорість думки і стало весело на душі. Та думки снувалися, наче оця нічна дорога, і Латову здалось, що «його» офіціант схожий на стародавнього християнина, який жив між язичниками, але вже привітав новий вік. Почалася нова ера, та старі боги ще стоять, хоча їхні храми хитаються і падають.

І, можливо, від їхньої величі лишилися тільки шість колон, і вони стоятимуть, коли навіть усі стіни хмарочосів поваляться. «Те, що я бачив, — міркував Латов, — в усякому разі, дивовижне...»

Машина йшла в тумані, що ставав усе густішим, і нарешті молочна стіна заступила дорогу й скелі. Сигналячи на поворотах, машина поволі долала вершину перевалу.

Латов не хотів відволікати Куликова розмовою на цьому важкому й ризикованому відтинку дороги. Думками він був далеко від навколишнього. Йому почало здаватися в цьому напівсні, що все це було давно. Були і відкриття, подібні до наших, і такі, про які ми й гадки не маємо. Тягар вагою в сорок тонн переносили легко з місця на місце. І люди ніколи не були самотні. Бреше цей Моссар. У старовину люди були напрочуд талановиті й мали великі знання в галузі астрономії, техніки, мали «таємні знання».

Багато форм організації людського суспільства вже було на землі. І нині йде боротьба за державу Сонця... як казав Кампанелла. Храм Сонця там, позаду; шість колон — свідки того, що і сьогодні переслідують комуністів, як колись, майже дві тисячі років тому, переслідували християн... Переслідують і катують у різних країнах... Думки його переплуталися.

Він незчувся, як заснув. Прокинувся ніби в іншій країні. Туману вже не було. Поки він спав, машина спустилася з перевалу і, підстрибуючи на поворотах приморського шосе, мчала до Бейрута, а навколо вже темніли сонні садки і вілли, що притулилися на схилах. На зеленкувато-блакитному небі саяв серп молодого місяця. Було тихо, і в цій тиші несподівано голосно пролунав голос Куликова:

— Ну, от і прокинулись, незабаром Бейрут. Онде хтось стоїть посеред шляху і просить зупинитись... Погляньте...

Вдивившись у призерк дороги, біля повороту Латов побачив темну постать, що справді стояла посеред дороги і махала руками. Машина притишила ходу.

Чоловік ішов назустріч машині, раз у раз піднімаючи руку, немов боячись, що вона не зупиниться. Він був один, тож не було чого непокоїтись. Куликов зупинив машину, відкрив дверцята і вийшов на шосе. Вийшов і Латов. Вони спокійно дивилися, як наближається до них високий чоловік у плащі. Він здався їм знайомим. Коли вони підійшли зовсім близько, вони його впізнали. Це був актор, який грав навіженого мільйонера.

Він спочатку показав убік, на низькі куці в придорожній виїмці, звідки виглядала чорна квадратна машина, що слабо поблискувала лакованими боками. При світлі фар Куликов упізнав машину Моссара. Там, очевидно, був він сам з усією компанією, яка вечеряла в ресторані за перевалом. Куликов слухав юнака. Той говорив по-англійському.

— У мене до вас велике прохання. Мені треба терміново бути в Бейруті. Ви їдете в Бейрут?

— Так, ми їдемо туди!

— Мені конче треба бути в Бейруті. У нас зіпсувалася машина. Водій ремонтує. Усі можуть зачекати. А я не можу чекати, доки він відремонтує. Я не можу чекати. Я повинен бути в Бейруті за всяку ціну. Я чекаю дзвінка з Женев.

— Невже це так уже важливо — дзвінок із Женев?

— Дуже, дуже важливо. Зрозумійте мене, від того дзвінка залежить моє життя.

— Ваше життя?

— Так! Ви мене не знаєте. Мене звали Каетані, якщо вам потрібне моє ім'я.

Куликов сказав: «Зачекайте хвилину»,— і переклав прохання Каетані Латову:

— Він просить взяти його в Бейрут. Каже, що зіснувалася машина, що всі можуть почекати, поки її відремонтують, а йому мають подзвонити з Женеві. Від цього дзвінка залежить його життя.

— Візьмімо його, Андрію Михайловичу, — зразу, не думаючи, сказав Латов. — Я вірю йому. Візьмімо! Врятуємо життя людині!

Куликов повернувся до Каетані.

— Сідайте, — сказав він, і юнак, відкинувши поли сього плаща, заліз у машину і сів поруч з Куликовим.

Тепер машина йшла немов по ковзанці, нахиленій до моря. Гори темним шкарубким громадям височіли над нею. Вогні розкиданих у горах будиночків яскраво спалахували вгорі і внизу обабіч дороги.

— Як зйомки? — запитав Куликов несподіваного супутника.

Той курив сигарету за сигаретою, і запитання Куликова захопило його зненацька.

— Не знаю, — відповів він.

— Як! Ми нещодавно бачили вас у такому танці, який можна назвати справжнім шедевром, — ледь іронічно сказав Куликов. — Ви чудовий, першокласний танцюрист...

— Так, — відповів Каетані, — де ж ви мене бачили?

— В Баальбеку, на вечірніх зйомках, де ви танцювали із прадавньою жрицею...

— Із прадавньою жрицею? — він здивовано повернув голову.

— Ну, з дівчиною, котра прокидається від сну. Її, здається, звуть в житті Каро.

— Ви бачили й Каро! — вигукнув юнак. — Отже, ви все знаєте?

— Я нічого не знаю, — сказав Куликов. — Може, ви нам щось поясните. Ви самі з Бейрута?

— Ні, — сказав тихо юнак, — це не має значення, тепер уже ніщо не має значення...

— Про що ви з ним говорите, Андрію Михайловичу? — спитав Латов.

— Він не говорить, а скоріше, заговорюється, — відповів Куликов, — з ним робиться щось незрозуміле. Чи то

він добряче випив, чи то це щось психічне. Він розмовляє як уві сні...

— Зараз буде Бейрут. Я вийду де-небудь на вулиці, я вам скажу...

— Будь ласка, мені байдуже. Це ви поспішаєте, а ми ні. Ви щось хочете сказати...

— Ні, я потім, трохи пізніше скажу вам, а зараз я хочу тільки спитати: ви англійці?

— Ні!

— Але ж ви не греки і не французи?

— Ні, ми росіяни, з Москви...

— Я так і думав, що ви росіяни, бо англійці не зупинились би і не взяли б мене так одразу. Це добре.

— Що добре?

— Я скажу трохи згодом.

Розсип вогнів нічного Бейрута вже коливався зовсім поряд. І за ним, за цим неозорим розсипом, виднілося щось синьо-оксамитове і неосяжне. Іноді край цього простору зблискувало щось біле, наче спалах магнію, і зникало в темряві.

Наче пінява цих нічних хвиль, подекуди ще сяяли і мерхли світлові реклами, неонові вогні готелів і магазинів.

В одній з тінявих маленьких вулиць Каетані попросив висадити його. Та перш ніж піти в ніч, він сказав тремливим голосом:

— Вибачте мені, я сказав вам неправду, але я змушений був так зробити. Через обставини.

Куликов знизав плечима: що ж, буває й таке.

— Може, вам потрібна ще якась допомога?

— Ні, дякую. Я не чекаю дзвінка з Женеви. Я уже все вирішив. Якщо я не вбив його там,— він махнув рукою на гори,— це ще не значить, що я не зроблю цього в Бейруті...

— Ви хочете комусь заподіяти смерть? — запитав Куликов.— А чи варто? Подумайте, чи варто?

Обличчя Каетані спотворила гримаса:

— Я залюбки зробив би це, але і без мене на нього чекає домовина в Бейруті! — І раптом він рвучко підняв капелюх, зовсім по-театральному: — Прощайте! Ще раз дякую вам і вашому приятелю. Ви не знаєте, що ви для мене зробили цієї ночі...

Він ступнув у тінь високої стіни, з-за якої виглядали кипариси, і зник. Навіть кроків його не було чути.

Куликов переказав усю розмову Латову. І той запитав спантелечено:

— Кого він хотів убити?

— А знаєте кого? Певне, Моссара. Мабуть, так воно і є. Але чому він сказав ще про домовину, котра чекає на нього в Бейруті?! Хтозна, може, я неправильно його зрозумів...

Куликов завіз втомленого, сонного Латова в готель, зайшов у його номер, посидів ще з півгодини, поки художник влаштувався, поговорив про дивовижну нічну зустріч на дорозі і поїхав додому, думаючи вже зовсім про інше — про справи, що чекають на нього завтра зранку в цьому гомінкому, барвистому, діловому місті.

Бейрут був сповнений передсвяткової пасхальної метушні. Пістрявий натовп у лавках, на арабському базарі, в дорогих магазинах європейських фірм, у маленьких крамничках, де торгують усім, що потрібно ліванцю середнього достатку, оглушував свіжу людину й засліплював очі.

На вулицях і площах стояв той же гомін, дзвін і крики. Вигадливо розфарбовані автомобілі різних марок щохвилини зупинялись, несамовито гуділи, намагаючись подолати затори, і це призводило до зупинки всього руху. Пішоходи продиралися поміж ними із спритністю канатохідців. Вантажні машини, люто ревучи, вихоплювалися вперед. Велосипедисти намагалися проскочити збоку вагозовів. Різко торохкотіли мотоцикли, відтісняючи моторери.

Навкруги стояв гул від різних звуків, викриків газетників, галасливих, гортанних запрошень крамарів, які розхвалювали свій товар, продавців води, ласощів, фруктів.

Над усім брязкотом і гуркотом линув гучний сріблястий передзвін. Дзвони маронітських церков заглушали голос муедзина. Крізь відчинені двері католицького собору вихоплювався важкий, розкотистий звук органа.

Густий натовп то висипав на тротуари, то вливався в крамниці, то заповнював площі, над якими байдуже звисало широке, жорстке листя пальм.

Здавалося, в цьому великому місті на березі моря, куди всі країни світу звезли свої товари, люди тільки те й роблять, що продають та купують, якийсь хміль оволодів ними і веде від магазину до магазину, від крамниці до крамниці, на базар і в порт, де розвантажуються кораблі

всіх країн. Вечорами спалахували такі численні, такі різноманітні малюнки реклам, які повідомляли про все одразу, обертались і міняли кольори, піднімалися вгору і сповзали до тротуару, зависаючи над яскравими плакатами, кольоровими афішами, що приголомшували і кричали, сперечалися з електричною рекламою, аж починало здаватися, ніби все це тільки видовище, а не звичайне життя.

Реклама кабаре та кінотеатрів кричала про дуже цікаві програми, про співаків, танцюристів, акробатів, фокусників, про чудесні сенсаційні фільми. Із стін дивився на-рум'янений Юлій Цезар з лавровим вінком на голові, котрий, наче простий легіонер, обнімає розхристану кралу, поряд реклама показувала героїню фільму «Перлина південних морів», яка лежала на піску узбережжя, ледь прикрита місячним світлом; нахабна Лола Монтез, в розкішній сукні, з хлистом в руках, зображувала «королеву скандалів», про що свідчив підпис під нею. В кінотеатрі «Адоніс» ішов фільм спеціально до пасхального свята, витвір католицької церкви — «Життя господа нашого Ісуса Христа». На рекламному плакаті Христос в коричневій подертій хламиді, знемагаючи, тяг важений хрест, і піт котився з його чола, кривавий піт мученика в терновому вінці.

Над цим плакатом висіла афіша з надто оголеною танцюристкою. Афіша була навмисно почеплена так, щоб напівгола дівчина, регочучи, торкалася своєю ніжкою в золотому черевичку голови Христа. І ніхто не звертав на це уваги.

Все рухалося мимо з швидкістю людей всіх країн і всіх вірувань, які завжди кудись поспішають і запізнюються. На цьому місці жили і торгували, так само поспішали, лаштували кораблі й товари в далеке плавання тисячі літ тому фінікіяни, а сьогодні навіть муедзин не кричав з мінарета, а за нього працювало радіо і на заялжених пластинках звучало щось мало схоже на заклики до молитви.

Латов потонув у цих людських потоках, що тягли його то туди, де куріли димарі трикотажних, шкіряних, тютюнових фабрик, то у вузькі провулки, то в багатоголосні ряди базару, то в кав'ярні, де можна було хвилину перепочити від поспіху й тисняви. Він багато малював, міняючи один за одним дорожні блокноти. Іноді він сідав перед яким-небудь мініяйлом з обличчям стародавнього жерця, котрий приймав і видавав зім'яті асигнації різних

країн, приносячи жертву богу торгівлі, або на ходу, стоячи малював араба біблійського типу, з класичною білою хаттою, перехопленою чорними шнурами екалю, в ремінних клясах на ногах, у білій аба на широких плечах, надто широких для його вузької скелетоподібної постаті.

Часом в його блокнот потрапляла красуня в синіх тонких штанцях, у сорочці з чорними трикутниками і жовтими смугами, з перехопленим стрічкою на потилиці волоссям, що спадало короткою гривною, з блискучими золотими кліпсами у вухах.

Латов, коли його знемагав вуличний шум, стомлений ішов у свій номер, опускав жалюзі, падав на ліжку і спав сном здорової і міцної людини. Час минав непомітно. Захоплений живими картинами весняного Бейрута, він уже починав забувати про Моссара і про його страхолюдний фільм, як раптом йому подзвонив Куликов і сказав, що заїде за ним і повезе в одне гарне місце, де вони разом пообідають.

Куликов прийшов в умовлений час і повіз його в готель з рестораном, побудований коло самого моря. Латов розповів Куликову про своє блукання по місту, про оглушливе життя, про багатство барв Бейрута і про те, що він побачив не тільки парадний бік побуту, повернений до іноземців, а й те, як живуть, працюють, відпочивають прості трударі, звичайні мешканці, які полюбляли посидіти в скромних кав'ярнях, за духмяним наргіле, зіграти в нарди, погомоніти з сусідою.

Для них принади дорогих магазинів так само заборонені, як азартні ігри в закритих клубах, гулянки в кабаре, яхти й автомобілі, що можуть понести щасливців у море і в гори, до розкішних гірських ресторанів та вілл. Але вони живий, веселий і добродушний народ, вони йому сподобались своєю чуйністю і простотою.

Обідали вони не поспішаючи, та в Куликова був такий вигляд, наче він приберігав щось таке, чим хотів вразити Латова наприкінці зустрічі. Латов це відчував і не хотів підганяти співбесідника, чекав, що настане хвилинка — і Куликов відкріється.

Ця хвилинка настала, коли вони напилися кави й, перегоривши про все, замовкли, задивившись, як на далекому обрії білють вітрила якоїсь шхуни, що пірнає в блакитних хвилях, наче клаптик паперу, гнаний вітром.

Тоді Куликов сказав, примружившись, як він умів:
— Знаєте, кого я зустрів сьогодні вранці?

— Не можу здогадатися, — признався Латов.

— Каетані, — сказав повагом Куликов, — нашого нічного супутника. Затяг мене в кав'ярню і, як він сказав, звірився у всьому...

— О! — вигукнув Латов. — Він убив Моссара?

— Та ні, ніякого Моссара Каетані не вбивав, але, справді, він загнав його в домовину...

Куликов засміявся:

— Що значить — в домовину? Отже, тоді, вночі, він і справді говорив про домовину?

— Так, про домовину. Каетані вже розповів мені всю цю історію. Він давно виступав у кабаре з Каро. Це його старе кохання, як він запевняє. Вони багато зазнали лиха в житті, доки зустрілися, блукаючи, шукаючи заробітку. Виступали як танцюристи Каетані й Каро. Можливо, імена ці вигадані, але вони виступали під цими іменами в нічних кабаре, на естрадах. Моссар побачив їх у Танжері. У них тоді справи були кепські, і Моссар умовив їх узяти участь в його фільмі «Шість колон». Та Каетані, погодившись на це, не знав усієї правди. Він не розгледів підступності старого диявола, який разом з його згодою зніматися купив собі Каро цілком. Як і чим він спокусив її, сказати не можу, але це так. Мало не плачучи, Каетані розповідав мені, що він жив наче дурень, ошуканий дурень. Ось вся ця історія.

«Одної похмурої днини, — розповів він, — мені все стало ясно. Моссар — коханець Каро. Я не міг більше терпіти цього. Його присутність так розлючувала мене, що я вже насилу себе стримував. Адже я не грав мільйонера у фільмі, я був тільки дублером артиста, який грав цього американця. Той не міг танцювати, як я, і я заміняв його в танці. Навіть у фільмі я був жалюгідним наслідуванням багатія. Це придумав Моссар, щоб принизити мене. Я вирішив його вбити тієї ночі. Ми дуже запальні люди, сіцилійці. Ви мене врятували, не отой вигаданий дзвінок із Женеви, а ви врятували моє життя. Та одразу ж у мене виник задум помсти. Я знав, що цей безжальний, холодний, темний чоловік, жадібний до грошей, має одну слабину — про це він признався Каро, а вона розповіла мені, — він забобонний, як брудна базарна перекупка, як найпоследуший торговець краденим. Він боїться прикмет і здригається від усього, що якимось чином загрожує йому, хоч кепкує відверто з усього.

І от, заспокоївшись, я вирішив відкласти кинджал,

якого був уже підняв на нього. Того вечора в ресторані ми гостро поговорили, в машині, по дорозі, він образив мене. Я скипів. Тоді він зупинив машину й сказав:

— Забирайся звідси.

Не знаю, що було б далі, але Каро вгамувала його, улагала почекаати попутної машини.

— Цією попутною машиною була ваша, — сказав він. — Ось так ви мене врятували. І я приїхав у Бейрут. Я не спав цілу ніч, а вранці розшукав Моссара. Він не хотів приймати мене й розмовляти зі мною, та я сказав, що знайшов його не задля того, щоб знову сваритися. Моссар подумав, що я прийшов, щоб перепросити за вчорашній бешкет. І він прийняв мене.

Я спочатку мовчав. Він знущався з мене, говорив про те, що добре знає вдачу жителів півдня, які враз спалахують і швидко остигають, про те, як він розуміє життя, і якщо є дурні, то їх слід учити або знищувати. Я пригадав, що мені хтось розповідав про нього, ніби він розбагатів на темних ділах, на гендях з італійськими фашистами, посміхнувся і нічого йому не сказав.

Він вів далі:

— Якщо ти бовдур, то правильно зметикував, що зі мною краще говорити мирно. А якщо ти хоробрий, спробуй боротися зі мною. Я подивлюсь, як ти боротимешся!..

— Я не хочу з вами боротися, — сказав я, — однаково ви скоро умрете. Ви знаєте про це?

Він посірів і стиснув кулаки:

— Ти мене вб'єш, чи що?

— Ні, не поспішайте. Ви все одно умрете тут! Вас уб'ють тут! І вб'ю не я!

— За віщо мене вб'ють? І хто?

— Не знаю хто, а за що... За вашу підлоту, за те, що ви брудний негідник...

Він засміявся мені в обличчя.

— Не розумію, — сказав він. — Ці слова — пусті слова. А де докази?

— Ви хочете доказів? Підіть у тутешній музей...

— Я плюю на всі музеї, нехай туди ходять такі приблуди, як ти.

— А от підіть, я вам раджу, і ви побачите труну з вашою фізіономією. Порожню труну. Вона вас жде. Приготовлена давно. Ви були далеко. Але вона ждала й діждалась. Тепер ви тут, нікуди не втечете. Вона ждала вас цілу вічність. Час настав!

— Що таке, що за дурниці! Ти збожеволів! — вигукнув він.

— Я не збожеволів. Збожеволієте ви. Ідіть, і подіться, і будьте ви прокляті!

Він сполотнів, але стримався. А я додав іще:

— І Каро не буде більше зніматися у вас.

Він сидів мовчки, потім сказав:

— Гаразд, поговоримо пізніше. Дай мені подумати. Приходь завтра.

Я був певен, що він піде в музей. І побачить ті домовини, в яких немає жодного покійника, я не знаю, куди вони поділися. Та на кожній камінній домовині зображення того, кому вона належала. Ці голови напрочуд подібні до сьогоднішніх людей. Я навіть злякався попервах. А одна голова — це голова Моссара. Він таки одразу ж побіг у музей. І побачив домовину й свою голову. Це його так приголомшило, що йому там стало недобре. Я розрахував правильно. Його охопив забобонний жах. Той негідник дрижав, розповідали мені, мов собака.

Коли я прийшов наступного дня в умовлений час, мені дали конверт з грішми як розрахунок за зйомки.

— Я хочу його побачити, — попросив я, — щоб сказати на прощання два слова.

— Його не можна побачити, — відповіли мені, — його тут немає. Він відлетів!

Як виявилось, він утік літаком, що летів від Бейрута до Парижа. Та він утік не сам. Він викрав Каро. Як він піддурив її, — не знаю. Як умовив, чим підкупив, — невідомо. Він таки злякався свої домовини. Може, він і справді жив у стародавні часи. Адже ми знімалися у фільмі про переселення душ. Він, мабуть, і в старовину був такий же негідник.

— Зачекайте, — сказав я, — а як же фільм і зйомки?

— Я дізнався в режисера. Їх переносять на Кіпр. Там теж є руїни, як і тут. Ї, кажуть, і свої шість чи сім колон. Ну, коли сім, одну не зніматимуть. Я цього не знаю напевне...»

От що я від нього дізнався! Що ви на це скажете, дорогий майстре, шановний художнику сучасності Арсенію Георгійовичу?

— Скажу, що це дивовижна історія, і ми з вами навіть і гадки не мали, що вона так обернеться...

— А все-таки цей безстрашний накивав п'ятами. Бойться потойбічного світу. Каже, минулого нема, а воно

й схопило його за ногу. А цей Каетані— він сказав, що тимчасово влаштувався в одному з тутешніх кабаре і йому буде приємно бачити нас, якщо нам сподобалось, як він танцює. Потім він сказав, що присягнувся доконати Моссара, подається слідом за ним і будь-що відніме у нього Каро. От яка приключилася історія. Буде про що розповідати вдома, коли повернетесь. Ваші товариші приїжджають завтра ввечері. Завтра вранці можемо піти в музей, якщо хочете...

— Хочу, — сказав Латов, — тільки вийдемо раненько, поки не так жарко.

У великих, просторих, прохолодних залах нового музею майже не було відвідувачів. Кілька туристів з гідом стояли, шанобливо схиливши голови, і роздивлялися зображення богині Астарті, схожої на селянку, яка наділа на свято новий одяг. Туристи милувалися простим зображенням богині, яка мала такі невгамовні пристрасті й закликала до нестямного кохання.

Якийсь дуже замислений вчений стояв перед саркофагом старофінікійського правителя Ахірама і записував у маленьку книжечку свої міркування.

Наукові співробітники музею переставляли експонати у вітрині в глибині залу. Латов і Куликов побіжно роздивлялися фігурки камінних чоловічків з довгастими шапками, що нагадували убори прадавніх магів, фігурки з тьмяними візерунками на тілі, посудини всіх форм, написи на плитах і каменях, статуетки, намисто, персні, списи, барельєфи. На них було зображено, як різні божества приймали дари, а царі виступали як всевладні боги, котрі розпоряджались долею простих смертних; монети й печатки розповідали про суству сует, що була в світі кілька тисячоліть тому. Вони поспішали побачити ті домовини, заради яких прийшли.

Проте Латов все-таки зупинився перед величезною рельєфною картиною стародавнього світу, тому що вона захопила його розмахом і накресленими на ній дорогами, що зв'язували у сиву давнину культурні центри тогочасного світу. Від блакитного простору Середземномор'я, від фінікійських приморських Тіра, Віблоса, Беріта, Сідона, від Геліополіса стелилися шляхи на Балх, Персеполь, на Памір, на Хараппу, Маханджедаро, Хастінанутра, через індійські долини й далі, в Паган і Нанькай.

Потім вони побачили гарно виконаних звірів на фресці

стародавнього храму, побачили Орфея в оточенні звірів і птахів. В глибині залу перед ними постав чітко й точно зроблений макет храмів Геліополіса. Він виразно відновив у пам'яті день, коли Латов блукав поміж руїн. Тепер він бачив, хай зменшеного розміру, храм Сонця, яким він колись був. Ще раз подивувався він умілої майстрів, творців найдосконалішої архітектури, що перевершила споруди всіх відомих на той час міст землі.

І, нарешті, перед ними в довгий ряд вишикувались камінні домовини-саркофаги. Вони виглядали так, наче їх вчора кінчили робити і перенесли в музей. Століття, що пролинули над ними, не залишили жодного сліду. Великі, важкі домовини були порожні. Латов і Куликов дивилися на голови, висічені в узголів'ях домовин. Справді, вони були напрочуд сучасні.

Нісенітна думка закралася в голову Латова: «А що, як я побачу якогось знайомого?»

Він вдивлявся в ці камінні обличчя. Кого вони зображували? Артистів, громадських діячів, вчених, жерців, художників, володарів?..

Той, хто робив їх, намагався, певне, зберегти цілковиту подібність, він не підлещував, а зображував те, що є, аж до бородавок, до потворних вух, заплилих жиром щік, кривих носів.

Владне обличчя, можливо, сенатора, сите і самовдоволене, було поряд із сухим, жовчним, сердитим портретом філософа із щільно стуленими губами. А оцей схожий на артиста...

Зосереджені, в'ялі, суворі й ніжні обличчя наче звертались із своєї загадкової далечини: «Відгадай, хто ми?»

Латов і Куликов ішли уздовж довгого ряду, і кожен хотів першим зробити відкриття. Та вони одночасно спинилися перед домовиною, яку шукали. Вони стояли страшенно здивовані і навіть збентежені.

— А таки схожий,— сказав Куликов,— казна-що, але схожий!

— Я розумію, чому Моссар злякався. З його забобонністю! Буває ж таке! — вигукнув Латов.— Ні, погляньте, просто здорово! Ніби хто з нього робив копію. І навіть зморшки біля губів і на лобі. І чоло його, і підборіддя. Оце так схожість! І тоді, виявляється, були Моссари...

— Я бачив раніше ці домовини,— сказав Куликов,— і поцікавився, чиї вони...

— І що ж ви дізналися?

— Цих домовин тут двадцять п'ять. Частину їх було розкопано до першої світової війни, частину — під час війни. Кого в них мали поховати — невідомо. Жодного напису. Є таке пояснення: в ті часи багаті люди замовляли собі домовини заздалегідь, щоб вмільий скульптор не поспішаючи зробив їхній останній портрет. Домовини із закінченими портретами зберігали на складі до того часу, коли вони знадобляться клієнтам. Як бачите, всі домовини порожні, їх не використали. Це свідчить або про раптовий напад ворога, коли і пани замовці, і майстри трунарі були захоплені зненацька і вже не могли думати про спокійний похорон, або сильний землетрус покінчив з усім разом — і з містом, і з жителями — і завалив майстерню. У нашого італійця зірке око: він правильно помітив, що на Моссара вже чекає домовина. Схожий, дідько! Він тепер у ці краї із своїми забобонами більше не поткнеться. Безстрашність безстрашністю, а втік за хвилину. Казав: плюю на минуле, а боїться, шельма, і минулого, і майбутнього.

Вони попрощалися біля виходу з музею, і Латов довго блукав один. Він не поспішаючи йшов і думав про те, що завтра відлетить з цієї країни, в якій був так мало і так багато пережив; він думав про те, як вони полетять через Париж і він обов'язково піде на паризькі бульвари, що стоять у серпанку квітневого листя, на Сену, загляне в Лувр, побачить скарби живопису і скульптури; потім полетить додому, у Москву, його зустрінуть дружина, близькі, друзі, і він розповість дивну історію, що сталася в руїнах храму Сонця, розповідатиме довго, докладно, нічого не пропускаючи. Одні будуть захоплено слухати й ойкати, а інші — посміхатимуться, говоритимуть, що він все це вигадав або що все це йому розповіли, а потім він поїде за місто, милуватиметься першими весняними зорями, блукатиме сосновими борами, побачить граків, і поступово забудеться ця далека подорож і зникне в тумані все химерне, чуже, що випадково постало перед його очима.

Задумавшись, він сам незчувся, як вийшов до моря. І коли він побачив його, безкрає, незрівнянне, бурхливе, живе, ніжне, бентежне, він сів на березі, і по його волоссю пробіг свіжий вітер, ніби ця гладінь принесла йому вітання здалеку, погладила по голові.

Це море звали Середземним. На його берегах жило багато народів. Від них не зосталося навіть імен. Поставали і занепадали царства, приходили і зникали, наче морський

пісок, покоління, змінювався вигляд його берегів, а воно залишалося таким же, яким побачив його керманіч першого корабля багато тисячоліть тому.

Море було біля самого берега блідо-зеленого кольору, та в цьому прозорому смарагді мінилися сині й білі іскри. Відступаючи все далі від берегів, синява і зеленіть тьмяніли, і слалася вже яскраво-фіолетова гладінь, над якою сліпуче виблискувала срібляста смуга небосхилу.

Ліворуч до моря збігав гористий берег, над яким клубочились білопінні зграї хмар. Ледве-ледве на березі можна було розглядіти білі будиночки, над якими все вище і вище поставали гори, темно-зелені та вишнево-димчаті, вицвілі, пустельні, з брунатними виступами.

Берег здавався застиглим і сонним. Море коливалося великими, легкими прозорими хвилями. Латов побачив, як на блідо-зеленій гладіні моря засяяв неначе блакитний шарф, кинутий Нерейдою.

А крім усього цього, це було море, напоєне весною. Тисячі літ воно радувалось весні й вітало тих, хто покладався на його великі хвилі, що вабили вдалину. Земля була колись юною і веселою, і зелені кедрові ліси спускалися, мов дикуни в зелених шкурах, до шумовиння припливу. Все дихало в сподіванні нових доріг, нових почуттів, нових відкриттів. Падали важкі кедри і ставали кораблями, які пливли в нові походи в невідомі краї, і люди приносили жертви тим богам, статуї яких самотньо стояли тепер, омертвівши, в стінах залу, де поряд з ними біліє макет Баальбека.

Латов сидів коло самого моря і дивився, як до його ніг набігають смарагдово-блакитні хвилі і як шумливо хочуть розповісти йому про країну, звідки вони прибули.

Там, удаліні, показуючи коричневу горбисту спину, посеред бурхливої безодні, з'являвся темний, з блискучими, обсіпаними пінявою рогами бик — бог, який украв Європу і забрав з собою в невідомі краї, в стан Нерейди, котра гралася блакитним шарфом, тіні вітрил стародавніх кораблів, що відпливали за подвигами...

Вітрила танули. Хмарні завіси спускалися все нижче, закриваючи верхні яруси гір.

Латов сидів довго в полоні незрозумілих, тривожних думок, майже сновидінь.

І раптом ніби з морської піняви піднеслись і постали перед ним шість золотавих казкових колон. І він зрозумів, що вони назавжди лишаться в його серці і пам'яті.

Сеяджі

Оповідання

Він сидів на темному балконі, в широкому, низькому кріслі, відкинувши голову назад. Дужі, вогкі руки нерухомо лежали на колінах. Спинка крісла була бамбукова, і крізь легку тканину сорочки та куртки він відчував її жорстке плетиво.

Задушлива, важка ніч нависла над ним, над затихлими вулицями й будинками, в яких погасли пізні вогні, над віковічними акаціями, тамариндами, пальмами знайомого ще з юнацьких літ, священого для кожного бірманця міста Мандалая.

Стояла така лунка, чорна тиша, наче він був сам у цьому великому, незатишному, безлюдному готелі. Так, він знову тут.

Його знають в усій країні, від похмурих ущелин шумливого Чиндвіна, голих Качінських гір до рисових полів Великої Дельти, до зеленого архіпелагу Моргуї з його безліччю великих та малих островів. І всі називають його просто — Сеяджі, що значить «великий учитель, великий старець».

Було в нього ім'я, яке він дістав при народженні, потім було в нього інше ім'я, котрим він підписував усі свої твори, що принесли йому славу народного письменника: вірші й поеми, п'єси, сатири, оповідання, роман, в якому ритмічна проза чергувалась з віршами. Та ім'я Сеяджі наче увінчувало усе його трудове життя, і він прийняв його і звик до нього.

Де б він не з'являвся, скрізь раділи йому, вклонялися, зустрічаючи, розмовляли з ним шанобливо й щиросердо. Так було і сьогодні в Мандалаї. Вдень він бачив силу-силенну людей, а тепер ніч прийшла розділити з ним його безсоння, його самотність.

Незграбно крутився під стелею фен, марно розганяючи нездоланну задуху. Цієї пори року гаряча, волога ніч, що виблискувала міриадами розжарених зірок, була справжнім жахом для місцевих жителів, не кажучи вже про приїжджих іноземців. Вони щохвилини кидались під душ, обгорталися мокрими простирадлами, пили крижане віскі, приймали різне спотворне, але ніщо їм не допомагало.

Вони скидали з себе всю одягу, лягали прямо на мати, на камінну підлогу, та все одно схоплювались, обливаючись гарячим потом. Коли ж у розпачі вкривалися з головою ковдрами, то одразу ж відчували, що їхні тіла починають перетворюватися на важкий попіл, немов їх живцем спалюють у крематорії.

Мандалайська ніч немилосердна. Темним жаром дихає кожен куток кімнати, вар стікає з нерухомих, укритих чорним листям дерев, волога плаває в повітрі, яке і вночі не стає прохолоднішим.

Сеяджі змалку звик до таких ночей, до задушливої темряви. Він сидів прямо, відкинувши голову назад, і дивився в ніч журливими, втомленими очима.

Його обличчя лисніло від поту, і він витирав його час од часу картатою хустинкою. Йому було важко дихати. Роки давалися взнаки. Останнім часом його нерідко мучило безсоння. І сьогодні така ніч — мабуть, не засне.

Він розстебнув комір двобортної легкої жовтогарячої куртки. Під нею волога, неприємно липка від поту біла сорочка. Під пальцями шурхотіли нові сірі з зеленими смугами лонджі. Він скинув сандалії. Його улюблена палка з інкрустаціями в кутку поблискувала візерунчастими окрасами.

Він сидів, важко дихаючи. Зморшки на його лискучому від поту бронзовому обличчі були різко позначені. Сиві вуса звологли й наче вкрилися піною. Він дивився на велике, темне, чорніше за ніч, дерево. Воно невизначно виникало у темряві, біля балкона, ніби чекало, коли можна буде заговорити з великим старцем про своє довге життя.

Фен верескливо розганяв під стелею гарячі хвилі. Злегка ворушилась, тьмяно біліла протимоскітна сітка над ліжком. Сеяджі вдивлявся в ніч, і на її лакованому

чорному екрані перед ним пропливали миготливі картини, уривки довгого щойно минулого дня.

Він прилетів у Мандалай на старому, деренчливому, наче віз, літаку, який ще приземлявся в Хехо, перш ніж доставити Сеяджі на місце. Вже на аеродромі його оточили тисячі людей. Тут були і городяни, і селяни з околиць, які приїхали, щоб побачити його. Багато хто махав блакитними прапорцями. Діти в національному вбранні били в барабани, грали на трубах, співали. Усміхнені золотощокі дівчата в білосніжних блузках, в барвистих рожевих, синіх, червоних, оздоблених різними візерунками святкових спідницях, з коралями на смаглявих шиях, з квітами в руках вітали його співучими голосами, вигукували лозунги, підносили квіти.

Потім його посадили у велику чорну машину, яку закидали білими й рожевими квітами. Вона поволі відійшла. Слідом за нею рухався цілий поїзд машин. Попереду йшов джип з блакитним прапорцем миру. Ті, хто сидів у ньому, раз у раз повідомляли, хто їде слідом за ними.

Вулиці міста були сповнені гомону, як у дні храму. Непомітно зайшов вечір. Засяяло безліччю вогнів. Зустріч мала відбутися в старому, славнозвісному монастирі. Навколо Сеяджі товпились монахи. Їхнє жовтогаряче вбрання спалахувало, наче велетенські квіти. Лунали гонги, що кликали на зібрання. Десь гули барабани.

Зал не міг умістити всіх, хто хотів побачити і почути Сеяджі. Стояли на подвір'ї монастиря, в усіх переходах, на вулиці. Скрізь були репродуктори. Стільців у залі не вистачало. Люди посідали на підлозі, в проходах, навіть позаду президії. Було тісно й душно. Але ніхто не пішов. Сеяджі поглянув на перший ряд. В новому, гладенькому, мов накрохмаленому жовтому вбранні сиділи зовсім молоденькі монахи, майже хлопчики. Він посміхнувся до них, згадав — сам був такий. Худі, схожі на засушених бабок старі жінки курили товсті зелено-сірі сигари. Клуби диму плавали в повітрі, наче від величезних курильниць.

Читали вірші, виголошували різні привітання, промови. Потім попросили Сеяджі, щоб він сказав своє слово. Він завжди виступав охоче, схвильовано. Сьогодні відчув себе, як у давно минулі часи, говорив довго, пускав шпильки в тих, хто сидить там, нагорі, в Рангуні, і займається не тим, чим слід було.

Багато часу вони витрачають на суперечки, на взаємні докори, на пусте розумування, а треба йти далі шляхом

повного визволення народу, щоб він мав оселю й землю, щоб він не голодував, щоб йому добре жилося. А ви, монахи, колись отут, у цьому монастирі, на цьому місці, піднімали народне знамено, допомагали народу, виступали проти англійців. Пам'ятаєте той час? Ви закликали народ до повстання проти загарбників з-за моря — проти самураїв! Ви вміли промовляти, а тепер чого мовчите?! Де ваші слова, де ваші діла? Ех ви, монахи!

Він міг би ще довго говорити. Він картав спекулянтів і можновладців, смішив людей дотепними народними анекдотами, пригадав, як свого часу написав гострі вірші про одного міністра, котрий так підлещувався до англійців, що дуже нагадував мавпу, яка цілий день, мов божевільна, гасала по лісу з дерева на дерево й репетувала одне й те саме. Поранивши об гілку те, що є окрасою кожного мавпячого самця, вона впала й зарепетувала вже по-іншому. Такий був цей міністр, на якого сьогодні дехто схожий...

Народ сміявся і голосно кричав від захвату. Сеяджі був у настрої. Згадалися ті часи, коли промови його закликали бірманців до дії, зараз він говорив про те, як потребують люди миру, закликав до пильності проти імперіалістів, котрі причаїлись наче хижаків й слідкують за внутрішніми чварами в Бірмі. Так і гляди, що ось-ось вони змовляться й кинуться роздирати країну на шматки...

Він зрозумів, що час кінчати, і, помахавши залу рукою, сів. Потім співали монахи, промови кінчилися. Усі пішли із залу. Дівчата знову піднесли Сеяджі квіти — солодко пахли в маленьких горнятках тендітні орхідеї, яскравіше за них блищали очі дівчат. Уся розмаїта громада досягла готелю, де починалась вечеря. Багато їли й пили, і знову підводились різні поважні люди, і виголошували промови, і підносили тости за Сеяджі, за гостей, за мир.

Танцювали місцеві балерини, строго дотримуючись класичних правил, та Сеяджі особливо сподобався чудовий жонглер, який виступав після красунь. Це був майстер чінлону. Він так спритно перекидав сплетений із бамбукової лози м'яч, що можна було забути все, стежачи за його неймовірними рухами. Дивовижно володів м'ячем цей віртуоз! М'яч то злітав до стелі, то зникав у залі, то знову стрибав у руці умільця. Сеяджі і сам колись непогано грав у чінлон, але цей чоловік — справжній чаклун!

Сеяджі стомився від доріг, від довгого дня, від цих

нескінченних святкувань. Та що він міг вдіяти, коли всі хотіли відзначити його вісімдесятиліття!

Подумати тільки — він живе на світі вже цілих вісімдесят літ! Хіба бачили ті, хто його вшановує, те, що бачив він?

Такої безсонної ночі мимоволі спускаєшся в підвали пам'яті, блукаєш по близьких і далеких роках, ворухиш спогади, що стали легендами. Скільки він бачив, скільки пережив в одному цьому старому Мандалаї!

Он виблискує в темряві біла смужка води, яку добре видно з балкона. З дитинства пам'ятає він широкий, глибокий рівчак, тепер порослий очеретом, лататтям, травою. Рівчак оточує острів, на якому жили колись могутні володарі Бірми.

Сюди, за високі червоно-білі стіни із шпилями та бійницями, вхід для простих смертних було заборонено. Тут був особливий світ розкоші, утіхи й краси. На золотому троні сидів володар, в Лілейному павільйоні з позолоченими колонами жила королева. Навкруги стояли казкові камінні й дерев'яні павільйони, над ними височів золотий шпиль головного палацу. Вигнуті мости з візерунчатими покрівлями вели з міста в цей схований від життя куточок.

Сьогодні можна пройти між поріділими деревами безлюдного парку, постояти над ставками, вкритими баговинням та лотосом, побачити купи щебеню й сміття на терасі, де панує забуття і гарячий порох.

Японські та англійські бомби стерли з лица землі чудові палаци й пагоди, які давно вже не знали королів. Можливо, тільки він, Сеяджі, єдиний добре пам'ятає ті далекі дні сімдесятилітньої давності, коли йому було десять років і він блукав, охоплений тривогою, разом з мандалайцями коло стін та мостів і бачив, яке сум'яття панує навколо. Бачив солдатів у червоних мундирах, які тягли, саме тягли, як йому тоді здавалось, мостом останнього короля Бірми, а він спотикався, отой безталанний Тзібау.

Він добре пам'ятає солдатів, які бігали із смолоскипами, стріляли й горлали, грабували палаци острова. Потім деякі з них п'яні валялися на майдані в пилюці, а інші хапали прямо на вулиці дівчат, які кричали, мов птахи. Він бачив розкидані на галявках потрочені меблі, старі книги, потоптані важкими солдатськими чобітьми.

В руках солдатів виблискували золоті статуетки, оздоблені коштовними каменями, вишите шовком убрання,

дорогі кухлі й чашки з палацових кімнат. Над усім стояла завіса диму і пилу. Багато голодних, схудлих собак нікало повсюди. А ще він пам'ятає маленькі вогнища біля будинків. Навколо них юрмилися збуджені мандалайці. Англійські солдати волочили вулицями тіла розстріляних бірманців, яких вони чомусь називали розбійниками. А це ж були люди, що чинили опір загарбникам.

Та все ж найбільше запам'яталась йому та юрба червономундирників, яка гнала останнього короля від палацу до пароплава на берег Іраваді. Люди говорили різне: одні — що король був добрим до простих людей, а що все лихе йшло від королеви, владної й злої жінки, інші ганьбили короля за розорення країни, за жорстокість та безглузді страти. Хлопець же бачив одне: так кінчається влада земних всесильних володарів, на зміну яким приходять заморські владики в червоних мундирах і чорних сюртуках.

Та минули часи, і старий, навчений досвідом довгого життя Сеяджі став свідком того, як ці нові володарі в коркових шоломах, пихаті й жорстокі англійці, також наживали п'ятами, і ця втеча була звичайнісіньким видовищем. Вони кидали свої бунгалоу, свої банки, резиденції, хапали машини, навантажували їх усім, що потрапляло під руку, ставали в чергу на літаки, сідали на пароплави, напихалися в залізничні вагони, втікали навіть на мотоциклах і велосипедах. Так кінчалась їхня влада, що тривала більше як півстоліття...

Їх заступили нові володарі, маленькі, понурі жовтолиці люди в хакі, на прапорах у яких було ранішнє сонце. Присадкуватий генерал, який вславив себе тим, що був одним з перших завойовників Китаю, гонористо проголосив еру «великого східноазіатського спільного процвітання» і привітав бірманців з тим, що Бірма входить до сфери цього процвітання. Нехай народ Бірми радіє...

Знов починалися ті ж грабунки і вбивства, що були і при англійцях. Країна попала під владу тиранів, немилосердних, підступних і зажерливих. Вони грабували так, наче в них дома нічого не було. Вони вивозили всі продукти, всі верстати й машини, все наукове обладнання, вироби народних умільців, матерію, меблі, посуд — все, що вони знаходили в будинках, крамницях, музеях.

Англійці, відступаючи, висаджували в повітря нафтові свердловини, мости й шляхи, топили пароплави, псували машини, щоб вони не дістались японцям, забували, що

це — народне добро і що воно належить не англійцям, а бірманцям. Японці та англійці бомбардували міста й села. Міста палали, наче бамбук, падали стародавні споруди, на руїни перетворювались витвори великих митців. Бірманці брали зброю і йшли в джунглі, щоб боротися з новими гнобителями. Як шкодував Сеяджі, що він старий і не може тримати в руках зброї!..

Та настав кінець і «великій східноазіатській ері спільного процвітання». Бундючний генерал із злими очима і лукавою солоденькою посмішкою, який сидів, мов на троні, в Мандалаї, одного похмурого дня нього побачив, що армія, котра зобов'язана була під його орудою завойовувати Індію, вщент розбита, розпалась, перетворилась на юрби завойовників, що тікали від помсти. І пихатий самурай зник так хутко, наче його ніколи й не було в Бірмі.

З лісів виходили бірманські партизани й відбивали транспорти рису в самураїв, котрі поспішали якнайшвидше втекти з країни, яку вони пограбували й вкрили трупами мирних жителів.

Так бачив Сеяджі їх усіх — володарів, по черзі змушених накивати п'ятами! Коли будуть утікати останні — не чужі — свої гнобителі: поміщики, лихварі, спекулянти, коли народ буде зовсім вільний? Аби тільки дожити до цього великого дня! Можливо, нагородою за всі турботи, за все життя буде це видовище! Треба дожити! Треба перевірити себе на грані літ — надходять важкі роки, ось і цієї задушливої ночі не так дихеться, як колись.

...У цій нічній пітьмі виникають гарячі, таємничі хвили, немов прибій давно згаслих пристрастей і сумнівів б'ється в серце. Видіння Мандалая проходять по нічному екрану...

Ось Сеяджі вдивляється в якийсь золотавий блиск, що губиться в синій півтемряві. Перед ним постає той золочений, з неземним спокоєм Будда славнозвісного монастиря, в якому було зібрання. Він уклонився йому, проходячи в зал, немов господарю цього дому, як скромний гість поважному хазяїнові.

І одразу йому здалося, що зараз не задушлива мандалайська ніч, а широкий, ясний полудень. В затінку велетенського баньяна, що захопив півгалявини своїми численними стовбурами, під шатром густого темно-зеленого, незчисленного, як народ, листя сидів чоловік, з обличчя якого було видно, що він відмовився од усього земного.

Він сидів у священній позі молитовного роздуму, гли-

бокого, як самогіпноз, і ця поза ніби говорила кожному, що перед ним той, хто шукає шляхів. Він розгадує таємницю земних страждань, він вже байдужий до всіх спокус, жодна пристрасть не похитне його кам'яної зосередженості, він чекає зустрічі й злиття з Великим Просвітленим, щоб збагнути останню мудрість світу.

Він сидів зовсім голий, і контраст між цим висхлим, аскетичним тілом і розкішним, квітучим, вкритим буйною зеленню баньяном був такий разючий, що Сеяджі — він був тоді молодий і вразливий — не міг не зупинитися, полонений багатьма думками.

Так, є і такий спосіб удосконалювання. Він сам носив жовтогарячу тогу, читав священні книги, думав, як збагнути досконалість мудрості, він знав, що таке Трипітака — Три кошики вчень, де записана мудрість самого Гаурами Будди.

А тут, на галявині, співали птахи, квіти, що похилилися від легкого вітерця, немов захоплено танцювали, славлячи цвітіння барв, силу життя, що леліє в найменшій рослині, в пилку на крильцях метеликів та у важких, могутніх шатах велетнів лісу.

Світ гудів усіма звуками навколо аскета з погаслими очима, глухого до всієї розмаїтості життя. Хай він досяг нірвани, та його душа вмерла для радощів. Але ж сам Гаутама любив людей, і хіба ж він через цю любов не залишив людям пліт, на якому переплив потік страждань? Ось він, вибір між мертвим останнім відособленням од людей і життям, сповненим боротьби, страждань і людської радості. Для Сеяджі не існувало цього вибору. І він поспіхом залишив квітучу галявину з похмурою прикрасою — пустельником, що відцурався од життя, і прийшов у село, побачив рисові поля, селян, які стоять у темній теплій воді, і милувався трударями, котрих можна було назвати справжніми годувальниками рідної країни.

Сеяджі добре пам'ятає й інший день, коли він ішов з селянами, які випалювали джунглі під нове поле. Йшов рано-вранці, доки ще було прохолодно. Стежка звивалась по схилу пагорка над струмком, який вирив своє річище глибоко вниз. Із стежки було добре видно джунглі, і старий селянин зупинив його й сказав пошепки: «Поглянь!» Він подивився. На тому боці струмка, у невеликій балочці, поміж кущів акації, обвитих ліанами, на густій траві спав, розлігшись, наче велика сита кішка, смугастий звір. Він спав міцно, упевнений в своїй безпеці, сонце вигра-

вало на лискучій спині, ніби пестило його, милуючись красою хижака. Селяни пройшли тихо горою, по стежці, раз у раз оглядаючись на той берег, де лежав тигр. Потім один із них сказав: «Господар лісу відпочиває! Не треба його будити».

Золочений, тихий, мудрий Гуатама Будда, Великий Просвітлений, був господарем світу, смугастий сплячий тигр був господарем лісу. А хіба ці спокійні, впевнені в собі, невтомні, скромні трударі — селяни, лісоруби, рибалки, ремісники, люди різної праці, — хіба вони не господарі життя? Вони господарі!

Такін — це господар! А тоді називали такінами тільки англійців! Сеяджі став одним із фундаторів товариства, учасники якого почали звати себе «такінами», а товариство вони назвали: «До Бама асіайоун» — «Бірма для бірманців!» Ми — бірманці, ми — такіни!

Як давно це було, як давно! Той баньян, під яким сидів пустельник, напевне, вже захопив усю галяву своїм повітряним корінням, той пустельник вже давно поринув в одвічну нірвану, тигр прожив свій звіриний вік, а Сеяджі безсонної ночі в Мандалаї сидить у широкому низькому кріслі й споживає якісь чудесні таблетки, зроблені для нього його другом — знавцем трав і квітів. Ці таблетки, наче батель, охолоджують, освіжають сухий рот і не мають червоного барвника, який треба відпльовувати щохвилини.

Можна не спати цілу ніч, коли тіло відпочиває, а уява ворушить, працюючи замість сну, один спогад за одним. А тим часом ця нескінченна ніч, що виснажує все живе задухою і вогкістю, все ж таки рухається заданим їй шляхом, і вже не так далеко до світанку.

Його ушановували вчора в Мандалаї, бо він жива історія країни. Він був письменником, якого називають основоположником сучасної бірманської літератури. Він був патріотом. Почуття національної гідності він зробив загальним надбанням.

Дух революції завжди жив у ньому. В день Опору, весняного березневого дня 1945 року, він був щасливий, коли вирішили підняти загальне народне повстання проти японських імперіалістів. Тепер уже виросли дерева на тій галявині коло Шведагона, де прийняли це рішення.

Потім він став борцем за мир. Він побачив далекі, невідомі йому країни, великі міста, де збиралися представники різних народів, щоб підняти свій голос проти атом-

них озброєнь, закликати людей усього світу до боротьби із загрозою нової війни.

Сеяджі бачив Європу, ходив по її вікодавніх площах і вулицях. Понад усе йому сподобались червоні зірки над Кремлем. Він дивився на них увечері, і вони здавалися йому великими, сильними птахами з червоними крильми. Йому подобалося в Москві; він хотів, щоб і Бірма стала на шлях соціалізму, єдиний правильний для неї шлях; йому було до душі, що радянські люди проголосили працю господарем життя! Він стояв на березі Волги, і вона нагадувала йому рідну Іраваді, тільки на берегах російської ріки не було пальм і пагод. Він був у далекому Пекіні, літав над найвищими горами світу і повсякчас думав про Бірму та її майбуття.

Як і всім народам, їй потрібен мир, а в ній тліє жар громадянської війни.

Він сам писав, обурюючись, про драму людей, які з різних причин пішли в джунглі, не хочуть ні про що чути; з ними так важко розмовляти, а треба всім спільно жити й працювати для батьківщини.

Багато ще в світі бездомних, голодних також досить, а скільки руїн після війни лишилось. Та й він сам — чи має він на схилі віку спокійний притулок?

Одного разу в Рангуні друзі хотіли провести його із зібрання додому. Вони були не бірманці, вони були з одної хорошої країни. І він сам, не знаючи чому, раптом сказав: «Додому? Я не маю домівки...» Вони здивувалися щиро, вирішивши, що він жартує, і він пояснив: «Мій дім — це поле бою! Я змагаюся із зятем, мені не подобаються його погляди!»

У нього невеликий, скромний дім у Рангуні. Коли на його вулиці розвішують екран і показують фільми, машинам не проїхати, бо хлопчачи зупиняють їх і тільки пропускають далі ті, що йдуть до Сеяджі, але до самого будинку все одно не під'їхати. Та не в цьому річ...

Річ у тому, що йому вісімдесят років! Життя минуло! Великі діла, великі турботи, від яких болять старі кістки. І велика самотність. Все позаду! «Ми йдемо від однієї омани до іншої, — сказав Просвітлений. — За новими зневірами з'являється нова спокуса!» Мудрий Гаутама правий і неправий!

Якщо є зачарування старості, він пізнав його. Це радість того священного баньяна, що стояв на квітучій галявині його молодості, усвідомлюючи свою силу й перевагу

над усяким помилковим рухом. Це також мудрість пізнання світу. Він знає все, чого не знають молоді покоління. Він бачив те, він пережив те, чого вони не бачили, не пережили. Є у нього розчарування, є, та...

І є спокуса все залишити і якомсь отакої безсонної ночі встати, взяти свій ціпок, мов дорожній посох, і зникнути, зникнути з дому, з міста і податися в ніч, у мандри по країні.

Іти через всю країну, не поспішаючи, прокидаючись разом із сонцем, лягаючи смерком. Всюди щодня бачити людей і розмовляти з ними про життя. Злитися з народом, як в юнацькі роки. Бачити, як працюють на полях, як граються діти біля порога своїх рідних домів, що стоять на палях, бачити матерів, котрі годують немовлят у затінку сімейного дерева, говорити з деревами, із струмками, з хмарами, які несуть вологу людям...

Виходити з рибалками в море, розмовляти з нафтовиками з Магве, з учителями, покликаними освічувати молодь, з горянами-лісорубами, які знають таємниці лісів, з чабанами, пасти з ними овець у холодку шанських сосен або пробиратися лісами Акьяба, бачитися з друзями, старими монахами, учасниками Опору, заглибитися в самі нетрі джунглів і говорити з тими впертими людьми різних поглядів на життя, що ведуть безглузде існування, небезпечне й незрозуміле, з цими здичавілими від довгого життя в глушині... Так, все це було б чудово!

Після дня, проведеного в дорозі, добре заночувати в селі, серед простих друзів, їсти улюблений каррі, гострий, пряний нгапі та рис, відварений в риб'ячому бульйоні, солодкий танджантхамін, пити чай із сіллю й цукром, спати на бамбуковій маті під високим місяцем.

О, ця безсонна ніч Мандалая! Скільки чудових видінь ти породжуєш у своїй зачарованій тиші! Та, можливо, вже пізно думати про нові шляхи, коли кінчається головний шлях? Може, вже підсумок життя десь поблизу? І смерть не за горами й глузує з мрій старого, який так важко дихає й збирає останні сили... Смерть — це теж безсоння, теж ніч!

А може, все це від смертельної втоми? Ніч Мандалая, ти можеш сказати, що таке життя? Ти відповідаєш як поет поетові, як мудрець мудрецеві: «Це священний струмок Іраваді, що вічно лине з гір через ущелини, долини й рівнину в море. Сонце розганяє темряву, настає новий день, нові хвилі проходять з півночі, від засніжених

вершин, нові човни, нові люди в човнах пропливуть в одвічних берегах, і знов настане ніч, і кожне світання зустрічає нова ріка, тому що Іраваді оновлюється не-впинно».

І він проплив береги, котрі йому належало пропливати, і до них вже не повернутись ніколи. Його човен іде у Велику Дельту і звідти в широке, безкрає море вічності.

І лише запах землі, немов яскравий, ні з чим не зрівняний запах квітки гонго, задушливий, як оця ніч, буде з ним до кінця.

І холодна посмішка золоченого Будди, господаря світу, там, на горі, в храмі, куди ведуть дев'ястот східців, які він не раз долав. Там є скульптурні композиції, що зображують життя людини від народження до смерті. Там є і Будда з кинджалом над сплячою жінкою. Там є жінка з дитиною. І всі вони підвладні закону зникнення, і молоді й старі. Там є також Дух із своїм військом, покликаний охороняти храм, та японські солдати повідбивали всім його воїнам голови, щоб лишитися в переможцях. Але і тих японських жорстоких солдатів вже немає, як немає і жінки з дитиною та сплячої жінки. Їхні життя пропливли, немов човни по Іраваді до моря.

Може, сьогоднішня ніч остання і для нього... Адже смерть може стояти за одним чорним, як хмара, деревом. І смерть — це теж безсоння, теж ніч!

Та іноді вона приходиться лише поглянути на людину. І відступає, сміючись. Вона вміє жартувати.

Раз у житті він зазнав цього. Він їхав поїздом з угорського міста Будапешта в Радянський Союз. З ним їхали у вагоні його співвітчизники й представники різних азійських країн. Вагон трясло й гойдало з боку на бік. Він залишився сам в купе, і йому було недобре. Крім того, що він страшенно стомився, він, мабуть, застудився, — європейське літо гірше від бірманської зими (хоч важко в Бірмі визначити пори року). Та все одно... Він спав погано, прокидався, його морозило. Сни витали, наче марево, і не були справжніми снами. Це були, як сьогодні, видіння минулого. Йому здавалось, що він нікуди не приїде, помере в дорозі. Він на превелику силу закутався в плед і впав у забуття. Час зупинився.

І ось після довгого, тривожного сну він відчув, що вагон разом із ним повільно, наче підкоряючись невідомій силі, здіймається в повітря, пливе вгору, ніби раптом став

вертольотом. Та, як відомо, з вагонами нічого подібного статися не може.

Він спочатку нічого не розумів, підкорившись неминучості того, що сталося. Звісно, що це явище неземне і, можливо, стосується лише його одного.

Він ще хотів опиратися, та нараз думка, що це і є смерть, збентежила його свідомість, і він покірно віддався цій думці й лежав із заплющеними очима, дивуючись тільки своєму спокою та безперервному, трохи рипучому руху вагона, який здіймається вгору. Якась дивовижна тиша! Може, всі відчуття тепер стосуються лише його і зовсім це не вагон здіймається в небо, а його душа вільно вже витає, а беспорядне тіло не розуміє, що відбувається акт великого процесу природи, який кожен може відчутти тільки раз у житті...

Він цілком ясно усвідомив, що діється, але це нічого не змінило в його тілесному вигляді, хоч біль і втома минули. Та одразу якийсь різкий поштовх змусив його сісти на диван, потім він зовсім несвідомо підвівся, спираючись на вагонний столик, останнім, гарячковим рухом опустив раму і висунувся з вікна.

У відкритих вікнах вагона, що повільно плив угору, виднілись обличчя його друзів з Бірми, Індії, Цейлону, і на цих обличчях, чоловічих і жіночих, були написані всі почуття — від справжнього переляку до звичайного подиву. А вони дивилися на нього, ніби чекали, щоб він пояснив їм, що діється.

Він бачив удаліні якісь сараї, будівлі з червоними дахами, телеграфні стовпи, дорогу, що бігла невідомо куди.

Несподівано ліворуч залунав тихий, але щирий сміх, що на диво виразно прозвучав у ранковій тиші. Він глянув у той бік, ще нічого не розуміючи. На маленькій безлюдній дерев'яній платформі стояв акуратний, у високому білому тюрбані й чорному сюртуку так добре знайомий йому індійський письменник і вчений з Амрітсара і стиха, хитро сміявся.

Вагон і справді повільно підіймався вгору, та йому було видно, чому це відбувається. Ніякого чуда не було. Вагон відчепили від поїзда і відвели на запасну колію, тому що треба було замінити вагонний візок. Кран трохи підняв вагон вгору, і залізничники почали ставити його на нові котки, щоб він міг іти широкою колією прямо в Москву. А весь поїзд далі прикордонної

станції не йшов. Пасажири пересідали в інший поїзд. От і все....

Сеяджі засміявся, згадавши той угорський ранок. Його очі були заплющені, але він не засне. Він проковтне всі таблетки, які замінюють бетель, освіжають, знімають утому. Можна згадувати до ранку.

Чого тільки не пригадаєш безсонної ночі в старому Мандалаї! Особливо коли тобі вже сповнилося вісімдесят років. Подумати тільки — вісімдесят років!

Зелена п'ітьма

Повість

— Гереро? Ти питаєш про гереро? Зараз ти про них дізнаєшся!

Старий відставний генерал інженерної служби спеціального африканського корпусу Ганс фон Дітріх, у цупкій, мисливській сірій куртці, що давно відслужила свій строк, пішов, накульгуючи, зачіпаючи важкі крісла, в куток свого кабінету.

Понишпоривши за великою шафою, він повернувся до писемного столу, жартівливо потрясаючи старим чорним списом із запорошеним тьмяним наконечником. Другою рукою він тримав довгастих вузький щит, барвисті візерунки якого стерлися від часу, і він здавався ляльковим і бутафорським.

— Ось гереро! — сказав він, ставлячи спис у кошик для паперу, притуливши його до стіни і виставивши щит перед столом. — Ти сміятимешся, а за тих часів тисячі чорношкірих воїнів, озброєних ось такими списками, билися проти наших військ і були не дуже-то легким противником. Вони, щоправда, не мастили наконечники списів і стріл отрутою, але влучно пускали стріли і кидали списи з усією запеклістю одержимих. Бачте, їм не подобалось, що німецькі поселенці почали обробляти розкішні африканські землі, перелогі. Вони встряли в непосильну війну, і ця війна точилася довго, цілими роками, аж поки ми не вжили серйозних заходів...

— І що з ними сталося? — запитав Отто ввічливо, бо

йому було зовсім байдуже, яка доля спіткала нещасних гереро, що зважилися помірятися силами з імператорськими військами.

Ганс фон Дітріх зневажливо махнув рукою:

— Від них лишилися спомини і земля, яку ми, німці, зробили квітучою і яку від нас потім незаконно, по-грабіжницьки відібрали англійці. Їм сьогодні нащадки наших гереро та готтентотів завдають багато неприємностей. Так їм і треба! Просто дивно чути, що є люди, які хочуть запевнити світ, ніби африканці щось значать для людства. Це смішно! Але багатства їхньої землі і понині нечужані. Мені, як ти знаєш, замолоду пощастило погостювати в дядька Ріхарда, і я був захоплений тим, що побачив. Там було все, чим тропічна природа може одарити людину: слонова кістка, каучук, фрукти, пальмова олія, шкіри, золото, алмази, різні руди. Німецькі колоністи налагодили зразкове господарство...

— Там, дядьку, у вас, напевне, було багато романтичних пригод?

— Пригод? Було дещо, було... Я багато мандрував, полював на слонів, на жираф, на крокодилів. Якимось я, признаюсь тобі, пережив справжній страх. Я втікав від смертельно пораненого чорного буйвола, і він переслідував мене із впертістю дикуна. Я біг, задихаючись, устиг тільки видертися на цегляний мур ферми і навіть не мав сили перескочити по той бік огорожі. Я лежав на мурі, а буйвол бив рогами в мур нижче від мене, і я досі пам'ятаю його кошлату потилицю й очі, схожі на дві криваві кулі. Його добили мисливці, а якби я не добіг до цього рятивного муру, я не розмовляв би сьогодні з тобою... Африка — це Африка...

— Дорогий дядьку, адже я їду не в Африку, а в Азію, я їду в Бірму за вашою порадою, за вашою протекцією. До того ж і час дуже змінився...

Ганс фон Дітріх сумно зітхнув і, насупившись, оглянув шафи, де стояли великі старі томи в чорних оправках і сувої нікому вже не потрібних карт. Отто нудьгуючи дивився на вицвілі, полинялі картини, що зображували минулі битви, де поруч з Вейсенбургом були Форбах і Сен-Пріва, на потерті килими, опудало крокодила, роги антилопи, меблі майже столітньої давності. Від усього цього віяло порохнявою, нудотою, сумом і безпорадністю. І сам дядько в своїй поношеній куртці, з сивими, коротко підстриженими вусами схожий був на замшілого гнома, який стереже печеру

застарілих скарбів, що не мають аніякої цінності для молодого покоління.

Ганс фон Дітріх зітхнув ще раз і, глибше сівши в крісло, заговорив, як йому здавалось, про найголовніше. Ці розумування Отто чув не вперше, одначе сьогодні слід слухати особливо уважно, тому що завтра він все-таки відлітає в Бірму, і не варто завдавати прикрості старому перед самим від'їздом.

— Дорогий Отто, я не раз уже говорив з тобою на цю тему. У молоді завжди інші погляди, як у їхніх батьків. До того ж, ви, молоді, належите до особливого покоління. Ви хлопчиками бачили трагічне падіння Німецької імперії, коли в крові, в диму, в руїнах, здавалося, зникає все і більше нічого не лишається, крім відчаю й безсилої люті. Ви могли вирости людьми, майже позбавленими всіх властивих справжньому німцеві почуттів, тому що окупанти — вороги нашої вітчизни — могли скористатися нашою тодішньою слабкістю і прищепити вам презирство й неповагу до рідної історії, до рідних традицій. Але цього не сталося. Самі вороги зрозуміли, що ми сильний народ, котрий відродиться за будь-яких обставин. І ми відродилися. Ми знов багаті й могутні. Чому я заговорив про Африку? Тому що ти, Отто, сьогодні в Азії будеш тим, ким був я замолоду в Африці. Ти продовжуєш справу твоїх предків — справу створення Німецької колоніальної імперії. Це потребує нових форм, нових засобів. Повсюди, на всіх материках ми будемо допомагати щойно визволеним країнам, які прогнали колонізаторів — англійців, французів, голландців, країнам, що починають розвиватися самостійно. Ми в їхніх очах не колонізатори, і ми повинні бути друзями, порадиниками, помічниками, співвласниками підприємств, людьми, необхідними в економічному житті країни, а потім і в політичному. Все-таки без нас цим прадавнім, утомленим, звироднілим народам, що давно витратили всю енергію, не підвестися на ноги. Ми їм повинні допомогти. Ти, Отто, один із тих, кому випала ця велика честь. Я віддаю тебе в дужі руки своїх старих друзів, які вже багато зробили для розвитку нашого впливу в Бірмі. І ти не повинен забувати, що йдеш у країну, де не мають довіри до білої людини, тому що вона надто довго показувала свою нетерпимість і силу, саму силу. Ти представник народу європейського, який не має колоній, нікого не пригноблює. Та це не означає, що ти маєш бути запанібрата з жовтою людиною. Ні, ти маєш зоставатися гордим, владним представником великої Ні-

меччини і ніколи не повинен забувати, наскільки ти вищий від цих нових наших азіатських «приятелів». На тебе покладено високу місію, і я певен, що ти будеш гідний нашої старої бойової фамілії...

Отто виструнчився, немов молодий командир, який дістає наказ від високого начальства.

Дядько, не приховуючи задоволеної посмішки, милувався його спортивною виправкою.

— Я пам'ятатиму все, що ви сказали. Мій німецький дух ніколи мені не зрадить...

— Так, так! — сказав дядько Ганс і раптом з невластивою йому легкістю вхопив спис і кинув його в дальній куток. Спис перелетів кімнату і, влучивши в килим, повиснув, хитаючись. Він засміявся й крикнув, наче в казармі: — Ось так треба діяти — сильно і впевнено! Так завжди діяли Дітріхи!

— І Мюллери, — додав Отто.

— Браво, племіннику! — вигукнув дядько Ганс і, змінюючи тон, підійшов до Отто, поклав йому на плечі руки й сказав тихо, вдивляючись в його ясно-блакитні очі своїми зеленкувато-сірими: — Сьогодні ти влаштуєш проводи? У кого?

— Ми збираємось в Курта...

— В Курта фон Крейзена?

— Так!

— Це добре. Це справжня німецька родина. Сподіваюсь, там буде весело. А потім — в дорогу! Бірма — це все-таки не так близько. Це навіть дуже, дуже далеко... Значно далі, ніж наша Африка!

Отто Мюллер повернувся додому пізно. В голові у нього гуділо від випитого, від переживань, від страшною метушні, яка панувала на вечорі, від галасливої компанії, від думки, що він розлучився надовго з добрими приятелями, із знайомими, з Хільдегардою.

Курт фон Крейзен посадовив у свою машину зовсім п'яного Еріха та його рудоволосу сестру Гізелу, до якої відверто залицявся цілий вечір, її подругу, метку Анну, сміхотливу Хільдегарду й Отто. Курт — справжній товариш. Він та Отто — давні приятелі, ще з юнацьких років. І сьогодні Отто запросив усіх, хто був близький до них: і Людвіга, і Георга, і Еріха, і Карла, не забув і Віллі. Це все юнаки з добрих родин. І такі ж дівчата — Ірма, Анна, Фріда, Елла, пошукати — кращих не знайдеш. Хоча Куртові батьки невеселі й бундючні старі, однак люблять молодь і дають

їй волю повеселитися доскочу. Заможні оці фон Крейзени, незрозуміло тільки, чого вони після війни стали жити ще заможніше. Дядько каже, що у них родичі в Америці, а звідти зараз ідуть гарні гроші, які янкі вкладають у німецькі підприємства. Може, й так. В Отто нема заможних родичів у Америці, і тому він їде заробляти гроші та робити кар'єру в якусь невідому далеку країну, про яку хтось оповідав йому різні страхіття... Хто ж це оповідав? А, Хільдегарда! Так багато пили й танцювали, так багато курили й оповідали різних пригод, що можна й переплутати. Та ще після такої пиятики. Адже там були і віскі, і коньяк, старий французький коньяк, і шампанське, а потім дівчата зажадали рейнського, і воно з'явилося, як в американському фільмі. Дарма, Отто також розбагатіє, і тоді він вернеться з цієї Бірми й покаже всім, що означає завойовувати нові землі. Хороша дівчина Луїза, сестра Курта! Вона влаштувала так, що можна було пройти до її кімнати, і там вони сиділи з Хільдегардою, сховавшись од усіх.

Гості вже мало тямилі, хто з ким куди пішов і де вони зараз, дехто сидів прямо на підлозі перед каміном, інші розучували нові американські танці, які показував самодоволений Курт, що повернувся з Нью-Йорка від своїх американських родичів і сьогодні красувався в новому костюмі.

З Хільдегардою вони умовились остаточно, що одружаться одразу ж, як тільки він повернеться. Йому подобалося, що вона весела, з рожевими губами й щоками, з лукавими вогниками в очах, проста, не така, як усі. Їм добре було удвох у Луїзиній кімнаті. Вони цілувались так багато, що Отто почало здаватися, ніби в нього губи стали пласкими. Він сказав про це Хільдегарді, і вона злякано прошепотіла:

— А що, і в мене теж?..

Та це був жарт. Авжеж, Хільдегарда дуже мила. Звичайно, з нею не можна поводитись, як з тими дівчатами, зговірливими подружками, яких було завжди багато в студентські роки. До того ж вони були в майже аристократичному домі. Тут особливий світ, і не можна порушувати закони цього світу.

— Я чекатиму тебе. А ти пам'ятай,— сказала Хільдегарда, обіймаючи його за ший, лоскочучи своїми легкими кучериками й шепочучи на вухо: — Там, кажуть, багато коштовного каміння. Моє улюблене каміння — місячний камінь, рубін і опал. А ще смарагд...

— Я привезу їх тобі, я не забуду: місячний камінь, опал і ще смарагд...

— І рубін,— так само тихо сказала вона, цілуючи його в скроню.— Гляди, не бігай за тубільними танцюристками. Кажуть, вони так танцюють, що чоловіки втрачають розум. Не зв'язуйся з ними. Там чудернацькі звичаї... Це дуже небезпечно...

— Небезпечно? — Він засміявся. — Про що ти хочеш сказати?

— Знаєш, я прочитала в одній книжці, забула, хто її написав,— таку історію. Таке може статись і з тобою...

— Що ж це за історія?

— Якийсь юнак ось так само поїхав на Схід, куди і ти їдеш. І там познайомився з одним літнім, заможним чоловіком. Цей тубільний деспот дуже заприятелював з ним і показав йому красуню, свою наложницю, що жила у нього в домі. Юнак з першого погляду закохався в неї...

— Дешева вигадка,— сказав Отто.— Подумаєш!..

— У книзі говориться, що це справжня історія. Красуня відповіла йому взаємністю, вони покохали одне одного і зустрічались, коли хотіли. Старий деспот удавав, що нічого не помічає. А коли вони якось забули про всяку обережність, він наказав схопити їх, і страшні слуги, чорні чи коричневі, не пам'ятаю, роздягли їх і — подумати тільки! — голих поклали одне на одного...

— Що ти кажеш, Хільдегардо! Це якісь арабські казки...

— Послухай, їх прив'язали до плоту, так що вони не могли поворухнутись, і пустили пліт по річці, а в ній кишили крокодили. І крокодили їх роздерли на шматки... Я потім не могла спати цілу ніч. Мені снилися крокодили і ти...

— А при чому тут я?

— Мені здавалося, що тебе шматують крокодили, і це було так жахливо!

— І хочеться тобі читати книжки для розбещених школярів! Ми вже вийшли з цього віку.

— Ні, Отто любий, я не хочу, щоб тебе з'їли крокодили, але ти не закохуйся в танцюристку і привези мені щонебудь, наприклад, сумочку з крокодилячої шкіри...

Ні, справді, в Хільдегарді є щось наївне й дитяче. У ній немає нічого від сучасних розбещених дівиць. Вона подобається дядькові Гансу. Вона спортсменка, з гарної родини. А коли він повернеться? Цього він знати не може... Він і не сказав Хільдегарді, коли повернеться. Вона чекатиме,

вона була така добра з ним, і мила Луїза не виказала їх. Як добре жити на світі! А ще краще бути багатим... І я розбагатію. Я так само, як дядько, кину списа: «Ось так треба діяти!» Здорово це він сказав!..

Коли Отто Мюллер, пробравшись поміж пасажирів, що збилися у вузькому проході, сів нарешті на своє місце, біля круглого, схожого на ілюмінатор вікна, він відчув, що справді втомився, збираючись у дорогу, стомився від незвичних переживань, від учорашніх проводів. Та й сьогодні він випив на прощання з приятелями зайве.

Обличчя його було цегляно-рожевого кольору. Здавалось, що коли він заговорить, то варнякатиме самі грубощі. Він дивився навкруги тьмяними очима. У важкому тісному кріслі сидіти було незручно. Білий корковий колоніальний шолом, якого весь час тримав під пахвою, повертаючи цим до себе загальну увагу, він недбало поклав разом з капелюхом на високу полицю над головою. Йому було душно і незатишно.

Тому він зрадів, коли літак, як йому належало, вийшов на старт, заревів усіма своїми моторами і покотив рівною доріжкою, набираючи швидкість; далі відірвався од землі, наче зависнув у повітрі, але одразу ж дерева вниз і вогні на землі побігли в різні боки — стало зрозуміло, що він летить. На запитання такої свіжої, наче вона вийшла з ванни, дівчини в синьому, з сяючими очима і намальованою усмішкою Отто Мюллер сказав: «Дайте мені коньяку!»

Стюардеса, яка чимось невловимо нагадувала Хільдегарду, принесла маленьку скляночку коньяку, і він пожалкував, що вона не може присісти навпроти. І просити її про це не варто. Він випив коньяк, засунув скляночку в широку кишеню, яка була в спинці крісла прямо перед ним. З кишені стирчали рекламні проспекти й край таці. Нараз йому згадалося щось смішне, і він розвеселився.

Ну і дурень цей метрдотель, що підійшов до них набундючений, мов індик, коли він і його приятелі зайняли місця за вільним столиком і зняли з нього якийсь прапор, смугастий, чи що! Курт запитав, куди його подіти. «Під стіл», — сказав Отто і сунув його до ніжки.

І тут підійшов цей похмурий ідол і сказав таким голосом, наче проковтнув ножа:

— Ви знаєте, що це стіл КЛМ?

— Що це таке? — спитав Отто. Він знав, але йому хотілося подразнити рутинера.

— Це голландська авіакомпанія КЛМ. Це всі знають! А ви зняли голландський прапор!

— Ну то й що? — сказав нахабно, дивлячись йому в перенісся, Отто. — Чи ти ба, голландський прапор! А ми німці! І ми у себе вдома. Де хочемо, там і сидимо! Все!

І вони так зареготали, що метрдотель, постоявши мовчки, пішов собі, але Отто бачив: він ледь усміхався, згадуючи щось, про що він давно забув. Згадав-таки, шельма!

Незручно просити ще коньяку. Певно, ця дівчина знову підійде, тому що її обов'язок — обслуговувати пасажирів першого класу. Так і є. Він п'є, не дивлячись ні на кого. А чого йому дивитися на них! Уперше в житті він летить на Схід. От чому цей білий тропічний шолом йому знадобиться. Дядько подарував його в останню хвилину.

— Я носив такий самий в Африці, — сказав старий Ганс фон Дітріх.

Він заплющив очі, і перед ним з неймовірною швидкістю почали безладно пролітати картини недавніх днів. Немов сидить він перед телевизором. Отто бачить дядька в старому мундирі без погонів, із сигарою в зубах, з грізно піднесеним у повітря кулаком, чує його мову про те, що він, Отто Мюллер, повинен їхати на Схід, у далеку Бірму. Там дядькові друзі — старі військові фахівці — працюють уже давно, і вони займуться його вихованням. Нічого сидіти вдома. Він, дядько, старий ветеран, який воював у великій пустелі, соратник Роммеля, він знає, що тепер інші часи. Треба все починати знову. Треба будувати новий рейх інакше. Смішний дядько, він стає схожим на папугу, коли виголошує давно відомі Отто слова про велику місію та про те, що треба з німецькою наполегливістю і твердістю взятися за оволодіння Сходом мирним шляхом.

Це вже подобається Отто. Не треба більше воювати. Бойові приятелі дядька поміняли професію. Вони, як він каже, повсюди. Вони мирно трудяться на всіх материках, особливо їх багато в Південній Америці. Проте Отто не повинен забувати, що він носій німецького ідеалу, мусить повсякчас пам'ятати, що німець вищий від усякого іншого європейця. І азіатів він навчатиме високій німецькій культурі й техніці.

Ось чому Отто і летить у невідому йому Бірму. Він, звісно, читав про цю країну різні книжки. Та він фахівець по бетону, і там, де дороги та нові споруди — мости, греблі, він дещо може сказати. Тим паче, що там на нього чекають великі фахівці. А вже що стосується кольорових, то

допомогти їм, звісно, за їхні гроші, за добрі гроші, він може.

Проте почуття його вищості над усіма азіатами не мине. Він кидає швидкий погляд на пасажирів великого повітряного корабля, що хтозна-де пробирається зараз понад хмарами.

Ось він бачить трьох чоловіків середнього віку, чимось напрочуд схожих один на одного. Вони теж сіли в Дюссельдорфі і теж, він бачив, пили компанією в ресторані перед відльотом. Але вони удають, що серйозні люди, не те що він. Вони навіть не дивляться в його бік, хоча він знає, що вони німці. Він теж має очі — вони вишняли з портфелів якісь медичні журнали, заглибилися в них.

Позаду Отто сидять, гортаючи ілюстровані журнали, чоловік і дружина, далі сидить якийсь східний тип. Спить, накрившись газетою, смагливий старик. Дрімає ще кілька чоловік, відкинувши спинки своїх крісел. Цікаво, чорт його бери, летіти вперше в такі незнанні далі! Не треба було пити після коньяку пива, а потім знову коньяк!

«Світ буде німецьким» — це знов пригадався дядько: він уміє так різко говорити, що хоч-не-хоч запам'ятовуєш. Останнім часом старався з усіх сил. «В Європі американці не можуть нічого зробити без нас. А в Азії без нас вони теж нікуди не сунуться. Народи Азії люблять німців, бо в глибині душі бояться нас. Затям це, Отто...»

Він прислухається до тихої розмови німецьких лікарів. Вони, виявляється, летять в Гонконг. Чого? Біс їх знає! Вони теж старанно жують все, що їм подає стюардеса, і п'ють віскі. Читають медичні журнали. Розмовляють, мабуть, про епідемії.

Він відкидається на спинку крісла. Літак, розрізаючи густу синяву вечора, наче по невидимій ковзанці скочується на різноколірні доріжки Женевського аеродрому. Деякі пасажери виходять у Женеві. Зупинка коротка. Отто не пішов далі від майданчика з літаком. Він проходжувався і дихав весняним, ще холодним, навіть морозяним повітрям. Над аеродромом шугали пориви вітру з гір, що виступали з туману.

Коли літак почав злітати, деякі пасажери дрімали. Було не дуже пізно, але багато хто втомився за день, деякі вилетіли ще зранку із Стокгольма, з Осло. І одна за одною гасли лампи в першому класі і засвічувались маленькі лампочки, щоб пасажери могли читати книжки та газети, не заважаючи сусідам, що дрімали поряд. Якийсь навіть за-

тишок сповнив довгу кабіну, в якій так багато різних людей влаштувалось якомога зручніше, щоб згайнувати час. Тут не вагон, де можна вийти в коридор і милуватися вечірніми пейзажами, дивитися на вогники мирних осель і фари машин, що мчать дорогами на узгір'ях. Тут не корабель, де можна ходити з краю в край палубою і дивитись на розбурхану широчінь океану, на широке небо з мерехтливими зірками, назв яких ніхто не знає, і від цього вони стають ще таємничішими. І краще, звичайно, не думати про те, що цей довгий корабель висить в безмежному просторі і під ним десь завмерла темна земля. А коли б хтось із пасажирів поглянув у вікно-ілюмінатор, то побачив би, здивований, як унизу кілька разів повернулась Женева квадратами різноколірних вогнів, що виблискують, мов перлини. Це літак кружляв, набираючи висоту, і знову й знову падав, немов провалюючись у безодню, щоб знову шугнути угору, доки нарешті не здолав розірвані шпилі й снігові бар'єри Альп і не занурився в оксамитну пітьму Ломбардської рівнини.

І стало тихо в літаку, бо майже всі пасажирки, випивши й закусивши, призволившись з усіх пляшок повітряного погребя, почали дрімати.

Отто оглядався на найдавший відсік, де не змовкала весела розмова і було чути навіть, як дзенькають склянки.

Там умостилися два американці й американка, які сіли в Женеві. Вони, мабуть, зовсім не хотіли спати, не наговорилися досхочу на землі й не випили ще всього того, що хотілося випити. Їхня розмова, окремі вигуки лунали по всьому першому класу, і дівчина в синьому форменному одязі кидала туди, у хвіст літака, сумні погляди, та підійти до них не наважувалась, бо це були заокеанські пасажирки, які, напевне, звикли у себе вдома до інших порядків, ніж в Європі, і робити їм зауваження незручно.

До Отто також долітали ці надто голосні вигуки й дзенькіт, проте він вирішив не розпочинати свою діяльність із скандалу в повітрі. Навпаки, коли він зрозумів, хто порушує тишу в літаку, то навіть осміхнувся: скоро і ми будемо так галасувати, і ніхто не посміє нас зупинити. Адже були такі часи. Запитайте в дядька — він розповість дещо про кабачки Рима або готелі Сіцилії... Де цей Рим зараз, чи далеко? А втім, хай йому чорт!

Коли б він поглянув у вікно, то побачив би, як літак, прямує до аеродрому, що був трохи південніше від міста, минув вогні Рима, і вони ще довго світилися за крилом.

У римському аеропорту було холодно, безлюдно і вогко. Разом з юрбою пасажирів Отто Мюллер увійшов у порожній нічний аеровокзал. Побачивши подорожніх, що так зненацька з'явилися, ожили нерухомі, наче манекени, пристаркуваті італійки, які дримали за прилавком. Квалливо знімали вони з полиць нехитрі іграшки, накручували їх, і перед втомленими, сонними іноземцями починали танцювати маленькі дами й кавалери на крихітній гондолі, порхаючи під сріблястий бренькіт мелодії, що долинала з будиночка, на зразок шале, звідки кланялись горяни в капелюхах із півнячою пір'їною. Звідусюди чути було тонкі звуки й легке рипіння ляльок, що кружляли в танці. Тут же на прилавку з'явилися гаманці із брунатної шкіри з видами Рима і Неаполя, персні з гемами, довгі намиста з червонасто-тьмяного корала, багато всілякої блискучої, райдужної сухозлітки, яку ліниво роздивлялись ті, хто щойно прилетів, прицінювались, торгувались, сміялися, жартували з продавщицями. В руках блискали годинники, чашки з античними сюжетами, пейзажами Священного міста, сумочки, брелоки, альбоми листівок. Пасажири залюбки роздивлялись усі ці дешеві й дорогі дрібнички, розмовляли між собою, подовгу стояли біля прилавка і нічого не купували.

Отто Мюллер мимохіть слідкував за своїми земляками, лікарями, які летять у Гонконг. Він бачив, як до одного з них, високого, кремезного, підійшла бліда німкеня, вони враз заговорили, вона взяла його під руку і повела до крайньої лавки. Там вони сіли, вона пригорнулася до нього, і вони почали собі шепотітися так швидко, що було дивно бачити їх у цьому опівнічному аеровокзалі, від якого віяло нудотою, тугою і вогкістю. Їх можна було малювати як символ неминучих розлук. Отто Мюллер, проходжуючись поміж колонами великого залу, мимоволі слідкував за ними. Німкеня швидко виїняла із сумочки якийсь ланцюжок. На ньому висіло щось на зразок медальйона. Вона дала цю річ високому лікареві, і в нього на обличчі з'явився вираз розгубленості, подиву й жалю. Та він узяв медальйон, і вони знову почали шепотіти.

Коли веселий, як біс, і хтозна-чого радісний італієць у гарно підігнаній формі оголосив, що можна йти до літака, біля виходу на поле з'явилась і почала відбирати транзитні картки така гарна, свіжа, молода італійка, що всі пожвавішали і намагались якомога повільніше пройти цей контроль, який враз розігнав нічну нудоту та напівсонну ме-

тушню вокзалу. Високий лікар майже ніс на плечі свою німкеню. Вона вже плакала не соромлячись і втирала сльози великою хусткою.

Отто Мюллер, стоячи над прилавком, відчував щось дивне. Йому хотілося зламати заводну іграшку-ляльку, що зображала тендітну балерину з віялом, яка танцювала на черепаховій гондолі, оздобленій перламутровими візерунками. Чим вона не сподобалась йому, ця балерина, він не міг би сказати, та він зненавидів і її віяло, і музику, що супроводжувала металеві повороти балерини. Він уже хотів простягти руку, щоб узяти іграшку, але зненацька пролунав голос веселого італійця, який запрошував до літака, продавщиця звичним рухом зняла ляльку з прилавка, і вона дотанцювала свій танець на полиці, між бронзовою Діаною з сагайдаком за плечем і калабрійським пастухом з волінкою.

Гомінка процесія від сходів, де нудьгуючи стояли чи то поліцейські, чи то митники, простяглася до автоцистерни, що зупинилась перед чорним у сутінках крилом літака, вона майже наблизилась до високого трапу, але хтось затримав її і зупинив на півдорозі.

Як виявилось, з якоїсь причини літак може піднятися тільки через ц'ятнадцять хвилин, і всіх запросили назад до аеровокзалу. Та сама струнка красуня контролерка, яку не бентежили пильні погляди, знову всім роздавала контрольні карточки. І знову постали перед очима пасажирів прилавки з іграшками та речами, проте цього разу продавщиці не звернули уваги на тих, хто ввійшов, і тільки продавщиця листівок перестала розмовляти з поліцейським і слухала дуже уважно, бо до неї звертався літній чілієць, який говорив сумішню іспанської та італійської і вже встиг придбати у неї двадцять листівок із краєвидами Італії. І тепер вона, користуючись з цього успіху, квапливо добирала йому третій десяток листівок, уривисто відповідаючи на його не зовсім зрозумілу люб'язність.

Прямо на Отто набігла бліда німкеня, що зустрічала лікаря. Вона помилилась, одсахнулась від Отто, проте він бачив усю зміну почуттів на її блідому обличчі — від розпуки й сліз до бурхливої радості. Вона знову тягла лікаря в найдалший куток і, вся сяючи, шепотіла щось таке, що мав чути лише він один, немов за ці десять хвилин сталося дещо надзвичайно важливе для них обох. Він слухав її уважно, не зупиняв зливи її безладних, швидких слів.

Отто Мюллер відчував у ці хвилини тільки зневагу. Він

зневажав італійців, котрі не вміють вчасно відправити літак, продають якийсь старий дріб'язок, та ще вночі, коли легко обдурити сонних людей, накинувши цей танцюючий та інший мотлох, зневажав лікаря, що при іноземцях влаштовує непристойний, розслаблюючий сентиментальних дурнів спектакль, зображуючи любовну драму, зневажав жінку, яка притьопала до літака з дитиною, зневажав дебелих, типових колонізаторів, які мали летіти з ним в одному літаку, зневажав це вологе, нічне повітря... Ось іще один товстун, напевне, японець, багатій; ось ще японська пара — молоде подружжя з хлопчиком і дівчинкою.

Літак злетів на півгодини пізніше. Отто Мюллер випив ще дві скляночки коньяку, чашку кави і став дивитися крізь кругле вікно на вогник, що миготів десь у пустелі неба. Та це був ліхтарик на крилі, і, дивлячись на його вогник, який то згасав у тумані, то знову спалахував, Отто, наче загіпнотизований ним, раптом міцно і майже одразу заснув.

А літак верстав дорогу над морем, котре в невидимому проваллі вгадувалося лише по вогниках маяків, що мигтіли в якійсь неозорій далині, та поважному білому шумовинню, що одразу ж зникало за тонкими хмаринками, які розрізав повітряний корабель.

У літаку всі спали і тоді, коли потягло з берега вітром ранкової пустелі й почали пропливати вниз жовті, бліді латки пустельних пісків і зелені смуги посівів та полів. Мітелки пальм над каналами свідчили про те, що літак іде над Єгиптом.

Зовсім розвиднілось. Каїрський аеропорт зустрів несподіваною прохолодою, і знов юрба пасажирів рушила до аеровокзалу, де на них уже чекав черговий сніданок. Отто Мюллер стояв на африканській землі, на якій колись дядько, як він сам розповідав, зазнав стільки дивовижних пригод. Він водив Отто навіть дивитися фільм «Ліс пустелі», в якому вихваляли його колишнього начальника Роммеля, чоловіка таємничої фортуни. Роммель знав, як треба воювати в пустелі.

Отто глянув у той бік, де лишилося його рідне місто Дюссельдорф. Воно вже здавалось страшенно далеким, а шлях ще тільки починався. Отто дивився трохи здивовано на борт літака, на якому було зображено величезного, нахабно життєрадісного кенгуру.

— Це літак з Австралії, — помітивши його подив, сказав один із лікарів, які летіли на Далекий Схід.

У ресторані сиділи також пасажери цього австралійського літака. Це були високі, мов евкаліпти, не схожі ні на кого австралійці. Їхні жінки, одягнені без всяких претензій у прості блузки, тримали на руках маленьких дітей, і ті, заколисані тривалим перельотом, спали, звівши голови. Їхні батьки не звертали на них ніякої уваги.

Поміж столами снували довгі, як стовпи, офіціанти, схожі, як здалося Отто Мюллеру, на безробітних євнухів, у брудних халамидах, підперезані широкими червоними поясами. Вони розносили каву, воду, яєчню та шматочки підсмаженого хліба.

Отто похапцем поснідав, випив свою чашку кави і вийшов на сходи, що ведуть до аеродромного поля. Тут же стояла з газетою в руках дівчина у синьому, тонка, струнка, підтягнута дочка Скандінавії, така радісна, з рожевими порцеляновими щоками, з чистими, ясними очима і злегка нафарбованими губами. Тепер вона ще більше нагадувала Хільдегарду. Вона враз глянула на Отто так, ніби чекала, що він обов'язково її про щось запитає. І він запитав суворо, наче був командир, а вона його підлегла, телефоністка або секретарка:

— Скільки ми ще летітимемо?

— Ви летите до Карачі?

— Ні, до Рангуна!

— Ви добре відпочили? — мило усміхнувшись, запитала вона. — Тому що у нас попереду довга дорога. Десять годин перельоту без посадки до Карачі і далі політ через всю Індію. Наш літак в Індії не сідає ніде.

Дівчина йому рішуче сподобалась, і він покликав її, коли мало не одразу після зльоту почались кам'янисті громаддя пустелі.

— Досі не збагну, як Мойсей водив тут своїх євреїв.

— Еге ж, — обізвалася вона, боячись сказати щось не так. — Це жахливо. Навіть згори дивитися страшно. Пекло, присолене й посипане перцем...

— І все-таки він їх вивів у люди, — сказав Отто і засміявся своїм, як він казав, спортивним сміхом.

Дівчина удала, ніби її кличуть у кінець літака, де сиділи американці, які наговорилися звечора. Тепер вони дрімали, прикривши коліна пледами.

Отто дивився на дикий обшир Сінайського півострова. Немов обгризені кістяки, височіли сточені часом скелі, просторінь уся була покреслена руслами мертвих рік і річок. Ще давніше пройшла оранжево-синя вода Червоного

моря, далі масно-зелена, з жовтими розводами вода Акабської затоки, і почалися безмежні піски з мертвими полисками безвідрадних барв. Позаду лишився Єгипет. Там живуть деякі бойові приятелі дядька. Вони стали навіть мусульманами. Одного звати тепер, здається, Сулейман Алі, другого — Омар Мухамед. Кажуть, Бірма — країна буддистів. Хіба не все одно — Будда, Магомет! Адже це байки, як каже дядько. Германські боги — ото штука. Старий Вотан здатний до акцій за нових часів, а ці існують для туристів і простого люду. І тим, і тим треба небагато. Але з цим, каже дядько, на Сході не слід жартувати. Отже, і німці — магометани всерйоз. Наполеон, кажуть, теж в Єгипті визнав віру Магомета і відстрілив ніс сфінксу, щоб залишити спомин в історії.

Відірвавшись од споглядання голих скель і безнадійно одноманітних пісків, Отто побачив, що дівчинка-японка підвелась на своєму кріслі і, повернувшись обличчям до тих, хто сидів за нею, почала дивитися на пасажирів, наче вибираючи собі жертву. Вона була вродлива. Її дитячу чарівність підкреслював барвистий національний костюм. Коли б поруч з нею стала її мати, маленька, мініатюрна японська дама, то всі б побачили, що вони повторюють одна одну в усіх рисах. Дівчинка — справжня лялька з намакіюренними нігтиками, з нафарбованими губами, із сережками у вухах — схожа була на матір, ніби мініатюрна копія. Вона вибрала того німецького лікаря, який попрощався в Римі із своєю блідою дамою.

Японська дівчинка ще на аеродромі ненароком прибила ногу, і лікар поспішив їй на допомогу. Тепер, виспавшись і навівши блиск на своє сяюче лице, яке пашило природним і штучним рум'янцем, вона розпочала гру з того, що, сховавшись за подушку, несподівано вигулькнула з-за неї, стискаючи в маленькій руці схожу на худючого дракона гумову червону собачку. Собачка була навдивовижу неприємна, вся в чорних плямах, пищала огидно і дратівливо. Намахавшись цим понурим створінням, дівчинка кидала його в німця-лікаря і знов ховалася. Потім вона ловила, чарівно усміхаючись, іграшку, а за кілька хвилин собачка знов летіла в німця, який читав журнал. Цю гру спостерігали багато пасажирів і поблажливо усміхались японському ангеляті.

Спочатку примітивна розвага маленької японочки мимоволі розважала і веселила. Та дівчинка якось несподівано, захопившись грою, просто шаленіла.

Вона стала схожа на бісеня з намальованими бровами, коли запустила собачину з такою силою, що її партнер дістав сильний удар по носі. Радість дівчинки була щирою. Схлипуючи від екстазу, вона сховалася за подушкою і через якийсь час знов запустила свою собаку, намагаючись ударити якнайдошкульніше. Вона невтомно лупцювала німців-лікарів одного за одним. Часом вона лукаво запитувала по-англійському, і все її кругле рум'яне личко випромінювало захват: «А що, подобаються вам мої жарти?»

Батько розважав сина, мати не звертала уваги на дочку. Німці стали вживати своїх заходів. Вони почали читати і на кожну нову атаку відповідали мовчанкою, просто перекидаючи собачку японцям. Тоді вона, мило дивлячись на них, підвівшись на весь свій семирічний зріст, навіть зіп'явшись навшпиньки, сказала лікареві, який перший дістав по носі:

— Мені дуже подобаються Сполучені Штати Америки! А вам подобаються Сполучені Штати?

Лікар од несподіванки підвів на неї очі, здивовано поглянув і, підморгнувши своїм колегам, пробурмотів щось невиразне крізь зуби. Тоді маленьке чортеня в спідниці знову викрикнуло:

— А як ви ставитесь до Радянського Союзу? Віп вам подобається?

Відповіді не було і цього разу. Німець втупився в книжку і вдав, що не почув запитання. Тоді вона, бачачи, що не дістане ні від кого відповіді, сказала голосно:

— Ви всі дурні! — і, залившись сріблястим сміхом, сховалася за подушку.

Всі тепер удали, що зайняті справами і нічого не чули.

А тим часом літак плинув у ясно-блакитному небі, і під ним слалися пустелі, одна за одну недоладніша і страшніша. Навіть з такої великої висоти, на якій ішов літак, було видно, що там, унизу, все задихнулося від спеки, все вмерло, перегоріло, все безживне. Тож великою несподіванкою було, коли з'являлася зелена пляма оазису або селище, що приліпилося на дні кам'янистої чорної ущелини.

Проминули плескати, як млинці, острови Бахрейнського архіпелагу. Туди засилає шахський уряд політичних в'язнів. Там можна згоріти на сонці живцем. Подекуди височіли край берега нафтові вишки. Море було таке ж пустинне, як і ця обгоріла земля.

Отто дивився вниз, і йому здавалося, що летить він уже цілу вічність, і якби літак спустився зараз на берег якогось Оманського або Маскатського султанату, то пасажири побачили б там ті ж звичаї, що були і за Васко да Гама, те ж середньовіччя з верблюдами і рабами, гаремами і візирами, тільки поряд з цим були б автомобілі й телефони, радіо й танки для приборкання непокірливих.

На землю спадав вечір. У літаку їли, наче в ресторані, не замислюючись над тим, що чашка бульйону, шматок курки, вино і фрукти поглинаються над Індійським океаном, який здавався європейцям дивом, таємничим, казковим шляхом якихось чотириста років тому.

Літак ішов над вузькою смугою узбережжя. По сизому серпанку, що стелився землею, можна було здогадатись, яка духота у Пакистані. І справді, тільки-но відчинились двері літака в Карачі, як хвиля задушливого, насиченого сумішшю товченого перцю, смоли і бензину, вологого, важкого повітря хлинула, наче дев'ятий вал, на прибулих.

Тільки тепер Отто відчув, як далеко він залетів від берегів Рейну, як холодно над ним виблискують сузір'я. Чим дихають тут люди, в цій розжареній півтемряві, освітлюваній вогнями нового аеровокзалу, коридорами якого зараз ведуть пасажирів? Вони йдуть немов у якійсь особливій процесії, обходячи чомусь усю будівлю. Потім їх приводять до чиновників, які мають перевірити й оформити документи.

Нарешті коротка зупинка кінчилась, пасажири знов прив'язують себе пасами до крісел, слідкують за світловою табличкою, що забороняє палити і відв'язуватися. Літак, підскакуючи, біжить злітною доріжкою, коридором зелених, червоних, жовтих і білих вогнів, відривається м'яко від темної землі і входить в яскраво освітлене місяцем небо. Без посадки через всю Індію та Бенгальську затоку.

Ні, пасажири мало думають про нічні ефекти. Поринувши в свої думки, в свої земні справи і спогади, вони знову збираються заснути за хмарами. І один за одним вони гасять свої маленькі лампочки, і не останнім гасить свою спортивний молодий німець Отто Мюллер, котрий вважає за краще поспати, ніж мріяти й розмірковувати.

Поступово все населення повітряного ковчега поринає в темряву, лише блакитні слабкі ліхтарики горять біля місць, де дримають стюардеси. Під літаком внизу, немов

далекі світляки, блищать вогні індійських містечок і селищ.

За кілька годин літак уже летить над сонною пустелею Кача, над горами В'єтнамськими і Саутпурськими, через Нагпур. Якщо вглядітися в цю летючу безодню, не можна відірвати очей від її неповторного зачарування. Літак то плинув у оксамитній чорноті, яку, мов корабель хвилі, розрізав майже відчутно, то летів мов на вітрилах по блакитному, хисткому, осяйному простору, то йшов ніби під водою, освітлюваною сильним зеленим світлом, в якому мерхли всі інші відтінки, то попереду, на тлі синього, струмистого, наче водоспад, блиску світив місяць — медяний, духмяний, владний, що ніби притягував до себе летючий безмовний повітряний корабель.

Зірки танцювали якийсь божевільний танок, то ховаючись парами в цій блакитній хиткості, то роячись, як золоті бджоли, то розсипаючись на шматки, і гострі зрізи цих шматків світили вже звідкись із глибини. А на землі також творились чудеса. Раптом виразно виблискувала біла смуга ріки, чорні ліси затуляли весь обшир землі, а далі наступала темрява, що переривалась незбагненними спалахами, які то зривалися, немов ф'єрверк, ракетами, то набували різноманітних форм, і навіть форм вогнистих підків. І тоді здавалося, що мчить не літак, а кінь, який коли-не-коли торкається землі і, вдаривши її, знов підноситься в просторінь, і сліди червоних підків цього скакуна лишаються наче вогняні відбитки в темряві лісів.

То починали блискотіти незрозумілі вогні: вони то миготіли, то зникали, то знову перекликалися. Чи то сигнали аеромаяків, чи то якісь великі ріки відсвічували гребенями своїх хвиль. Ця гра тривала годинами. Далі земля почала зливатися з чимось хистким, зеленим, живим, облямованим білими, сріблястими, вогняно-білими, блискотливими вигнутими лініями. Це кінчалась індійська земля. Внизу почалась Бенгальська затока.

Тепер немов одне небо замінили на інше. Зорі були внизу, і вони сяяли також і над літаком. Місяць був високо, він плив у зеленому просторі затоки, ніби пірнав у її глибини і знов піднімався в своє небесне царство.

Під крилами літака прослались якісь мінливі барвисті килими, потім ще щось, уже зовсім іншого кольору, владно ввійшло в ці переливи барв, поповзли високі тіні й також стали тонути в тумані, і лише білі смуги рік, несподівано з'явившись, почали жити самотійно.

Нарешті забовваніло у примерку і поволі виступило з вранішнього туману те, що називається Рангуном.

Коли літак пробіг злітним полем великого аеродрому Мінгаладон і зупинився, немов відсапуючись після тривалого перельоту, коли перестали обертатися його гвинти, всього кілька чоловік заявили, що вони виходять в Рангуні.

Пасажири, пощулюючись од ранкової прохолоди, пішли до аеровокзалу і розділились на дві неоднакові групи. В одній, великій, транзитній, яку відвели вбік, залишилися ті, хто мав подолати нелегкий шлях до Сінгапура, Маніли, Гонконга, Токіо. Прямо ж пішли всього чотири чоловіки, і поміж них високий, заспаний, насуплений Отто Мюллер. З ним ішли два чоловіки невідомої країни, мовчазні, зосереджені, і той чілісець, який фліртував уночі в Римі з продавницею листівок.

Назустріч четвірці в прохолодному блакитному повітрі зненацька заграли флейти і забили барабани, завищали якісь дивовижні інструменти. Проте це зустрічали не їх, а когось, хто мав от-от прибути. Отто Мюллера зустрів дуже спокійний, в строгому легкому костюмі з дорогої китайської матерії молодик в окулярах, смаглявий і надто балакучий. Він одразу ж пояснив, що він з представництва ФРН, і для шановного пана фон Шренке, приятеля дядька Отто Мюллера, він ладен все зробити і доставить прибулого туди, де перебуває зі своїм заступником сам фон Шренке, а зараз, оскільки в нього вільний день, то познайомить Отто з містом і загалом з місцевим життям.

З цієї хвилини для Отто Мюллера розпочався нескінченний, утомливий, жаркий, до нестями жаркий день, сповнений такої калейдоскопічності, що від неї часом аж в очах темніло. От коли великий білий колоніальний тропічний шолом можна було надіти на голову, а не носити під пахвою. Повитий сіткою холодного дощу Дюссельдорф зник за якимось бузково-воложистим обрієм, а тут був той Схід, що на нього він поглядав з таким же самовдоволеним почуттям, яке звідав моряк-іспанець, вдивляючися з палуби свого корабля в Калікут, перше побачене ним місто казкової Індії.

Але далі стало гірше, бо після тривалого й стомливого сидіння у глибокому кріслі чудового літака було страшенно важко, скинувши черевики, йти в якусь незбагненну ви-

сочінь нескінченними кам'яними сходами величезного храму, котрий, як сказав всевідаючий проводир, треба обов'язково відвідати.

І Отто Мюллер йшов покірливо, широкими, високими сходами з поцербленими приступками, прихованими у величезному коридорі. Він не звик ходити босоніж і відчував, які нерівні оці то слизькі, то колючі сходи, що ними зараз ковзали тисячі ніг. Обіч сходів торгували всім, чим завгодно. Тут впадали в око моделі Шведагона та інших пагод всіляких розмірів, тут стояли Будди в різноманітних молитовних позах, тут торгували хустками, парасолями, пахощами, і жар цих солодких, п'яних свічок плавав у повітрі, ошелешуючи нову людину. Тут же галасували продавці фруктів, мила, вод — рожевих і зелених, фіалково-дивного їства, торгували матеріями, ляльками, скатертинами, хустками з візерунками. Чим тільки не торгували на цих дивовижних сходах, якими Отто гидливо йшов, підштовхуваний різними прочанами, часом напівголими! Від них гостро тхнуло потом.

А невблаганний проводир усе вів його, розповідаючи про те, що являє собою то великий барельєф, то картинка, яку продавав мало не чорно-фіолетовий чоловік у жіночій спідниці, з довгими фіолетовими нігтями.

Здавалось, у цьому хаосі барв, лементу, молитовних вигуків, заклинань, зітхань старих, сміху молоді ніхто не зможе навести порядок. Але це було не так. Як у великому морі життя, каже стародавня мудрість, є маяк, до якого прямують кораблі, так і тут над усім цим гомоном і розмаїтістю панував один холодний, безліч разів повторений лик. Він дивився зі стіни, із прадавніх фресок, він височів над натовпом, позираючи на нього з такої височіні, яка назавжди відокремлювала цю суєту світу від його дивовижного, незбагненого, піднесеного над усім спокою. Це був образ Будди, який повсюди супроводив тут прибулого. Здавалось, навмисне створені ці сходи життя, якими піднімаються все вище, вище лавок і галасу, вище людської метушні, туди, на горішні майданчики, де небо, і просторінь, і знову Будда, перед котрим можна лише схилитися і промимрити своє прохання, поклавши до його ніг квіти, куплені там, на забруднених силою-силенною ніг сходах.

Нарешті вони піднялися туди, де впираються в небо гострі пшилі пагод. Звідси відкривався вид на весь Рангун. Велика гарна площа була уся зайнята незлічен-

ними пагодами, дзвіночки яких дзеленькали на різні голоси, наче вітали прибулих. Ці маленькі пагоди обступали найголовнішу, чий золотий велетенський шпиль підносився над містом. Тут було справжнє царство буддизму. Будд було так багато, що аж очі розбігалися врізнібіч. Вони стояли навкруги, височіючи над маленькими, нікчемними людьми, вони сиділи, заглиблені в споглядання, у філософській напівсон. Живі філософи, з худими темно-коричневими вилицями, проповідували тут тихими, журливими голосами. Перед ними сиділи учні, посхилявши голови, наче уважно розглядали, з якого каменю зроблена площадка. Навкруги вештались паломники з пацунками в руках або з клунками за плечима. Сухоробрі собаки потикались то туди, то сюди. Хто-небудь, обурений, що вони вештаються у такому священному місці, давав їм доброго стусана, і вони, скавулячи, розбігалися.

Безліч дітей і бабусь із свічками в руках сиділи перед статуєтками Будд, подарунком сусідньої дружньої країни. Отто Мюллер, голова якого йшла обертом від усього цього розмаїття барв, запахів, звуків, бачив, як напівлежать перед Буддами на циновках жінки з квітами в руках і шепочуть ідолам щось дуже таємне, найзаповітніше, чого ніхто не повинен чути. У них були такі відчужені обличчя, що можна було дивитися їм просто у вічі і вони не помітили б цього. Повсюди вешталися монахи в жовтому і вогнисто-оранжевому вбранні з синіми алюмінієвими горщиками в руках. Монахи їдять один раз на день — до полудня, далі настає час роздумів і молитов.

Після найзнаменитішого храму пішли храми трохи менші, проте Будди скрізь були ті самі, лише відрізнялись розмірами і поставами. Одні з них напівлежали, величезні, як годиться небожителям; обличчя інших були так відполіровані, що промінь сонця перетворював їх у суцільне сяйво, і розпластаний перед ними богомолець не міг глянути в лице Будди, бо натрапляв на розпливчастий засліплюючий блиск замість погляду статуї. Жінки лежали перед Буддами, палячи неймовірно товсті сигари. Чорний і синій дим оповивав лики богів, але боги вдихали його байдуже. Над плечима ідолів стояли горщики з квітами, і над ними пурхали пістряві пташки. І нарешті, вже над будинками, над усією вулицею виник такий високий Будда, що навіть стало неприємно, немов побачив примару, — Отто збагнув, що треба переключитися на щось інше. Цей Будда, викладений із старої бурої цегли, напівлежав, по-

клавши руку на вхід у монастир, розташований під тим штучним пагорбом, який зображував тіло лежачого.

Люди на вулиці здавалися пікчемами, мурашками, що тягнуть якісь мізерні билинки в жалюгідні свої оселі. У Будди були великі владні губи, широкі брови. На його обличчі не було жодної зморшки. Очі, виразно намальовані, дивилися із поблажливим смутком кудись у далечінь.

Отто Мюллер упросив молодика з представництва, і вони, посідавши в коляски педікапів, пірнули в інший потік життя. Вони блукали набережною, де вантажили пароплави, що пливли вверх річкою, і вантажники, як і за давніх часів, брали на плечі важенні лантухи і йшли по дошках, які хиталися під їхньою вагою. Тут усе говорило Отто Мюллеру про те, що світ слуг і панів ще існує, і його німецькому духу було приємно бачити це чудне вбрання чоловіків, подібне до жіночого, і цих торговців усякою, як він сказав би, колоніальною всячиною; через те тут і потрібні такі фахівці, як він та подібні до нього. Тут можна діла вершити.

Він побачив довгий білий обеліск і спитав, що це таке. Здивувався, коли супутник сказав: «Це пам'ятник незалежності».

— Незалежності? — спитав Отто. — Що це означає?

— Це означає, — відповідав люб'язний провідник, — що тут вважають, ніби Бірма стає на шлях нового розвитку. У них є навіть план, розрахований на перетворення країни в Підоту, що означає країну благоденства... Ви це відчуєте, коли розпочнете роботу на місці...

— Чого ж вони хочуть? — спитав Отто.

— Вони хочуть багато чого, але в них є труднощі, і політичні, й економічні.

— Ми їм допоможемо! — сказав Отто і засміявся своїм горластим спортивним сміхом.

Вони багато де побували: і на озері Інья, що струмить свої води поміж зеленими дібровами, і на березі ріки, де живе простолюддя, де халупи туляться одна до одної, злидні виглядають з усіх бамбукових щілин, харчівні містяться прямо на вулиці і люди сидять на землі перед казанами, в яких варять звичайні страви голоти: рис із гострою підливою, яку готують з креветок, риби, овочів і перцю. Отто відчув, що зголоднів, і вони поїхали в готель.

Вони сиділи в прохолодних залах Странд-отеля і мовчазні служники подавали їм джин, в який вони крапали есоновий екстракт для профілактики, вони їли майже сире

м'ясо, густо посипаючи його сіллю, якусь не відому Отто солодку рибу, фрукти і пили крижаний ананасовий сік.

Опісля вони подались по крамницях, і тут знову все зарябіло і завирувало перед очима Отто. У крамницях на Фрезе-стріт, або Дальгузі-стріт, або в кригих рядах Скотт Маркет можна було придбати необхідні речі для дому і навіть купити сувеніри чи подарунки для приятелів та знайомих.

Щоб відпочити від крамничної штовханини, вони навіть завітали в зоологічний сад, але пробули там недовго. Отто не цікавили звірі. Вони просто пробігли алеями, щоб розім'яти ноги після машини, постояли перед кліткою, дивлячись, як діти дратували жирафа, а він марно витягав убік свою маленьку голову за бананом, яким вони махали перед ним. Маленькі річкові видри спиналися на задні лапки, ніби вистежували здобич, прикладали лапки до очей, простягали їх до глядачів, посвистували, просили кинути їм дрібної рибчини, якою торгує сторож. Коли їм кидали рибчинок, вони чарівно гралися ними і пірнали.

Біля клітки з левом Отто зупинився. Лев лежав плесканий, як дошка, розморений страшною спекою. Він міцно спав. Його хвіст із гулею на кінці, покритою рідким жорстким чорним волоссям, був розпластаний, ніби мертвий.

Перед кліткою юрилися цікаві й голосно сміялися над сплячим левом. Він був худий і старий. Прудкі ластівки метушилися коло його хвоста. Вони по черзі націлювалися на волосся на хвості, пробували висмикнути його; якщо ж нічого не виходило, вони починали все спочатку. Вирвавши волосину, птахи злітали вгору кудись за дерева, де будували собі гніздо. Це було, як видно, їхнє постійне заняття, тому що хвіст у лева значно порідшав. Отто сказав сміючись:

— Це зовсім як британський лев: спить наче мертвий, а його колонії ділять інші...

Ті, що стояли навкруги, засміялись — дотеп дійшов до них. Із зоологічного саду вони поїхали в готель, куди молодик завіз Отто Мюллера, взявши з нього слово, що він, відпочивши, увечері завітає до нього, а рано-вранці літаком його доставлять туди, де працює радником-фахівцем його шеф пан фон Шренке зі своїм помічником. Це в іншому кінці країни, та переліт триватиме всього кілька годин. Приемного відпочинку!

Отто роздягся, звімкнув електричний охолоджувач

і заснув сном людини, яка багато попрацювала. Прокинувся він, коли вже на вулиці засвітилися вогні, прийняв душ і став переодягатися на вечір, щоб бути у всьому європейському навіть у цій дивовижній країні, де страшенна спека, надто багато всіляких богів і де чоловіки носять спідниці. Але згадавши, що в Шотландії теж одягають короткі спідниці горяни і навіть їхні волинки нагадують музику, яку він чув уранці на аеродромі, Отто повеселішав і став насвистувати щось із останнього дюссельдорфського реву. Але прийшов уранішній знайомий, і вони подались до нього додому, в інший кінець міста.

В гостях у молодика були, крім Отто Мюллера, ще двое: схожий скоріше на грека, ніж на баварця, вчений-етнограф Вільгельм Вінгер, який вивчав невідому для Отто народність — плем'я нагів, що проживало в долині Чіндвін і в індійському Ассамі, та пишна блондинка Клара, дочка приїжджого німецького пастора-місіонера, котра вивчала бірманську музику і бірманську мову. Всі гості сиділи на терасі й пили віскі з содовою водою, як це заведено в тропічних країнах, — од віскі не пітніють; пили чеське пиво, їли рис з якимсь їдким, вогненным присмаком, із соусом, який господар назвав соусом найвищого гатунку, — його подають навіть у дні прийомів в урядовому палаці. Називався цей соус так складно, що всі марно силкувались вимовити правильно назву, і тільки Клара промовила її, наче справжня жінка Рангуна: «таджантхамін».

Отто розпитували, як справи вдома, у Західній Німеччині, про те, що він робитиме в Бірмі, як йому сподобався Рангун. Він відповідав докладно на всі запитання, тільки на запитання, як йому сподобався Рангун, мовив:

— Мені здається, що я спав у гаряче натопленій кімнаті і мені приснився сон, в якому двоїлися боги і люди.

Клара засміялась, і її велике, біле, незасмагле обличчя враз ожило.

— Тут Азія, — мовила вона, — тут не одразу збагнеш, що до чого. Особливо тепер...

— Тут ізнов потрібен європеєць, — сказав Отто з такою самою залізною інтонацією, з якою дядько, старий фахівець по пустелі, говорив про Африку.

І він став розвивати ту теорію, яку так вперто й непохибно розвивав довгими зимовими вечорами старий відставний генерал інженерної служби спеціального африканського корпусу маєн Ганс фон Дітріх. Тоді, вдома, він

говорив речі, про які Отто не мав уявлення. Тепер йому захотілося просвітити своїх співвітчизників на чужині.

Коли він кінчив, Клара, граючись ножем для фруктів, спитала найневиннішим тоном:

— Скільки вам було років у сорок п'ятому році?

— У сорок п'ятому мені сповнилося чотирнадцять років, тепер мені двадцять чотири, — відповів він. І, помовчавши, додав: — Мене відкопали разом з тіткою із-під звалищ будинку, де ми були в сховищі. Нас розкопували шість годин. Тому можу сказати: я брав участь у війні... До нас прийшли американці раніше, ніж усе було кінчено з Берліном. «Треба все розпочинати спочатку», — сказав мені дядько. По-моєму, він правий. Потрібно все розпочинати спочатку...

Вчений-етнограф кахикнув, ніби прохаючи дозволу сказати своє слово.

— Даруйте мені, — мовив він, — я дослідник диких племен, де і сьогодні все примітивне. Коли нагі відчують, що духи, яким вони поклоняються, жадають жертв, а вони полюбляють черепа, людські черепа, то нагі вярдаються за черепами до сусідів. Це логічно: хто ж буде офірувати власним черепом? Ці здобуті хитрощами в бою черепа настромлюють на стріли і прикрашують ними священні дерева, куди злітаються умиротворені духи. Я розумію нагів: коли треба йти на жертви, коли цього вимагають вищі сили, то ліпше йти не за власний кошт... Ви мене розумієте?

— Авжеж...

— Я от тільки не дуже вдоволений вищими силами... — вів далі Вільгельм Вінгер. — Вищі сили у нагів — зосередження всього темного, що живе в їхній свідомості з прадавніх часів. Щоправда, вищі сили, які рухають нині європейською свідомістю, ближчі до сил хаосу, ніж до світлої віри еллінів... Вам не здається, що ми звертаємося до надто, стародавніх і надто примітивно-диких духів, перед якими бойовище в Тевтобургському лісі вже уявляється світлим явищем, чимось на зразок захисту культури...

Молодик з представництва був би поганим господарем, якби дозволив спалахнути суперечці. Він перевів розмову на інші, безпечніші предмети. Він звернувся до Отто Мюллера:

— Наш дорогий друг вчений повернувся з гуцавини лісів, із найглухіших місць Бірми. Та не треба ходити

так далеко. Ось фрейлейн Клара знає, що скоїлось тут, біля Рангуна, з одним усім нам відомим англійським полковником. Він вирядився на серйозне полювання, взяв машину, навантажив її необхідним продовольством, зброєю для полювання на фазанів і голубів та іншу, трохи більшу дичину, взяв запас пива і подався в ліси. Але майже біля самого міста його перехопили «лісові брати», є такі в цих краях, і викрали англійського полковника. Вони хотіли, щоб він заплатив їм сто тисяч джа. Він запропонував їм доставити його додому, в Рангун, і він за це дасть їм п'ятдесят рупій. Вони розгнівались, і завели його в нетрі джунглів, і тримали його там.

— Послухайте, — сказав Отто, — треба було послати експедицію і перестріляти отих шельм...

— Часи, коли в таких випадках англійські власті посилали експедиції, минули. І самих англійців як розпорядників тут нема... Місцеві англійці запитали Лондон. Із Лондона відповіли, що за цього полковника не дадуть жодного пенса. Тому що, як пояснили з Лондона, коли заплатити таку суму за полковника, то всіх стануть викрадати безупинно. Це буде новий вид торгівлі, хай йому чорт. І досить вигідний для «лісових братів». Полковник нудився у полоні. Тоді англійці почали збирати кошти серед європейців, щоб викупити мученика полковника, полоненика джунглів. Начебто зібрали близько двадцяти п'яти тисяч рупій. Злі язики говорили, що це гроші казенні; тільки щоб не втратити престижу, удали, ніби їх зібрали на місці. Полковник надокучив «лісовим братам», і вони його випустили за цю суму. Він розповідав, що вони добре доглядали за ним, їм було невигідно, щоб він помер в їхньому таборі: тоді б «лісові брати» нічого не отримали. Вони поїли полковника його ж власним пивом і годували його ж консервами, видаючи їх так ошадливо, що він був повсякчас напівголодний... Коли ми сьогодні з вами снідали в Странд-отелі, цей полковник пив там віскі. Він залюбки розповідає про свої пригоди.

Так вони сиділи і, перескакуючи з однієї теми на іншу, говорили про майбутнє європейців у Азії, про нові перспективи для економічного проникнення, про зростання національної самосвідомості в азіатів. Вчений розповідав про побут нагів, про їхню гостинність, про їхні дивні звичаї: коли в селі починається свято, спеціальна застава перекриває вхід і вихід із села на весь час свята, — ані ввійти, ані вийти!

Клара виконала дві бірманські пісеньки, просто так, без акомпанементу, — одну журливу й одну веселу.

Потім всі знову пили віскі та пиво і нараз відчували, що вже пізно, пригадали, що Отто треба раненько вставати: на нього чекає дорога в гори, в джунглі. Вчений запитав його, чи прищеплювали йому щось проти малярії та віспи. Отто сказав, що йому прищепили навіть тиф і ще якусь особливу тропічну пропасницю і що він готовий вирушити в дорогу.

Зненацька подзвонив черговий з представництва і повідомив, що, на жаль, політ переноситься на післязавтра, бо літак, яким мав летіти Отто, треба ремонтувати.

Отто навіть зрадів. Хазяїн сказав, що він удень познайомить Отто з особливостями тих місць, куди він має їхати, а ввечері...

— А ввечері, — втрутився Вінгер, — якщо ви згодні, я вам покажу щось не зовсім звичайне, проте в дусі сучасної, справжньої Азії...

— О, бережіться! — засміялась Клара. — Наш приятель Вінгер любить вражати уяву. Нас усіх уже потішили його чудеса. Але підіть, підіть, ви нічого не втратите. Шкода, що мені ніколи, а то я приєдналася б до вас...

— Коли так, я згоден, — сказав Отто, — мене важко налякати і ще важче здивувати.

— Побачимо, — сказав Вінгер. — Отже, домовились, я завтра ввечері викрадаю вас. Ви в Странд-отелі?

— Так.

— Я вас розшукаю!

Коли вони прощалися, вчений сказав, що єдине, з чим він згодний у міркуваннях Отто, це з тим, що в Азії зник страх перед білою людиною.

— І боюсь, юначе, що цей страх не можна вже відродити ніякими новими заходами. Придивіться гарненько! Радий був познайомитися з вами. До завтра!

Цієї ночі Отто нічого не снилося. Він весь час падав на дно якоїсь м'якої безодні і стукався об невидимі стіни, доки не впав у цілковите заціпеніння сну...

Другого дня після обіду Вільгельм Вінгер заїхав за Отто, і машина закружляла тінистими вулицями Рангуна.

— Куди ми їдемо? — запитав Отто.

— Ми їдемо до одного цікавого чоловіка. Його звуть У Джі, що значить «великий». Він не такий вже великий на зріст. Зате великий знавець трав і квітів. Його називають в народі «Віщун трав». Ставлять перед його іменем

слово «сейя» — лікар. Сейя У Джі. Цей чоловік не поступається будь-якому європейському фахівцеві. Він має абсолютно унікальні знання...

— А чого ми до нього їдемо?

Отто спитав про це неспроста. Вінгер, високий, трохи сутулий, з іронічними устами і хитрим примруженим поглядом, йому чимось не подобався. Не до вподоби йому було і те, як він говорить про своїх дикунів, про європейців. Щось у цьому насторожувало Отто. Від нього віяло якщо не відвертою ворожістю, то неприязню. І тепер на запитання Отто він відповів невиразно:

— Ми ж учора з вами домовились...

Тоді Отто, щоб дошкулити своєму супутнику, сказав:

— Гарно ви вчора розповідали про ваших людодів! Вони й досі ще їдять місіонерів?

Вінгер не перейняв жарту. Він відповів поважно і майже повчально:

— Нагі ніколи не були людодіями. Я йшов у їхні селища із групою добровольців з місцевих жителів, які були представниками навчального центру «Просвіта мас». Ці фахівці з усіх галузей знання йшли, щоб навчити нагів, як ставити по-новому будинки замість халуп, як ткати, виробляти глиняний посуд, готувати культурно їжу. Зі мною йшли учитель, і медичні сестри, і навіть зоотехнік. Це була тільки одна з численних груп, що працювали поміж узгір'ями Верхнього Чиндвіна. При мені збудували показовий дерев'яний дім, посадили перший город, провели перші уроки грамоти, подали першу медичну допомогу. Якби ви бачили, якою жагою до нового відгукнулась на це молодь. І навіть поважні старійшини не тільки не перешкоджали роботі груп «Просвіта мас», а самі заохочували спільно освоювати нові ділянки під рисові поля. Нагі талановиті й все добре сприймають. Мине якийсь час, і ви не впізнаєте їхніх сіл. Тут я бачив на власні очі, як відмирає стара формула, котру так люблять повторювати деякі недопитливі європейці: «Захід є Захід, Схід є Схід». Мене, європейця, вони зустрічали як доброго гостя. І так вони зустрічатимуть кожного, без різниці в кольорі шкіри, коли він буде дружелюбно ставитись до них. Я напишу про них книжку, тому що вони мені подобаються. Та ось ми й приїхали.

У Джі розмовляв англійською мовою. Він з такою повагою називав дерева, показуючи їх гостеві, начебто це були його давні улюблені друзі.

Такого саду Отто й справді ніколи не бачив.

— Це пальма катеху, вона дає плоди, з яких виготовляють бетель. Це манго, одна з кращих порід. Там, поблизу лимонного дерева, відома вам магнолія. А це старий чудовий екземпляр чампака. Ось камфорне дерево. Тут ви бачите бананові дерева, вони народилися разом з бірманцями. Є ще арекові пальми, трохи молодші...

У Джі був у легкій сталевому кольору курточці, в світло-зеленій спідниці, туго накрохмаленій, усіяній золотистими цяточками. На голові була біла пов'язка, кінці якої звисали над правим вухом. Прості, грубі сандалії на голих ногах.

Він був нижчий за Вінгера, та його кремезна, міцна постать, з якої можна було ліпити молотобійця, його впевнена некваплива хода і дивний погляд з-під напівзаплющених повік, немовби дрімотний і водночас пильний, свідчили про велику приховану силу людини, що знає собі ціну.

Він тримався скромно, розмовляв неголосно, не сміявся, жести його були скупі, як і слова.

Дивний спокій лежав на непроникному обличчі У Джі. І водночас воно все світилось якоюсь стриманою лукавою веселістю, і ця веселість виграла і на золотавих вилицях, і на великих довгих губах, які приховували тонку, ледь іронічну посмішку. На жовто-шафранному лобі не було жодної зморшки.

З Вінгером він розмовляв як із давнім знайомим, іноді переходячи на бірманську мову. До Отто Мюллера звертався з вишуканою чемністю. Отто помітив розкидані по всьому саду ящики різних розмірів, в яких росли невідомі йому рослини.

У Джі сказав щось бірманською мовою Вінгеру. Той переклав Отто:

— У Джі каже, що тут дуже багато потрібних йому рослин, місцеві назви яких нічого не скажуть гостеві, а він, на жаль, не знає, як вони називаються по-англійському. Та є і такі, про які він може сказати.

У Джі хитнув головою, дякуючи за переклад, і сказав:

— Кожна рослина — таїна. Погляньте на квіти: вони можуть бути гарними і неприємними для ока. Вони можуть бути корисними і шкідливими. Вони можуть служити людині для добра і зла. Мене називають «Лікуючий травами». І це так. Я лікую, а не зловживаю силою трав і квітів. Природа дала їм багато чого. Вони живуть

простим життям, та в них приховане і те, що потрібно знайти і розгадати. Ви впізнаєте які-небудь рослини?

Отто нерішуче вказав на кущі з жовтими квітами.

— Це, здається, жасмин?

— Так, це жасмин жовтий. З його допомогою можна викликати роздвоювання зору, але він же добре допомагає при хворобах очей. Поряд з ним — нічний жасмин, він знімає головний біль.

— А навіщо вам кактус? — запитав Отто.

— Кактус? Вони в мене різні, вони добре допомагають при серцевих захворюваннях.

— Я впізнаю гвоздику! — вигукнув Отто.

— Так, це гвоздика, трохи більша за європейську, хороші ліки від головного болю. От погляньте, це сумах отруйний — добрий препарат проти ревматизму та екземи.

— Я не називаю нічого, — сказав, ходячи поміж ящиками, Вінгер, — я вже так давно знаю цей сад і його хазяїна, що не хочу удавати, ніби все це бачу вперше. Мені тут усе знайоме. Ось погляньте, Мюллер, на оцю травичку. Це гарнесенька травичка куркума. Жовту барву її коренів використовують для соусу каррі, пекучого, чудового каррі, щоб він став вогненно-жовтим і пік не тільки горло, а й очі.

Отто оглянувся. Золотаво-рожеве небо нависло над садом. Повітря просякло дурманними запахами. Величезне листя бананових дерев немов прислухалося до жорстокого шепоту пальмових гілок. Деякі квіти засвітилися і заблищали, наче метелики, нічний жасмин посилав солодкі, пронизливі пахощі, які змішувалися з ароматами незнайомих квітів і трав. Усе навколо здавалося несправжнім, заколисувало, вабило в якісь дивні сновиддя. Вечір заходив гарячий, задушливий, ніс ледь відчутні подуви вітерцю. Поблизу було велике озеро.

У Джі вирішив, що гості вже оглянули сад, і, низько вклоняючись, запросив їх до господи, яка аж ніяк не була бамбуковою будівлею, підлога якої прогинається під ногами, і в щілини видно вулицю. Це був середніх розмірів дерев'яний будинок, який усім своїм виглядом говорив, що він збудований міцно і надовго.

Велика тераса, застелена килимами, широкі бамбукові крісла, круглі столи й столики різних розмірів. На стінах багато мішечків із засушеними рослинами і насінням. Служник, який стиха ввійшов, приніс чашечки і налив усім запашного чаю. Вінгер та У Джі перекинулись кіль-

кома бірманськими фразами. Отто задоволено ковтав гарячий напій, такий несхожий на те, що називають чаєм у далекій Німеччині. Цей напій мав якусь освіжаючу силу і задушливого вечора був справді спасінням. Щоправда, вдома Отто охочіше пив каву, а тепер доведеться звикати до чаю.

У Джі звернувся до нього з досить чемною усмішкою:

— Наш друг Вінгер сказав, що ви всього кілька днів у нашій країні. Ми живемо скромно, і наше мистецтво, хоч воно й існує багато віків, не таке відоме в усьому світі, як мистецтво вашого народу. Я буду щасливий, коли наш скромний народний танець і народна музика хоч трохи сподобаються вам.

Мовивши це, він залишив терасу. Вінгер перехилився через стіл до Отто:

— Він сказав так із прихованої гордості: їхнє мистецтво прекрасне, ви в цьому переконаєтесь самі. Звичайно, воно спочатку здається вам незвичним, незрозумілим. Але не ображайте господаря і похваліть виконавців якнайщиріше.

У Джі повернувся не сам. З ним прийшов молодий бірманець. Він обережно ніс музичний інструмент, що нагадував арфу. Це був саунг, який здався Отто схожим на маленького, гарного, тонкої роботи кораблика з високо піднесеним і різко загнутим бушпритом; на цьому вигнутому грифі було натягнуто чотирнадцять струн. Молодий бірманець зупинився і вклонився гостям церемонно й артистично. На ньому була біла сорочка, квітчаста, вишневого кольору спідниця, в смолисто-чорну густу чуприну були встромлені рожеві та білі квіти. Він був дуже смаглий та худорлявий. Уклонившись ще раз, став поруч з У Джі.

— Це мій син,— сказав тихо У Джі,— він дуже любить музику!

У Джі вказав синові місце, і той сів на низький осліничик і почав прилаштовувати саунг у себе на колінах. Корма цього маленького музичного кораблика мала висіти в повітрі, тим часом як його середина була міцно затиснута між коліними. Залунав чистий, дзвінкий, прозорий звук саунга. В дверях стала легка, наче тіль, юна дівчина, чимось схожа на господаря. У неї був такий же вираз лукавої веселості, з тією різницею, що на її губах світилась сліпуча посмішка і все обличчя виблискувало ніжністю та юним завзяттям.

— Це моя донька,— тихо мовив У Джі і додав ледь чутно: — Мати загинула наприкінці війни.

Він відійшов і сів збоку, кивнув синові. Музикант докторкнувся арфи, чотирнадцять струн забриніли. В повітрі полилася чудова музика. В ній дзенькали незліченні дзвіночки невидимих пагод, пролітав вітерець далеких гір, холодний і дзвінкий, наче пастушачий ріжок, було чути сріблясті удари прибою об скелі, хвилі перебігали пустинними мілинами, здіймалися в нічну височінь і долітали до місяця, торкаючись пальмових крон, і пальми відповідали їм тонким шелестом свого жорсткого віття. Нараз постало озеро тиші, потім знову, немов пронизуючи стіни, забриніли струни саунга.

Дівчина в білій кофтинці, в довгій золотавій спідниці, покресленій візерунками, з довгим шлейфом, танцювала вільно, пристрасно, самозабутньо; здавалося, що вона імпровізує, та це не була імпровізація. Це було найвитонченіше мистецтво, все її єство строго підкорялося тому порядку танцю, при якому руки, ноги, плечі, голова, пальці рук і ніг виконували певні положення класичного танцю так легко, що здавалось, ніби ожив, залетів до оселі з божевільної тропічної ночі величезний, барвистий метелик або ж дух лісу, який танцював під місяцем на дикій галявині, завітав до оселі У Джі.

Все складніше й складніше звучала мелодія саунга. Все швидше й швидше кружляла танцюристка. Кружляючи, вона весь час відкидала ногою свій довгий шлейф, який знову й знову заплітався довкола ніг і заважав, але вправним поворотом ноги і торса вона щоразу його відкидала. Її довге волосся, перехоплене світлою стрічкою, прикрашене срібною квіткою, падало чорним струмком на спину. Іноді дівчина, танцюючи, співала, і її тонкий голос ніби поринав у музичний водоспад. Саунг бринів невтомно, і невтомно звивався тонкий стан. Лампа тьмяно освітлювала терасу. Танцюристка раз у раз змінювала пози, із сталевою пружністю переставляючи ноги, без кінця відкидаючи важкий шлейф, піднімаючи руки до волосся й нахилиючись до землі.

В паузах, коли змовкав саунг і танцюристка сідала посеред кімнати прямо на підлозі й поправляла волосся та вбрання, служник вносив на таці фруктові соки і ставив її перед гостями.

Відтак ізнову музикант брався за саунг, а дівчина з новою енергією починала своє чаклунство. В ній жила

така нездоланна, така не знайома Отто Мюллеру чарівність, що він несамохіть підпадав під вплив цього музичного вихору, який підсвідомо полонив його, цього танцю, що, здавалося, не мав кінця і схожий був не на танець звичайних, подібних до нього людей, а скоріш на танець невідомих пришельців з іншої планети. Усе було чуже для нього в цьому танцювальному екстазі, і все вабило його, і він мимоволі всім єством своїм вбирив усі вигини дівочого тіла, всі його рухи. Чіткість цих порухів, наче думка, що переслідує людину невідступно, входила в його свідомість і робила бранцем тасмничого.

І коли саунг востаннє проспівав свою срібну пісню, останній раз махнула руками юна фея й зникла, низько вклонившись, а музикант підвівся і, несучи свою арфу, піби великого птаха, теж уклонився, Отто відчув, що світ спорожнів і що було б добре, якби хтось міг його втішити після такої втрати. Але Хільдегарди тут не було, не було й не буде. Він став аплодувати, як і Вільгельм Вінгер.

— Ну як тобі, Мюллер, скромне мистецтво? — спитав Вінгер.

Отто підняв догори обидві руки, стиснув їх, і глибоко зітхнув.

Вони обидва палко подякували господарю за насолоду, яку зазнали від музики. На компліменти не скупились.

У Джі уважно слухав їх.

— Ходімо далі, — сказав по-бірманськи Вінгер.

«Віщун трав» уважно подивився на Отто, потім на Вінгера.

— А він захоче?

— Я зараз питаю! Отто, це була перша частина програми. Чи хочеш ти пізнати другу?

— А що для цього треба зробити?

— Треба випити одну маленьку чашку трав'янистого квіткового настою і побачити дещо!

Отто запитливо глянув на У Джі.

У Джі мовив:

— Я лікую травами та квітами і даю полегшення. Я не завдаю людям болю. Такін Вінгер це знає!

Бачачи, що Отто вагається, Вінгер сказав тихо:

— Звичайно, коли ви не певні в собі, краще не робити цього експерименту. Та повірте мені, що він безпечний...

— Я згоден, — сказав Отто.

— Гарзд. — У Джі запитав у Вінгера по-бірмансько-му: — Що ви хочете? Коли щось важке для нього...

— Ні, ні! Я просто хочу знати, що у нього в голові.
У Джі вклонився обом.

— Я зараз залишу вас на якийсь час самих. Мені треба підготуватися. Але це буде недовго.

Він попрямував з тераси спокійними, короткими, сильними кроками.

— Це буде якийсь факірський фокус? — запитав Отто. — Я бачив у цирку в Німеччині факіра, який їв огонь, ходив по шаблях босими ногами, відгадував, скільки в гаманці марок. Це було досить нудно...

— Бачте, наш приятель У Джі оперує тільки квітами і травами. Він чудово добирає їх і настоює, його напої дають абсолютно нові відчуття, і ви не розчаруетесь.

Вони пили ананасову воду і їли біло-суничну м'якоть великих лілових мангустанів. У дверях з'явився У Джі. Він був такий же спокійний, і на його обличчі, сповненому веселого лукавства, не було видно ніякого занепокоєння. Проте очі не були вже напівзаплющені й дрімотні. Тепер вони були ніби спрямовані в простір.

У Джі запросив їх в інше приміщення. Служник ніс за ними лампу. Кімната, в яку вони зайшли, була невелика. Підлогу вкривали різнокольорові бамбукові циновки. Три широкі низькі бамбукові крісла, маленький круглий стіл. Другий стіл, трохи більший, стояв віддалік біля стіни. На ньому горіла спиртівка.

Служник вийшов. У Джі розкрив маленьку шафу, що висіла на стіні, і став пересипати якісь порошки з мішечка в синю тонку чашку з червоним драконом. На спиртівці над маленькою каструлькою здіймалась блакитна пара. Пахло чимось терпким і гірким. У Джі трохи підняв кришку каструльки, помішав вариво, сказав:

— Зараз буде готове. Це можна пити не зовсім гарячим, але й не теплим.

Отто почував себе дедалі гірше й гірше. Ні, він не боявся того, що його отруять, він побоювався, що скуштує якогось неймовірного зілля і його занудить від огиди. Він не хотів осоромитися перед цим мовчазним бірманцем і дати привід потішитися зарозумілому, божевільному Вінгеру. Йому не подобалося, що вони час від часу звертали один до одного не зрозумілою для нього мовою. Але він вирішив іти до кінця. Нехай що буде, те буде.

Тому, коли У Джі підніс йому синю чашку, повну зеленкувато-каламутної рідини, схожої на чай, в який кинули шматок мила, він сміливо взяв її в руки й спитав:

— Пити одним духом?

— Ні, — сказав У Джі, — вишійте за п'ять разів, з паузами. І нічого не бійтеся.

Отто підніс чашку до губів. Гострий п'яний запах перехопив подих. Він побачив тепер широко розплющені очі бірманця і став поволі, з паузами пити: він випив і сидів скаменівши. Потім судорога кинула його в глиб бамбукового крісла, і У Джі влаштував його зручніше. Він сидів із заплющеними очима, наче заснув ураз і дуже міцно.

У Джі присунув до нього столик, знаком запросив Вінгера сісти ближче і поклав руку на лоб Отто.

— Перший приступ буде через п'ятнадцять хвилин. Давайте домовимося ось про що. Він щось говоритиме. Та говоритиме він своєю мовою. Я її не знаю. Тому, коли я не зрозумію, що діється, ви скажете мені. Якщо ви не зрозумієте його, я скажу вам...

— Як же ви зрозумієте, якщо він заговорить? — спитав Вінгер.

— Мені не треба чути, що він говорить. Я побачу те саме, що він побачить! А тепер помовчімо. Я маю приготувати ще одну порцію.

Коли Отто проковтнув усе, що було в чашці, він відчув дивовижну полегкість, ніби схуд. Потім чорний морок поглинув його свідомість. І раптом навколо нього засвітилися величезні кола, веселки підводилися над його головою, якісь північні сяйва стелилися йому до ніг. І він ішов, наступаючи на яскраві світлові смуги, які стали згортатися і перетворюватися на вузький коридор. Він спирався на стіни цього коридора, і промені пружинили, наче гумові. Це було навіть смішно, і скільки він ішов коридором, він не міг би сказати. Йому видалось, що він ішов кілька років. Нараз коридор урвався, і гарячий вихор підхопив його, закружляв і кинув на пісок. Він підвівся, обтрушуючись і оглядаючись. Щось схоже на пальми було праворуч. Він попрямував уперед. Якось цятка виникла на далекому-далекому небокраї — менша від мухи. Цятка швидко росла, а він ішов їй назустріч. Цятка стала завбільшки як собака, потім вона якось враз виросла, і він побачив, як на нього біжить, бризкаючи піною, величезний чимось розлючений чорний буйвол. Він, не тямлячи себе від жаху, повернувся і кинувся бігти... Серце його калатало шалено. Він біг і щодуху кричав: «Чорний буйвол! Чорний буйвол!»

— Він кричить, «чорний буйвол!» — вигукнув Вінгер. Руки Отто почали рухатися, немов у людини, яка вимахує ними на бігу. Піт котився з його обличчя.

— Він тікає від чорного буйвола, — сказав У Джі і притулив до голови Отто шматину, від якої пахло мурашиним спиртом.

Голова Отто тігнулась, руки впали на коліна. Здавалось, він тихо заснув.

Вінгер хотів заговорити. У Джі застережливо підняв руку. Лице Отто стало світлішати, як у людини, на обличчя якої впало сонячне проміння. Він осміхнувся. Його руки щось шукали. У Джі підсунув до нього стіл. Отто схилювався над столом, і тепер його рухи були схожі на пантоміму. Вінгер та У Джі мовчки дивилися, як він щось висипав з невидимого пакета, катав по столу, потім підносили до очей, лічив, зупинявся, знову перелічував. Його губи щось шепотіли; Вінгер дістав з кишені блокнот, написав на ньому кілька слів і подав бірманцеві. У Джі прочитав: «Він каже чомусь: «Опал, ізумруд, місячний камінь, рубін...» У Джі написав на папері: «Він бавиться коштовним камінням, зсипав його у кульку й розсипав».

Обличчя Отто було спокійне і вдоволене. Раптом він вигукнув:

— Хільдегарда! Хільдегарда!

«Я бачу жінку! — написав на папірцеві У Джі. — Що він вигукує?»

— Він вигукнув її ім'я, німецьке ім'я, — відповів Вінгер.

Отто не чув і не бачив нічого. Він спав із спокійним рожевим обличчям, дихав рівно й тихо.

У Джі підвівся і відійшов до своєї шафки, поманив пальцем Вінгера. Вінгер підійшов до нього. У Джі сказав, відчиняючи шафку:

— Це примітивний випадок. Він десь бачив буйвола, котрий його налякав на все життя, і він хоче в Бірмі роздобути для своєї дівчини коштовного каміння. Будемо продовжувати?

— Скільки він іще витримає?

— Я дам йому ще півчашки, і цього буде досить. Але він повинен спати півгодини. Ми можемо випити чаю. Чи, може, ви хочете фруктів?

— Ні, — сказав Вінгер, — я нічого не хочу. Посидимо, поговоримо, поки він спить. Сподіваюсь, його здоров'ю не зашкодить? Коли ми продовжимо експеримент?

— У нього буде завтра туманна голова, а потім все мине.

Вони сиділи й розмовляли. Потім У Джі підняв голову Отто, його рот одразу ж розтулився, і він проковтнув напій, мов покірлива дитина, яка приймає гіркі ліки. Тепер Отто плив у якісь надзвичайні зелені простори, де він почав рости і де все навколо нього стало маленьким, таким маленьким, що він міг брати і виривати дерева, наче сірники, а їхнє кучеряве верховіття було завбільшки як нігтик, він переходив убрід море і піднімав пароплавчик, роздивлявся його і ставив знову на воду. Потім він увійшов у якесь жовтогаряче коло, і коло закрутилося з такою силою, що Отто став зменшуватися з кожним поворотом цього жовтогарячого сонця. І незабаром він зменшився до нормального розміру і побачив, що сидить на ліжку і поруч — Хільдегарда, яка гладить його по чуприні. Він розгублено потягся, щоб ухопити її, та перед ним на літаку з чаркою коньяку вже стала стюардеса з обличчям Хільдегарди, і вона була в купальнику, на якому стояло чомусь «САС». Якийсь туман наплив на нього, хтось крикнув йому у вухо: «Рим!» — і він провалився в цей туман, а коли вибрався з нього, то перед ним майнула дівчина, схожа на бірманця, з якимось майже знайомим чоловіком, але це було не те, інша дівчина вже була в його обіймах...

— Він не говорить, — шепнув Вінгер, — що діється?

— Він захоплений якоюсь дівчиною?

— Може, це німкеня Хільдегарда...

— Ні, вона танцюристка.

— Він бачить вашу доньку?

— Ні, вона схожа на малайку, розкішно вдягнена. Не знаю, мені погано видно...

— Чому?

— Це не життя, це лише примара...

— Хто примара? Дівчина...

— Так, тихіше, щось діється!

Вони дивились на Отто і бачили, як він ворухиться в своєму кріслі, як він щось шепоче, когось обнімає, сміється, гладить рукою крісло, цілує повітря... На обличчі Отто написане було цілковите блаженство...

Знизавши плечима, У Джі пішов до шафки, і налив у чашку запашного настою, і поклав у чашку жовту хустку.

Перед Отто мелькали якісь маски, морди, писки з вискаленими іклами, нафарбовані, мов на карнавалі.

Нараз удар блискавки роздробив дівчину, що лежала у нього на колінах, на шматки. Морди і маски накиннулись на нього...

— Я не доберу,— сказав У Джі,— йому ввижається, що його і дівчину невідомі мені люди роздягли й прив'язали до плоту, а пліт кинули в річку. Та все це не те...

— Що не те? — запитав Вінгер.

— Це не життєві явища, це міражі!

Отто хрипів і стогнав, звивався в своєму кріслі; він переживав щось моторошне, потім його скорчило, він знесилено витягся, враз майже випрямився в кріслі і кричав страшним голосом:

— Крокодили! Крокодили!

Його крик, незрозумілий, але повний тяжкого, безпорадного відчаю, занепокоїв Вінгера.

— Йому ввижаються крокодили, які мають його зжерти,— сказав спокійно У Джі.

— Більше не треба! Годі! — Вінгер показав на Отто, який тіпався в істериці.— Годі!

— Гарзд! — У Джі поклав руки на голову Отто і тримав їх, аж поки той затих. Потім він витер йому обличчя жовтою хусткою, змоченою гострою есенцією, і зручніше посадовив його.

— Все,— сказав він, взявши своє крісло і поставивши його далі від Отто. Удвох вони перенесли стіл на старе місце, і У Джі почав поратися в своїй шафці. Він прибрвав спиртівку, чашку, хустку і довго пересипав щось із мішечка в мішечок. Потім замкнув шафку ключем, заховав ключ у кишеню своєї куртки і повернувся до Вінгера, який сидів замислений коло столу.

— Ви вдоволені? — спитав він.

— Коли хочете, так,— відповів Вінгер.— Якби ми ще дещо витрусили з його голови, то, на мою думку, це нас не збагатило б. Як ви гадаєте?

Непроникливе обличчя У Джі було сповнене, як завжди, прихованої веселості, він знизав плечима.

— Коли він отямиться, не питайте в нього ні про що. Хай заспокоїться.

— У нього вночі не буде кошмарів?

— Ні, це все мине разом із сном. Якщо його ні про що не розпитувати, він сам ніколи не згадає.

— А він пам'ятатиме все, що пережив?

— Лише уривками, бо це ж його власні думки. Вони завжди з ним.

— Скільки він спатиме зараз?

— Півгодини... не менше, проте й не більше.

— Можна послати служника, щоб він дістав машину?

— Тут поблизу можна взяти машину в мого знайомого, він підвезе вас. Я пошлю до нього служника, щоб він був тут за годину.

Отто спав спокійно, наче у власному ліжку. Ніякі примари більше його не тривожили. Якийсь великий спокій опустився на його змучену страхіттями голову. Коли він прокинувся, то дуже здивувався, побачивши, що сидить у бамбуковому кріслі в незнайомій кімнаті і перед ним ходить повагом високий, сутулий Вінгер, а над Отто нахилився бірманець з широкими вилицями і неусміхненим ротом — У Джі.

Свідомість поверталась до нього поволі. Та він зрештою простяг руки, глибоко зітхнув, підвівся і солодко позіхнув. У Джі підніс йому склянку ананасового соку, до якого було щось домішано, і він випив його одним духом. Голова його паморочилась, проте ніякого болю він не відчував. Він підійшов до Вінгера:

— Все-таки завтра вранці я повинен летіти. І я б хотів повернутися до готелю.

— За двадцять хвилин буде машина. Як ви себе почуваете?

— Наче після доброї п'ятики — і солодко й гірко. Не знаю, чому ви це називаете чудовими відчуттями...

— Поговоримо дома, — сказав Вінгер, почувавши, що в Отто наростає незрозуміла злість. — Щось хоче спитати наш шановний господар?

У Джі сказав по-бірманському кілька фраз.

— Він непокоїться, як ви себе почуваете, і питає, чи не хочете ви дізнатися що-небудь з вашого майбутнього. Він може іншим разом...

— Я скажу йому сам. — Отто підійшов до У Джі і подивився на нього напівсонними очима. — Дякую вам за сьогоднішній вечір, тепер я добре познайомився з вашим народним мистецтвом і з вашим особистим мистецтвом лікування. Я здоровий і дуже шкодую, що не маю бажання зазирати в своє майбутнє, хоч і кажуть про мене, що я часом поводжусь легковажно, а воно й справді так... Ні, не будемо зазирати в завтрашній день. Добре вже те, що сьогоднішній день був приємний для всіх нас. Великий привіт вашій доньці й синові, чудовим артистам, які були б окрасою найбільшої сцени...

У Джі провів їх до машини. Отто всю дорогу мовчав, його не цікавили нічні вулиці та площі, але коли вони доїхали до Странд-отеля, він сказав Вінгеру:

— Ви могли б на хвилинку піднятися до мене?

— Будь ласка,— сказав Вінгер,— мені завтра нікуди не треба їхати, і я охоче вип'ю з вами пінджину з льодом...

У номері Отто прийняв душ, переодягся й почав спокійно розмовляти з Вінгером про наступну поїздку. Нараз він рвучко відсунув склянку, насупивсь і, дивлячись в іронічні очі Вінгера, спитав:

— Що це було?

— Що саме?

— Я питаю, що було там, у цього, вибачайте, садівника?

— Що було? Ми оглянули садок і пили чай, потім прекрасний музикант зіграв нам чудові п'єси, а чарівна господарева донька майстерно виконала найкращі народні танці...

— Я не про це питаю. Це я сам добре пам'ятаю... Я питаю про те, що було потім, коли мене почастивали з вашого дозволу якимось огидним пійлом, хтосна з чого приготовленим...

— А що, у вас лишилися хворобливі враження?

— На щастя, цього нема. Проте я нібито щось кричав? Чи мені це здалося?

— Так, ви й справді кричали!

— Що ж я кричав?

— Ви кричали чогось перелякано: «Чорний буйвол, чорний буйвол!» Було таке враження, наче ви від нього тікаєте, а він за вами женеться. Ви кликали на допомогу!

— А що було ще? Про що я ще говорив або кричав?

— Потім ви заговорили про каміння!

— Про яке каміння?

— Певно, коштовне, тому що ви називали: рубін, опал, ізумруд, місячний камінь...

Отто підвівся із стільця, потер лоб і знову сів, втупивши сердиті очі у Вінгера.

— І ще ви згадували якусь дівчину або ж даму, на ім'я Хільдегарда... Рідкісне ім'я!..

— Я що-небудь казав про неї?

— Ні, ви назвали тільки двічі її ім'я, більше нічого.

— Що було ще? Кажіть усе.

— А ще у вас були неприємності з крокодилами...

— Не може бути, до чого тут крокодили?

— Я ж не вигадую. Ви все це переживали так, начебто це відбувалося насправді. Щось говорили перед цим про дівчину, з якою ви опинились у досить скрутному становищі на плоту, на вас напали крокодили, як раніше чорний буйвол. Дивні відчуття!

— Це якась мана,— сказав Отто.

— Ви невдоволені? А хіба ви не пережили дивовижних картин, снів, міражів у незнайомій країні? Ви купалися в блаженстві й вмирали від розпачу. Для одного вечора сад, музика, танці й розкішні міражі — хіба цього мало? Ви поблідли? Вам недобре? Це минеться...

Отто весь зіщулювся від цього холодного, сильного голосу, який дзвенів у його вухах як продовження пережитих кошмарів. Він заговорив тихо, схвильовано:

— Послухайте, Вінгер, ми з вами знайомі два дні. До мене ви нічого не можете мати. Навіщо ви зробили це зі мною?

Вінгер усміхнувся і відповів, теж не підвищуючи голосу:

— Хіба ви не пам'ятаєте, що коли я запрошував вас на вечір, фрейлейн Клара з нашого представництва сказала, що вони всі, тобто наші компатріоти, вже зазнали чудес. І вона додала, що ви також не будете жалкувати. Ви не жалкуєте?

— Ні, ви говорите не те...

Отто замовк. Як це він дав себе так безглуздо обдури-ти, та ще вплатив сюди Хільдегарду. Віп почував себе так, ніби став скляним. Жахливо й те, що він ніколи про все не дізнається, а Вінгер, якому він усе вибовкав, потім всім розповідатиме про це, та ще й глузуватиме. От що значить нерозсудливо погодитись на шантаж...

Вінгер, який пильно придивлявся до нього, немов прочитав його думки й сказав спокійно, наче це була звичайна дружня розмова:

— Послухайте, Отто Мюллер, я даю вам слово честі, що ніхто ніколи не дізнається, що відбулося цього вечора, коли тільки ви самі не розповісте про це комусь так, як вам захочеться, як вважатимете за потрібне. У Джі, як лікар, зобов'язаний тримати таємницю, і він ніколи не порушить слова. Він прийняв нас як гостей, як добрий господар і на наше прохання показав нам один експеримент із практики ескулапа, який знається на квітах і травах. Гадаю, ви все зрозуміли, що я вам зараз сказав?

Проте Отто вже не слухав Вінгера. На нього найшла незрозуміла злість. Він сказав, зовсім розлютившись:

— Ви все це зробили навмисне! Я знаю, для чого ви це зробили! Ви заманили мене до цього дурисвіта, щоб випитати у мене щось! Та я зневажаю такі способи дізнатися щось про людину! Ви зробили так, щоб зганьбити мене! Я вам ніколи цього не подарую! Ви хотіли висміяти й зганьбити білу людину за допомогою найбезглуздішого шуткарства, тому що ви з ними проти нас!..

— Проти кого — нас? — спохмурнівши, спитав Вінгер.

— Проти тих, хто расово вищий за них. Та все одно я не згоден з вашою думкою про азіатів і не підкорюю їй...

Вінгер мовчки дивився на розлютованого Отто, і, коли той вручко схопився й став ходити по кімнаті, він теж підвівся, і сказав:

— Ви глибоко помиляєтесь, гадаючи, що я хотів чомусь принизити вашу європейську гідність. Я далекий від цього. Сьогодні гідність європейця й азіата однакова. Ви поїдете в глиб цієї країни, побачите багато різних людей, і ви згадаєте мене, й зрозумієте, що тут живуть люди такі самі, як в Європі, в Африці або на будь-якому іншому континенті. Коли б у Німеччині лікарі провели з вами такий самий експеримент, який провів на моє прохання У Джі, ви б не розгнівались, а вихвалялися тим, що близькі до передової науки. Адже вам відомо, що німецькі лікарі проводять безстрашно найнебезпечніші експерименти над собою. З вами провели дитячий експеримент. Повторюю, ви в країні, де вже багато нового, в країні, яка не зупиниться, вона йде шляхом загального прогресу, проте зі своїм ухилом...

— З яким це своїм?! Що це за ухил, цікаво знати? — розпалившись, вигукнув Отто.

— Боюсь, що цей ухил називається соціалістичним. І я не помилюсь, коли скажу, що найближчими роками бірманці ділитимуть поміщицькі землі, націоналізують нафтові підприємства і монополізують торгівлю рисом. Зайдіть у Рангуні в лікарню або в університет, і ви побачите досягнення бірманської культури.

Отто мовчав.

— І розійдемося друзями. Нам нема чого сваритися. Отто гоноровито випнув груди:

— Хоч би що там було, а ми створимо нову колоніальну Німецьку імперію...

— Створюйте, якщо зможете, якщо вам цього так хочеться! Створюйте, бажаю вам успіху! — Він іронічно вклонився. — Та мої слова ви пригадаєте не раз! А тепер лягайте спати: ваш літак вилітає дуже рано. Вам треба виспатися!

І похмурий, але чимось вдоволений Вільгельм Вінгер вийшов, залишивши Отто у великій задумі.

Літак був маленький і всім своїм виглядом наче говорив, що він багато зазнав на своєму віку, проте ніколи не здавався і готовий ще позмагатися з труднощами й літати, поки стане сили. Здавалося, що ззовні маленький кораблик схожий на шукача пригод, у якого обличчя все в рубцях. Отто всміхнувся, угледівши химерний літак, і одразу ж придумав, як він розповідатиме вдома про цей політ: описуючи пасажирів, він обов'язково скаже, що вони сідали, не звертаючи уваги на те, що фюзеляж був увесь у дірках і в тріщинах, крізь які просвічувало небо, тому, щоб затулити найбільшу діру в хвості, посадили гладкого, в оранжевій хламиді монаха... Проте літачок самовіддано виконав свій обов'язок і щасливо приземлився там, де належало.

Після перельоту земля з її неймовірною спекою здалася такою знайомою, наче Отто вже давно бачив ці рівнини, оточені бурою від жару зеленню села, де жінки на вулиці поливали одна одну водою просто в одежі і йшли далі в своїх справах.

Старенький джип, підстрибуючи на вибоїнах, мчав убік від цієї рівнини, і з кожним поворотом дороги ліс усе щільніше підступав до маленької машини, в якій були тільки водій, Отто Мюллер та схожий на коника стрункий, спокійний, невисокий на зріст бірманець, інженер, котрий відвіз Отто до його шефів у незнайому далину. У Тін-бо, хоч і був худий, та, здавалось, весь складався із залізних м'язів, тонких, проте гвучких. Він вискакував із джипа, наче акробат, — легко й звично. Його обличчя було приємного шафранового кольору. Воно скидалося на обличчя дорослої дитини. Воно могло від усмішки зробитися надзвичайно добрим і враз стати непроникним. У такі хвилини він ніби поринав у далекі думки, і навколишній світ переставав існувати для нього.

Отто Мюллер їхав у джипі з незворушним, чисто німецьким самовдоволенням. Він добре себе почував у цих тропічних умовах, де його становище поважаного, приві-

лейованого фахівця, котрого цінують, виписали здалека, давало йому впевненість у безперечній зверхності над цими маленькими, жвавими людьми, одягненими в білі сорочки й барвисті лонджі — шматини матерії, що огортають, мов спідниці, їхні стегна. Правда, його сусіда У Тін-бо був у легкому європейському сірому костюмі, його голову прикрашав темно-коричневий фетровий капелюх з широкими крисами, і лише сандалії були в нього, як у будь-якого бірманця, взуті на босу ногу.

Коли вони зовсім вже в'їхали в непролазну гущавину лісу, а дорога все далі кривуляла і то бралася на пагорки, то збігала в м'які улоговини і вже з'явилося почуття, що так вони їхатимуть день за днем, У Тін-бо заговорив:

— Ви бачите, яке в нас лісове багатство. У нас є не тільки ліс. Є в нашій країні і нафта, і олово, і вольфрам, і залізна руда, і мідь, і цинк, і різне коштовне каміння...

— Ми допоможемо вам,— поблажливо сказав Отто,— ми прийдемо вам на допомогу. От тільки спека... Скажіть, у мене буде чоловік, який носитиме за мною парасольку?..

— Буде,— сказав, пильно поглянувши на нього, інженер.

— А буде в мене чоловік, котрий носитиме за мною складаний стілець та необхідні прилади? — знову спитав Отто.

— Буде,— сказав бірманець, дивлячись на Отто так, наче починав вагатися, чи того фахівця він везе в гори.

А Отто поглянув блакитними прозорими очима, що нічого не виражали, окрім розумілості.

— Ви бажаєте створити в своїй країні нове господарство, засноване на досягненнях передової європейської культури і техніки?

— Так,— відповів У Тін-бо. Його дитяче, відкрите обличчя стало тепер зосередженим, а очі посуворішали, немов йому хотілося сказати щось сердите, проте він стримано слухав балачку Мюллера.

Отто вів далі:

— Без нас ви не зможете досягти розквіту Бірми. Та ви добре зробили, що запросили фахівців, не політиків, а фахівців, бо ні від яких промов не збільшиться виробництво заліза й видобуток кольорових металів. Кращих ніж німецькі фахівці тепер нема. Ви де навчалися?

— В Рангунському університеті. У мене не було грошей, щоб їхати в Європу... Я важко добував знання.

— Гарзд,— сказав Отто, відчуваючи, що цей маленький

чоловік з упертими очима ніби визнає його непохитну зверхність над собою.— У вас дуже гарні ліси...

Бірманець нічого не відповів. Вони їхали справжніми джунглями. Навколо не було ні людини, ні сільця. Жоден дах мисливського або дорожнього будиночка не порушував розбурханого моря зелених барв. Ні один художник не міг би знайти стільки відтінків зеленого, скільки тут щедрий пензель природи показував враженому оку.

Стежачи за цією нескінченною зміною дерев, кущів, ліан, квітів, Отто мусив зізнатися, що майже все йому не знайоме. Зрідка він, здавалося, ловив очима щось знайоме, дерево або кущ, схожий на далекого європейського собрата, і знову летіли зелені привиди, а джип все мчав, натужуючись і поскрипуючи, крізь це смарагдове чудо.

Він подивився на примовклого бірманця і, не стримавши почуттів, які вимагали, щоб хтось поділив їх, сказав:

— От хоч би оді джунглі! Дикі, похмурі, неприступні нетрі! Я знаю, що тубільці бояться джунглів. Тубільці бояться їх, тому що, будучи темними, населяють їх духами, нечистою силою, привидами. Вони бояться їх, бо не можуть боротися з дикими звірами: європець же входить у них і робить усе, що хоче. Він підкоряв різні джунглі, незабаром приборкаємо і ці. Певна річ, без нас ви нічого не вдієте. Ми, фахівці, спрямуємо цю дику силу на користь вашій країні...

Бірманець трохи нахилився до водія і сказав своєю мовою, але Отто не міг зрозуміти його:

— Поблизу п'ятого повороту зупини машину. Скажи, що не в порядку мотор. Зупинка на півгодини. Так треба...

Водій зовсім не здивувався. Він лише перепитав:

— Біля п'ятого?

— Так!

У Тін-бо сказав Отто:

— Ці водії їздять тут часом страшенно недбало. Вони зовсім не стежать за дорогою. У джунглях навіть удень бувають неприємності і з людьми, і з машинами...

— Так, я чув, у вас громадянська війна, — відповів Отто.— Але нас, іноземних фахівців, це не стосується. Ми нейтральні...

У Тін-бо зауважив, що дорога в цих місцях цілком безпечна і що він має на увазі зовсім інше. Хіба мало що може скоїтися з мотором, а тоді сиди й чекай годинами серед пралісу, мешканці якого іноді надміру войовничі...

У Тін-бо надовго замовк.

Він пригадав один світанок з далеких часів, коли з ним сталася дивна пригода. У Тін-бо командував тоді розвідниками партизанського загону в джунглях. Він уже не раз брав участь у важких експедиціях у цьому зеленому пеклі. Вистежуючи японських загарбників, нападаючи на їхні пости, він навчився руйнувати шляхи й мости, битися з численними ворогами, до того ж, перебуваючи серед бірманських партизанів, він багато чого зрозумів.

Він проводив бесіди з рядовими партизанами про війну, розповідав, що діється на фронтах, у далекій Європі. Люди знали від нього про те, що Радянська Армія розгромила під Сталінградом гітлерівців, що жене загарбників із своєї землі і що, певно, війна йде до кінця. У Тін-бо говорив і про те, що, перемігши, бірманський народ перебудує все життя в рідній країні. Він уже розумів, що не кожен європеець — ворог бірманця і не кожен азіат — його друг. Те, що партизани вбивали самураїв, було справедливо. Самураї — жорстокі вбивці мирного населення, вони не жаліли ні жінок, ні дітей, спалювали селища, вішали, стинали голови, грабували і знищували все, що могли.

У Тін-бо призвичаївся до джунглів. Він безстрашно бродив найглухішими нетрями. Того ранку, коли туман спав і можна було вже орієнтуватися в болотистих бамбукових хащах, чудовий провідник вивів розвідників у смугу твердої землі, де можна було поділитися на маленькі групи і прочесати потрібний район.

Пронизливий зойк мавпи ревуна прорізав вологе повітря. Це був умовний сигнал, і він означав: увага!

Спочатку У Тін-бо почув далекий шерех, потім тріск гілок, і, хоч там були такі колючі кущі, що рвали одяг і тіло, незнайомиць, мабуть, не зважав на це.

Він намагався вибратись на тверду землю з трясовини, і незабаром У Тін-бо, сховавшись за великим тамариндовим деревом, побачив сміливця, що кинув виклик джунглям.

Вигляд цього чоловіка вразив його. Те, що це не японець і не бірманець, зрозуміло було з першого погляду. Злиденне лахміття ледь прикривало його. Зарослий кошлатою рудою бородою, з великою палицею в руці чоловік був, безперечно, європейцем.

Але хто він? Звідки взявся у цих жахливих хащах?

І У Тін-бо вирішив: напевно, цей чоловік зважився на неможливе,— утік із японського полону в джунглі, не маючи ні зброї, ні компаса, ні харчів... Як він вижив? Куди йшов крізь тисячі невідомих небезпек, проводячи ночі, мабуть, на деревах? Що їв? Усе було загадкою. Одне було ясно: чоловіку надзвичайно пощастило, він нарешті набрів на партизанів.

Коли чоловік, хитаючись від неймовірної втоми, наблизився до дерева, за яким стояв У Тін-бо, той сам ступив йому назустріч і мовив по-англійському:

— Зупиніться, не бійтеся, ми бірманські партизани, вороги японців...

Чоловік стояв хитаючись, і його глибоко запалі очі, запалені, з гарячковим блиском, і його обличчя, й тіло в синцях, саднах, ранах, рубцях були живим свідком того, що він пережив.

У Тін-бо та його товариші насилу довели чоловіка до свого табору. Він виявився англійцем, який розповів звичайну історію того трагічного часу.

Його взяли у Сінгапурі в полон і пригнали прокладати шлях через джунглі. Розповідь була страшна, і всі слухали, затамувавши подих.

Відчай додав полоненому сили, щасливий випадок вивів на партизанські пости. Він довго відлежувався, піднявся врешті-решт на ноги, та сили його були підірвані, і хоч він брав участь у боях і виявив велику хоробрість, проте всі знали, що йому недовго лишилось жити, бо муки, яких він зазнав, і гарячка джунглів зламали його.

Зрештою він помер. Його поховали в гарному, сухому місці, і пам'ять про нього лишилася серед людей, які зі зброєю боролись за свободу країни.

І потім, коли прийшла перемога, про нього згадали ще й тому, що багато європейців-друзів прибуло в Бірму. Прибули друзі з Радянського Союзу, із соціалістичних країн, з багатьох інших країн. У кожного народу є добрі й лихі люди. Але ось такі, як оцей молодий німець, не знають дійсності, вони й гадки не мають, що Азія змінилася, в них, як і раніше, живе прихований дух давнього, зневажливого ставлення до «тубільців». І треба їх, думає У Тін-бо, виховувати, треба їм показувати, хто ми і що тепер нас не можна більше пригноблювати. Треба чомно сказати цьому юнакові, що ми не прагнемо зберегти старий порядок, а хочемо побачити свою країну новою, передовою, рівною з іншими країнами...

Машина мчала далі так швидко, що, здавалось, зелений намет перетворюється в якийсь підводний коридор, і машина ніби їде дном зеленої ріки. Нараз вона підстрибнула, щось застукотіло в моторі, і джип спинився. Переляканий водій промимрив кілька слів і зіскочив на землю.

У Тін-бо похитав невдоволено головою і теж вийшов з машини. Водій підняв капот. Відтак інженер сказав за непокоєно Отто Мюллеру:

— Нам доведеться трохи погуляти. З мотором щось скоїлося. Я ніби передчував, що буде не все гаразд з цією машиною. Ну що ж, доки він поратиметься, ми розімнемо ноги. Прошу вас...

Він хотів допомогти Отто вилізти, але той вискочив сам, злегка відсторонив маленьку брунату руку інженера, тугу, як пружина. Отто розумівся дещо в машинах, але аварія, певно, була невелика, і йому, європейцю, лізти в присутності двох азіатів у мотор і порпатися там, наче простий слюсар, технік, просто не випадало.

Він ступив слідом за бірманцем кілька кроків і зупинився, озирнувшись. Збоку лежала галявина, так густо поросла не знайомою йому високою травою, що пробратися крізь неї не можна було. Але, пройшовши трохи, проминувши цю дивовижну галявину, бірманець і Отто побачили щось схоже на стежку. Немов тут непролазні хащі розступились, і крізь цю вузьку щілину можна було заглибитися в джунглі.

— Це стежина, — сказав У Тін-бо, — пройдімо трохи нею.

Відмовлятися не було причини, і Отто пішов слідом за бірманцем у гліб темно-зелених нетрів. Стежина була вузька й дика. Вона обминала високі, вищі від людського зросту, підпори. Ці підпори підтримували могутні дерева, які піднесли свої крони в таку височінь, що роздивитися щось там, де переплелися гілки, де листя всіх відтінків злилося в один намет, було неможливо. Під ногами вилися якісь зав'язані вузлами гілки з довгими шпичаками. Ліани виповзали на дерева, обкручували їх і зникали в густому присмерку.

Отто, вражений величчю навколишнього лісу, не поспішаючи йшов за бірманцем, мовчки роздивляючись на всі боки.

Бірманець зупинився.

Кілька хвилин вони, не кажучи ані слова, вдивлялися в це споконвічне зелене царство. Порядку, що його Отто звик бачити в лісах на батьківщині, тут не існувало. Це

було буйння нечуваної, нічим не стримуваної творчості зелених сил лісу. Велети, створивши собі стрімкі, сірі, наче бетон, підпори, гнали до сонця товстезні стовбури. Вони підводилися з зеленого мороку, де ліани звисали довгими гірляндами, переплітаючись із повітряними коренями, штурмуючи найвище гілля й стелячись по землі... Все, що могло жити й пристосовуватися до життя великого лісу, все потонуло в хаосі гілок, ліан, зотлілих дерев. Тільки призвичаївшись, око могло розрізнити велетенські мохові килими, лишай, папороть. І повсюди сліпуче сяяли яскравими барвами квіти, що видихали сотні запахів — від найзадушливіших до найтонших.

— Чи багато ви знаєте тут рослин? — спитав У Тін-бо, показуючи на приголомшливу пишноту первісного світу.

— Я бачу орхідеї, тільки вони тут набагато більші, ніж на моїй батьківщині... — сказав Отто, який не міг приховати деякого хвилювання. — Дерев таких, признаюсь, не бачив...

— Оце, що стоїть попереду, таке, з гладеньким стовбуром, — це наше дерево, його називають п'інкадо, а за ним велетенське, гіллясте, могутнє — це цар наших лісів — п'інмо... Погляньте, скільки тут папоротей, квітучих ліан та орхідей, але вони ростуть не на землі. Вони піднімаються, немов на руках, на всі поверхи лісу, видираються стовбурами і гілками. Їм не треба землі... Погляньте...

У повітрі було задушно і вогко, наче весь цей сутінок був сповнений шкідливих, важких випарів. На мить Отто відчув легке запаморочення, нетрі ледь зіступилися перед ним. Він заплющив очі, а коли їх розплющив, то холодний струмочок пробіг у нього по спині. Йому здалось, що бірманець зник і він лишився сам на сам з цією жорстокою, жахливою зеленою хащею. Та й справді, Отто стояв на дивній стежині. Невже він зійшов з попередньої? Все навколо так само, як і раніше, і все-таки не так. Виникло неприємне відчуття, що всі ці мохові та папоротеві завіси нараз опустились і замутили вихід. Йому здалося, що крізь ці стрімкі й хвилясті, навислі над головою, повзучі гілки, кущі, крізь барвисте ядуче-зелене листя на нього і згори, і збоку дивляться очі, багато різних очей, і колір цих очей змінюється, немов хтось освітлює їх електричним ліхтариком.

Він стримав мимовільний крик, коли поворухнулась велика гілка, усипана яскраво-червоними квітами, — звір! Хай йому чорт, до чого все безглуздо! Гілка, сухо тріснув-

ши, зламалася. З-за неї вийшов У Тін-бо. Він був чемний, в його очах світилась дитяча цікавість, і обличчя було обличчям великої дитини, котрій подобається гратися.

— Ця стежина веде кудись? — спитав Отто, намагаючись зберегти душевну рівновагу.

— Можливо, в якоесь лісове сільце. Та її прорубали нещодавно. Якщо нею не ходити якийсь час, вона зникне безслідно. Ліс трудиться вдень і вночі. Його трудівники ніколи не відпочивають,— додав він з легкою іронією.

— А в цьому лісі є хижі звірі?

— Авжеж... Гадаю, нам час поглянути, як там справи в нашого водія... Зелена п'ятьма. — Бірманець показав на хаці, де справді все зливалось в одну непроглядну темно-зелену завісу.

— Зелена п'ятьма, — повторив Отто, — це дуже точно. Дуже точно визначення.

— Це не мої слова,— сказав У Тін-бо, і вони швидко пішли до шляху.

Водій все ще длубався в машині. Навколо нього на ганчірках лежали різні інструменти, і він, напівголий, згинав якусь дротину, надкусуючи її обценьками. Він щось сказав У Тін-бо. Бірманець відповів і звернувся до Отто, котрий лише тепер відчув, що він увесь мокрий чи то від вологи лісу, чи то від слабості, яка щойно охопила його. Це відчуття чимось було схоже на переживання в домі «Лікуючого травами».

— Водій просить трохи зачекати... Ми можемо посидіти на цьому камені... Зелена п'ятьма,— промовив бірманець задумливо, — це сказав один молодий чоловік, історію якого я можу вам коротко розповісти, доки водій возиться з машиною.

— Прошу, — сказав Отто, витираючи великою білою хусточкою з потилиці та шиї липкий піт.

— Молодий чоловік був англійцем і жив у Сінгапурі. Він жив, як усі білі, мав гарну посаду, грав у теніс, залицявся до дівчат, їздив на полювання, мешкав у гарному домі, де працювали фєни; служники були старанні й дорожили увагою хазяїна. Він не встиг одружитися, бо хотів спершу відкласти трохи грошей. Він жив у світі ідилії і був твердо переконаний, що нема в світі такої сили, яка може змінити його спокійний, звичний спосіб життя. Небо, земля і море належали британському імперіалізму, і ніхто не смів зазіхнути на цю велику могутність.

Тому, коли настали події, молодий чоловік спочатку

не міг збагнути, що це не сон. І коли упав Гонконг, японські генерали одним ударом захопили Індокитай, молодий англівець усе ще вірив у силу білої людини. Японці пустили на дно англійський флот, знищили авіацію і загрожували Сінгапуру, тобто всьому добробуту молодого чоловіка. Проте він вірив у силу фортифікацій непереможного Сінгапура, який будували роками і витратили на це мільйони фунтів.

Японська армія не наближалась до Сінгапура.

«Вони не посміють,— говорив собі й приятелям молодий чоловік. — Бачите, їхніх солдатів перед Сінгапуром немає!» Бідний молодий чоловік! Якби він у ті дні вирушив на полювання у джунглі і зустрів групи скромних людей, які продиралися стежками поміж бамбуком, він сказав би, що це селяни, або мисливці, або носильники, та він би страшенно помилився, цей молодий чоловік. Це і була японська армія, що відмовилась від старих методів ведення війни.

Армія проникла в джунглі; кинувши свою звичайну форму, вона йшла в трусах і без жодного автомобіля. Англійці чекали довгих автоколон, а в джунглях продирались по коліна у воді, непомітними стежками бійці, які несли на собі патрони, легку зброю і харчувались тим, що пошлють джунглі. У них були таблетки, які вони кидали в склянку болотяної води, і цю воду можна було пити, бо таблетки вбивали всі мікроби. Бійці несли непорушний запас — рис і консервовані овочі. Цього не став би їсти жоден англійський солдат. Попереду японців ішли розвідники та люди, які ненавиділи англійців. Вони провели японців до самого Сінгапура. Англійцеві, якому здавалося, що він бачить неприємний сон, довелось переконатися, що сон перетворився на кошмар, тому що японці в найкоротший час розгромили всі англійські сили і вступили з розгорнутими прапорами в Сінгапур, спершу відрізавши фортецю і місто від джерел прісної води. Англійський гарнізон капітулював, і молодий чоловік прокинувся від кошмару і став перед найжахливішою дійсністю.

Японські імперіалісти — люди дуже жорстокі та хитрі. Їм не потрібні були десятки тисяч полонених білих — англійців. Але треба увявити собі, скільки століть білі пригноблювали жителів Азії. Ви мене слухаєте, вам цікаво?..

— Мені дуже цікаво,— відповів Отто, хоча йому зовсім не подобалася ця історія, але йому хотілося дослухати, куди приведе її цей тихий маленький жовтий чоловік.

— Японці хотіли зганьбити білих перед лицем пригноблених ними народів, винищити їх лютою, повільною, спеціально придуманою смертю. Вони послали їх будувати через джунглі стратегічну дорогу. Ввійти в це царство зеленого мороку не так просто. А вийти з нього цілими — щастя одиначок. У зелену цітьму ввійшов і той молодий чоловік, який жив звичайним безтурботним життям білого пана, котрому щоранку приносили в ліжко сніданок, щоночі стелили постіль і виконували всяку його забаганку. І ось ця армія полонених-будівників, супроводжувана конвоєм, ввійшла в океан джунглів. Ви їх сьогодні бачили, лісові нетрі, ви навіть пройшли кілька кроків випадковою стежкою. Джунглі прийняли виклик цих бідолашних. І почалося таке, про що ніхто з них навіть і гадки не мав.

Вони жили в джунглях, працювали від рання до смеркання, прорубували шлях і устеляли його своїми трупами. Вмирили щодня. Їм здавалося, що вони за життя потрапили на той світ, у пекло, де всім тортурам немає кінця. Скільки їх прокидалося з чорним язиком і блискучими сріблястими очима, в лихоманці, у них нило все тіло, ніби їх ламали на шматки! Це була лихоманка джунглів, що геть-чисто викошувала англійців; вона поступалась місцем жовтій гарячці, яка позбавляла людей розуму. Тьма-тьмуца кліщів, що впивалися в тіло в жалюгідних куренях, розносили кліщову хворобу, яка призводила до розладу пам'яті та божевілля. Японці просто пристрілювали хворих або труїли їх.

Джунглі переходили в наступ. Тигри викрадали людей, які відходили трохи далі од дороги, леопарди ходили по табору вночі, загризаючи сплячих на місці або викрадаючи в метушні та паніці, викликаний їхнім нападом. Мошка джунглів роз'їдала схудлі, спітнілі тіла, що являли собою суцільну рану, яка ніколи не загоювалась. Великі комарі кусали люто, мов літаючі собаки. З дерев падали п'явки, які впивалися в спину, в ноги, в руки, і їх не можна було відірвати од тіла, ними кишіла висока трава, і ноги працюючих були в кривавих ранах від невпинних нападів цих незліченних ворогів. Мурашня, страшна мурашня джунглів проникала повсюди, пожирала запаси харчів і так кусала, наче в людину втикали шматки розжареного дроту. Кліщів просто неможливо було витягти з тіла, вони ссали кров, як справжні вампіри.

Тисячі потривожених гадюк люто кидалися на людей,

і бувало, що весь табір, не витримавши цих страхіть джунглів, у крові та в ганчір'ї, залишаючи мертвих в іржавому багні, панічно втікав, і навіть безжальна стрільба вартівних не могла зупинити втікачів.

Та й самі охоронники ставали лютими і несамовитими. Тоді власті відкликали на якийсь час працюючих, і в ці місця посилали літаки. На бриючому польоті вони скидали бомби, які рвали, шматували джунглі, валили віковічні дерева, убивали диких звірів, колошкали їх. Потім із літаків спускали бомби з отруйними газами, щоб примусити звірів і плазунів утекти із своїх схованок. І знову люди йшли в джунглі і все починалося спочатку. Зливи дощу валили з ніг ослаблених, голодних, опалених від цього невпинного пекла мучеників. Японці злорадно дивилися на них. Ви довго були володарями кольорових, і ви бачили, як вони працюють на вас, отепер самі пізнайте на собі всю принаду імперіалістичного рабства. Ви слухаєте мене?

— Так,— сказав понуро Отто.— Чим же це закінчилося?

— Кілька разів відступали з джунглів, відступали перед звірами і гадюками, натрапивши на такі нетрі, які були жахливіші від усіх лихоманок і мордувань. І знову брались бомбувати та отруювати газами хащу. І знову трупи лежали навкруги, і їх навіть не встигали ховати. Їх кидали ночами подалі в хащу, і гієни або шакали кінчали з ними до світанку.

Тепер ви уявляєте собі, що відчував молодий чоловік із Сінгапура, стоячи з лопатою в руках по коліна в болоті джунглів, обліплений п'явками, чув рев леопарда вночі поблизу від свого куреня, витягав із-під пахов кліщів, бився з гадюками, які з усіх боків загрожували йому... що відчував він, працюючи під наглядом японського унтера, котрий вважав себе щонайменше раджею у порівнянні з цим білим, який майже втратив людську подобу...

Але і молодий чоловік, пригадуючи тепер минуле, як видіння іншого світу, звичайно, не каювся в усіх гріхах імперіалізму, в яких був винний і він, живучи як пан, кожне слово якого було законом, і якщо в нього ще були якісь душевні сили, то ці сили рятували його не раз у трагічні хвилини цілковитого розпаду свідомості й втоми, якій немає визначення.

Коли маленький, з очима збожеволілого болотяного щура японський тюремник ударив його бамбуковою палицею і раз і вдруге, він більше не бачив нічого, крім цього

перекошеного обличчя із старечюю жовтою шкірою, вискаленим ротом і піною на губах. Він вирвав у нього дрюк, одним ударом повалив ката в bagno і примусив його ковтнути брудної рідоти, потім стрибнув, як стрибають у прірву, в глибокі джунглі, і грим пострілів пролунав йому вслід, наче голос із далекого світу, з яким у нього немає більш нічого спільного. Немовби він помер, і тіло само по собі, за інерцією продовжує рухатись, а дух уже вільно витає у верхів'ях оцих лісових велетів, до яких не сягне зір.

Що він зазнав, блукаючи у джунглях, сказати важко. Коли він вийшов на нас, він не був схожий на того молодого англійця, про якого я почав розповідати...

— А що ви робили в джунглях? — запитав Отто, кусаючи губи і відчуваючи, що опинився в скрутному становищі. Він чув і дома розповіді про так звані табори смерті, але тут було щось інше...

— Ми були партизанами, які повстали проти гнобителів бірманського народу. Ми мстилися за його муки і, як могли, знищували японських катів. Молодий чоловік довго не опритомнював. Ми відвели його на нашу лісову базу; він насилу опам'ятався, його довго лікували. Коли він віддихався, то розповів, що з ним скоїлося. Ми знали про цю дорогу. Багато гнобителів наклали тоді головами в джунглях. Ми були господарями цих хащів, і навіть відчайдушні головорізи з ворогів боялися зустрічі з нами.

— А англієць? Що було з ним далі?

— Він не міг повернутися до нормального життя, бо був уже сам не свій. Він багато розповідав про пережите. Але боротьба тривала. Війна велася повсюди, і в джунглях також. Ми знали, що полонених, які прокладали дорогу, мало вціліло. Англієць що не день ставав усе слабшим. Нарешті джунглі доконали його. Він помер, і ми його поховали в сухому, гарному місці... Він боровся разом з нами. Він помер нашим другом.

— Як його звали?

— Він не сказав свого імені. І лише конаючи, коли я запитав, кого повідомити про його смерть, він сказав серйозно: «Все людство!» Я подумав, що він марить, але він знов трохи підвівся і, стиснувши мою руку, додав, наче в гарячці: «Напишіть на могилі: тут лежить невідомий англієць, який хоче, щоб історію його життя знали всі люди на землі...» Ось чому я познайомив вас із нею, коли вже доля звела нас у серці джунглів, біля п'ятого повороту цієї дороги...

— Зелена пітьма, — повторив, зітхнувши, Отто.— Еге, це так. Сумна історія для білої людини...

— Я гадаю, що вона була б сумна і тоді, якби в ній йшлося про людину жовтої або якоїсь іншої шкіри,— сказав У Тін-бо.

Отто не встиг відповісти. Водій здалека показував, що можна їхати. Коли вони сіли в машину, бірманець не повертався до перерваної розмови. Він тільки поглянув на годинник і сказав:

— Ми приїдемо прямо на обід.

Машина знов помчала через джунглі. З усіх боків махали услід їй зелені віти, але зовсім іншими очима вдивлявся тепер Отто Мюллер то в трохи світлішу, то в майже чорно-зелену лісову пітьму, що пролітала мимо нього. Так вони їхали довго. День почав згасати, коли машина, різко повернувши, вихопилася на пагорки. За ними поставали сіро-зелені гори, а внизу в листі замаячили сріблясті й червоні дахи невеликих будиночків.

— Я зійду в самому містечку, вас водій доведе туди, де на вас чекають. Потім, трохи пізніше, я зайду до вас, коли ви пообідаєте і відпочинете. Про справи ми поговоримо завтра...

І машина проїхала маленьким містечком, яке немов сховалося в гущавині великого букета,— так багато було навкруги вкритих білими та лілувато-жовтими квітами дерев.

Отто Мюллер, умитий, поголений, у чистому, просторому колоніальному костюмі, у сліпуче-білій накрохмаленій сорочці з тьмяним галстуком і манжетами, в яких сяяли блакиттю запонки, сидів за обіднім столом, таким же поважним і знайомим, наче він нікуди не виїздив з Дюссельдорфа і не було цього довгого, надміру багатого на події шляху через моря та країни.

З обох боків од нього сиділи два статечних добродії, зовсім літніх і порядних, із свіжовиголеними щоками, також у накрохмалених сорочках, злегка торкалися страв виделками різного розміру, як це належало за етикетом середньоввропейського стола. Він слухав їх, і в його очах світилась і відданість цим старим німцям, і гордість, що вони викликали його в таку далеку країну, і що вони будуть радитися з ним як із фахівцем, і що він житиме розміреним, сповненим усіх благ і радощів життям, наче... «Наче молодий англієць із Сінгапура»,— підказав хтось із глибини пам'яті.

Дурниці! Лукавий супутник-інженер вигадав цю історію, щоб налякати його, Отто Мюллера, людину з військової сім'ї; його дядька особисто знав сам Роммель, полководець, якого поважають навіть вороги.

Обід був сервірований на терасі невеликого будинку, де жили фахівці; тепер тут житиме й Отто. Будинок стояв на високих палях. Із саду на терасу вели східці, схожі на трап; таким трапом сходять на палубу якогось річкового пароплава. Поважні господарі вже пояснили Отто, що тут так будують через сирість, повені та напестя різних плазунів, яких тут сила-силенна, тож варто вжити запобіжних заходів. На столі горіли свічки, не тому, що в помешканні не було електрики, але старі зажадали затишку. Справді, жовто-рожеве полум'я, над яким кружляла димовими зграйками прозора різноколірна мошва, нагадувало ідилічні часи, якісь спогади снували в теплому повітрі, і, запиваючи гарним французьким коньяком запашні страви, приготовані місцевим кухарем на європейській смак, тобто без надміру перцю та дурманних підлив, що обпікали горло, можна було поринути в бесіду, забувши про далеке північне місто, де зараз березнева сльота і холодний вітер обпікає обличчя заклопотаних пішоходів.

Передусім обговорили всі питання, зв'язані з приїздом Отто. Він передав привіти від дядька приятелям у тропічних країнах, переказав останні західнонімецькі анекдоти і новини політичного життя, розповів про знайомих, згадав про листи, які привіз. Отто відповів на запитання, як він летів і що з ним було в дорозі. Оці старі — розумні, вони все зрозуміли, недарма колишні вояки! Щоправда, Отто не пам'ятає їх у військовому, та дядько показував їхні портрети, де вони були в повній бойовій амуніції. Так, шкода, що йому було тільки чотирнадцять років тоді, коли війна кінчилась так несподівано... Росіяни взяли Берлін, союзники вступили в його рідне місто — Дюссельдорф. Далі нічого було робити... Яка безвихідь, як їм з дядьком було кепсько! А от знову все начебто непогано... І дядько на пенсії, і він на правильному шляху. Молодий чоловік з Дюссельдорфа, а не з Сінгапура, хоч би що там казав хитрючий У Тін-бо. Аніякі джунглі йому не страшні. І Хільдегарда матиме свій рубін, опал, місячний камінь, ізумруд та сумочку з крокодилячої шкіри! Обов'язково матиме! Мабуть, зайве п'ють оці два старі, але ж вони колишні військові. Уявляю, як вони пили-гуляли в дні перемог. Один, щоправда, був на російському фронті —

ну й морози ж там, де шведняють білі ведмеді! — зате другий відчув на собі всю спекоту пустелі в африкансько-му корпусі.

Служник виникав, наче примара. Безшумно приносив він тарілки, забирав непотрібні виделки та ножі зі столу, міняв серветки, наливав крижану ананасову воду, розкладав м'ясо і гарнір, вклонявся і зникав, ніби проходив кризь стіну.

Отто знав — він не вперше обідає з такими гоноровитими, пихатими стариками, — що вони мають закінчити обід розмовою про найвищі предмети. Поки не подадуть солодощі, розкачувались, а потім говоритимуть про такі фантастичні речі, які не можна виносити в жодну аудиторію, крім домашньої.

Старики нарешті наїлися. У них тепер були рожеві, теплі щоки, очі блищали, сухих губів наче хтось торкнувся акварельною фарбою, здавалося, ніби сиве волосся погустішало, вуха помітно почервоніли.

— Мені хочеться повернутися до вчорашньої розмови, — сказав Хірту Ганс фон Шренке. — Чому ти не хочеш бачити, що заміна володарів цієї азіатської спадщини цілком природна? Заглянь у сухі сторінки історії, і вони дадуть тобі відповідь красномовну, наукову. Хіба португальців не витіснили голландці з цих тропічних країв, голландців — французи, а французів — англійці? А де тепер англійці тут, на Сході? Тут ми й американці. Я знаю, ти скажеш, що слід читати в іншому порядку: американці і ми! Гаразд, віддам належне твоєму педантизму в серйозному питанні. Та хіба не природно нам, німцям, прийти сюди? Власне, не з армією. Зараз не потрібен Роммель, щоб сидіти нам за цим столом. Війна перейшла в економічні сфери. Ми ще переможемо. Азія це Азія! Ми фахівці. Чого варта ця або інша країна Азії без фахівців? Майбутнє цих країн у наших руках... Ти згоден?

— Цілком. Сьогодні по дорозі я сказав моєму супутникові, тубільному інженерові, що краєвих фахівців, як німецькі, немає на світі. Навіть американські атомні та всілякі інші бомби зробили ми. Це не секрет...

— От бачиш! Молоде покоління такої ж думки...

— А що, як вони, Гансе, все ж таки зіткнуться? — сказав Генріх Хірт, напрочуд довга голова якого скидалася на редьку.

— Хто це «вони»? — спитав Шренке, беручи зубочистку з маленької гранчастої скляночки.

— Ради і США! Мені страшно уявити це зіткнення, подібне до землетрусу, від якого похитнеться світ. Та коли воно станеться, на чім боці буде тоді старий вояк, безстрашний Ганс фон Шренке, носій багатьох орденів, гроза пустелі?

— Я гадаю, що не може бути іншої відповіді. Ми щит Заходу, і ми зобов'язані спочатку стати супроти сил Сходу. За моїх молодих років кайзер Вільгельм намалював сам — він був букет талантів — картину, яка зображувала жовту небезпеку, небезпеку зі Сходу. Там, на обрії, сиділа потвора, подібна до Будди, і котився вал вогню й винищення. А на горі стояли всі європейські країни у вигляді жінок зі щитами, немов валькірії, і попереду всіх Німеччина, прикриваючи щитом Європу від нових нашествь. Це повинно повторитися! І сьогодні в Європі немає жодної армії, яка мала б властивості й силу німецької. Бундесвер — єдиний захист усіх європейських країн, єдиний! Всі охопив страх, усі бояться, одні ми сидимо в сідлі!..

Він засміявся, бамбукове крісло під ним зарипіло, коли він підвівся, щоб взяти запальничку, яка лежала на тарілці.

Шренке відрізав ножичком кінчик сигари, склав ножичок, ясний сплеск запальнички схожий був на метелика, що раптом зблиснув. Вогник освітив насуплнені сиві брови.

— Я тобі скажу щось фантастичне, і ти не відкидай цього одразу.— Генріх Хірт помовчав, чекаючи, поки безшумний служник, поставивши на стіл фрукти, зникне.— На випадок цього катаклізму ми повинні йти разом з Радами...

— Я, певне, почав недочувати.— Шренке навіть нахилився ближче до Хірта.— Повтори, будь ласка, що ти сказав...

— Ми повинні йти укупі з Радами...

— Чому? — спитав ледь чутно, мов з іншої кімнати, Шренке.

— Послухай мене. Ти сам знаєш, що катастрофа, якщо вона вибухне, не буде навіть подібна до того, що сталося в Європі сорок п'ятого року. Все буде серйозніше і масштабніше. Ми знаємо нові руйнівні засоби. Їхню силу, їхню дію. Всі материки постраждають. Я не вірю, що людство зникне або буде приречене на вимирання. Воно не зникне. Адже і в Німеччині під час Тридцятирічної війни і після вовки бродили дорогами, а чума забирала жертви в містах, звідки втікали жителі. Всяке було! Буде

і тут таке! Та головне — будуть руїни, які треба відбудувати. Коли переможуть американці, то в цьому світі пануватимуть лише вони. Янки не допустять жодного чужоземця до цього вигідного всесвітнього підприємства. Тільки американський інженер, тільки американський підприємець!.. Та коли переможуть Ради, будуть потрібні фахівці, які керуватимуть відбудовою усього зруйнованого в світі! Хто відмовляється чи відмовлявся від німецького фахівця? До нас зверталися в перші роки Рад комуністи з Росії. До нас звертаються сьогодні країни Азії та Африки і всі, хто хоче організувати у себе своє виробництво. Хто відмовиться тоді серед руїн і розгубленості від наших послуг? І ми вийдемо рятувати людство, коли вогник цивілізації ледь жеврітиме. Ми роздмухаємо його...

— Але ж комуністи не дозволять тобі зайнятися цією відбудовою, так само як і американці...

— Ні! — вигукнув Хірт. — Ти помиляєшся. Вони проситимуть нас, а ми... ми залюбки прийдемо їм на допомогу, бо тоді ми всі будемо комуністами...

— Ти забалакуєшся, це вже пахне гумористичним фантастичним оповіданням. З якої речі ми станемо комуністами?..

— Хіба не однаково, як ми будемо зватися, коли станемо на чолі всесвітнього відновлювання людства? Ти забув, що наші предки, які воювали з язичницькими римлянами заради своїх богів, спокійно стали християнами і нічого не втратили, тільки виграли. Ми найкращі організатори, тут твоя правда, та єдиний вихід на випадок катаклізму може бути лише таким...

Шренке нишком смоктав сигару. Оповитий синім димом, він сидів, нагадуючи Отто рангунських Будд, огорнених синім важким димом товстих сигар-черутта, який випускали в обличчя бога чарівні жінки в білих прозорих кофточках і синіх довгих спідницях. І враз Отто стало не по собі. Мабуть, це давалася взнаки втома від дальньої дороги. Він підвівсь і уклонився, коли замовкли обидва старі доморослі філософи.

— Даруйте, але я хочу трохи зайнятися своїми чемаданами, упорядкувати речі... Дякую вам, я піду...

— Іди, ми тут розбалакалися, а ти з дороги, — сказав, віднімаючи сигару од мокрих губів, Шренке.

Хірт приязно помахав йому великою жилавою рукою.

Отто пройшов до себе в кімнату, довго розкладав речі, розвішував костюми, розсортовував різний дріб'язок. По-

кінчивши з усім оцим, вийшов у сад і обійшов будинок, щоб подихати солодкими, напрочуд тонкими пахощами не знайомого йому дерева, в листі якого полискували великі, схожі на троянди квіти.

Під деревом стояла лава. На ній сидів чоловік. Підійшовши, Отто не одразу пізнав його. Та коли чоловік підвівся, він побачив, що це У Тін-бо.

— У Тін-бо, ви хочете бачити інженерів? Вони сидять на терасі.

— Я прийшов сказати, що завтрашнє засідання відбудеться після ленчу: наші фахівці запізнюються. Літак зробив вимушену посадку. Ви знаєте, є старі літаки. Вони вже стомились літати.— Він усміхнувся, показавши гострі, дрібні зуби.

— Ми теж могли сісти, тому що і наш літак був не новий,— сказав Отто, сідаючи поряд з бірманцем на лаву.

— Я хочу вас запитати ось про що. Сьогодні ви мені розповідали про дорогу, яку японці прокладали через джунглі. Але ви мені не сказали, чи проклали її.

— Проклали,— відповів У Тін-бо, і тепер у нього заблищали не тільки зуби, а й очі.

— От бачите, виходить, дорога все ж була прокладена!

— Авжеж, ви ж стояли сьогодні на одній з її ділянок.

— Я не розумію вас,— сказав Отто Мюллер, відчуваючи, що в цьому несподіваному матчі він дістане якийсь дивний покаут.

— Ви стояли,— сказав тихо і повагом У Тін-бо,— в лісі на стежці, на тім самім місці, де проходив шлях...

— Не може бути! — сказав Отто Мюллер голосніше, ніж хотів. — Що ж сталося?

— Японці повернули до Японії, уцілілі англійці — до Англії, джунглі вернулись до себе додому...

— І ніякого сліду...

— Як бачите! Минуло більше десяти років! Стежка, яку ми з вами бачили, зникне за кілька днів...

Щось затремтіло у Отто всередині. Немов усі дерева навкруги разом з будиночком поблизу стали зменшуватися до лялькового розміру. Він подолав це темне збентеження.

— Скажіть ще,— запитав він суворо, наче на допиті,— цей молодий англієць із Сінгапура сам усе розповів чи ви за нього вигадали?

— Сам я не додав жодного слова. І слова, які він просив написати на могилі, теж його власні...

— Вони існують?

— Так само, як і могила! Проте вона далеко звідси. Вона в джунглях. Чому вам здалось, що я розповідаю вигадану історію?

— Мене збентежили джунглі, мушу вам сказати. Я навіть можу признатися, що там, у лісі, мене поймав, тільки на хвилину, страх, липкий, огидний, мерзенний страх. Однак я його прогнав...

У Тін-бо помовчав. Потім підвівся і сказав:

— На все добре, до завтра! Перекажіть вашим шефам, що засідання переноситься. Що я ще скажу вам: ви йдете в зелену пітьму. Ви сміливо йдете, але ви не знаєте нас, як не знаєте джунглів. Не треба йти старими слідами. Вони часто приводять в нікуди. Не повторюйте історії молодого англійця із Сінгапура, юначе із... та чи не однаково звідки. Прощайте! На добраніч!

І він пішов, зник у темряві, цей маленький, схожий на металевого коника чоловік із залізними нервами, який збентежив Отто Мюллера. Отто пішов до будинку. Наблизившись до сходів, він почув голоси нагорі. «Господи, вони ще торохтять, немов старі бабусі», — мимоволі зародилась у нього еретична, бунтівна думка. Старики й справді гомоніли, сидючи за столом, попиваючи віскі з содовою і димлячи сигарами так, що над терасою плавала лівовосиза хмара, в якій кипіла, зникаючи, різноколірна мошва, що летіла на принагідний вогонь свічок, вставлених у свічники часів допотопної Вікторії.

Коли він піднімався сходами, його гукнули:

— Це ти, Отто?

Він відповів і пройшов у дальній куток тераси, де стояло таке зручне, широке бамбукове крісло, що одразу ж впав у нього, дістав з кишені люльку, що робив дуже рідко, тільки коли його мучили бентежні почуття, набив її тютюном і закурив, як курять любителі: безладно, неритмічно затягуючись, попахкуючи і раз у раз запалюючи її, бо вона весь час згасала.

До нього долітали тепер виразніше, ніж знизу, голоси двох стариків, обличчя яких здавалися йому неприродними, в'ялими, сизими і шерехатими. Їхнє волосся було ніби приклеєне. Руки були червоні, в синіх жилах. Старики просто купалися в диму. Голоси їхні звучали так виразно в спокійному повітрі, наче він сидів з ними за столом.

Говорив Шренке:

— Ти ніколи не був у пустелі, Генріху. Ти не можеш

собі уявити чорні скелі у білих, мов сніг, пісках і світло-жовту далину. Сонце не пече, воно б'є людину, немов важким гарячим лантухом. Я виліз із бронеавтомобіля, щоб зорієнтуватися. Я зайшов за піщану дюну і оглядівся навкруги. Тель-ель-Мамспра горіла. Чорний дим стелився по піску. Мені здавалося, що іноді я бачу навіть бліді стовпи полум'я. Я поглянув в інший бік. Танки йшли чорною підковою, ніби позначеною в пісках пунктиром. Це не могли бути наші. «Це англійці!» — закричав я і кинувся за дюну: ти можеш уявити мій настрій. Мій бронеавтомобіль зник.

Навкруги був розжарений пісок, дим пожарищ Тель-ель-Мамспри на небосхилі й чорні машини, що наближалися, мов на екрані. Тільки хвилинку я стояв, не вірячи тому, що діється. Потім я побіг. Ніколи в житті я не бігав по такому глибокому, важкому піску. Я падав, признаюсь тобі, друже, що була спокуса кінчити все одним пострілом. Я падав, провалювався до колін і лежав, дихаючи, наче риба, викинута на берег, знов підводився і бачив, як невблаганно, як страшенно поволі наближаються танки. Я спотикався, рот мій був набитий піщаною пилюкою, у вухах гуділо. Раз навіть з тонким свистом над мою головою пролетів снаряд, який хтосна в кого цілів. Я навіть не чув його вибуху: такий я був збуджений. Серце калатало немов божевільне. Я впав на пісок і лежав. І враз я почув рокіт мотора. Я кинувся на цей рокіт. Мені причулось, що звук для мене знайомий. Несподівано на мене поповз бронетранспортер. Я вийняв пістолет, щоб не здаватися. У скронях стугоніло. Як я тікав! З бронетранспортера мене гукнули. Я опустив пістолет. До мене зіскочив дядько цього Отто, мій старий Ганс. Ми обнялися. «Ти герой!» — кричав він мені, показуючи на пістолет. Він думав, що я йду в атаку на англійський бронетранспортер. Я не сказав йому, в чому справа. Я тільки спитав: «Ти бачив, як я біг?» — «Ні, — сказав він, — тебе приховувала дюна. Та давай швидше. Треба відходити на Фука! Якщо Роммель живий, то не все ще втрачено». До речі, у мене навіть буває такий кошмар, коли мені сниться, як я тікаю, знемагаючи, а пісок все вищий, і я дедалі більше знемагаю, і прокидаюся весь мокрий від поту.

— Авжеж, я знаю, — тихо мовив Шренке.

— Ти тікав у сліпучому світлі тропічного сонця по розжареній пустелі, а я... Коли б ти знав, який нудний зимовий воєнний російський ліс, ти б на все життя пере-

став сміятися. Білі, наче смерть, намети снігу, мороз, який убив землю, ліс, людей, все живе. Не можна дихнути — боляче горлу, щоби обпалює, наче вогнем. Не домагають ні шарфи, ні рукавички. І до того ж п'ятьма, проклятуца п'ятьма, хуртовина мете, нічого не видно за два кроки. Провалюючись в якісь ями, куди йти — не можна розглядіти. Вибухи снарядів осліплюють ще більше. Хмари снігу кружляють навколо тебе. Я пішов перевірити цей — росіяни були вже на цьому березі Неви. Я не знайшов із своїх нікого. Лежали двоє забитих, їх замело снігом. Снаряди вибухали повсюди. Бої точилися по дузі, і здавалося, що вже нікого в живих немає у цьому страшному лісі, де ялинки стояли, наче білі ведмеді, розчепіривши снігові лапи. Я шукав своїх, знайшов унтер-офіцера, і він сказав, що наші ще є — праворуч, і він повернув туди. Я сказав, що, судячи зі слідів, ліворуч пройшов танк, але чий? Якщо російський, то ми в кільці. Я пішов, провалюючись у снігу. Мені було так важко, що коли я побачив будинок, невеликий покинутий будинок, я пригадав, що там має бути пункт зв'язку. Я розчинив двері, і мене обдало снігом і сніговим пилом. Половину даху знесло снарядом. Кучугура з даху обвалилася всередину. У тій половині, де ще залишився дах, стояв стіл, на ньому був розтрощений польовий телефон, обірваний провід і перед столом шкіряне крісло. Звідки воно взялося в лісі — не знаю. Я сів у це крісло і заплющив очі. Коли я знову почув, як грюкнули двері, я спитав, не піднімаючи голови: — «Це ти, Фріце?» — так звали унтера... У відповідь хтось запитав поганою німецькою мовою: «Хто ви?»

Я підвівся. Переді мною стояли люди в кожухах. Один із них спрямував на мене автомат, другий зазірав у зруйновану частину будинку. А третій був плечистий і спокійний, мабуть, командир. Це він повторив своє запитання: «Хто ви?»

«Я командир батальйону», — сказав я. Мені нічого більше не зоставалось.

Чоловік у жовтому кожуху (в інших були чорні) спитав: «Де ж ваш батальйон?»

«Про це я хотів би довідатись у вас», — відповів я.

Він засміявся нараз цілком мирно, а я відстебнув і поклав на стіл свій пістолет. Оце і все... Потім у полоні я пригадав подробиці цієї жахливої зимової прогулянки в російському мертвому лісі... О, я не хотів би зазнати цього ще раз...

Отто слухав знехотя, а слова долітали до його вух і ви-кликали якесь занепокоєння, не зрозуміле для нього. Чого старики розговорилися так відверто? Він почув голос, схожий на рипіння дверей. Це говорив Шренке:

— Ти допустився, по-моему, єдиної помилки в твоєму скрутному становищі...

— Якої саме? — запитав глухим голосом Хірт.

— Не треба було відповідати їм і говорити, що вони знають, де твій батальйон. Твій батальйон по-геройськи загинув...

— Ти хочеш сказати, що я...

— Ні, ти мене не зрозумів. Тобі слід було сказати цим білим чи червоним ведмедам: «Мій батальйон загинув по-геройськи...»

— Але він не загинув по-геройськи...

— А де ж він був?

— Частина його втекла, частина була знищена, частина здалася в полон...

— Так, так, — сказав Шренке, — як давно це було... Як давно! Хто з нас тоді міг сподіватися, що ми сидітимемо ось такої теплої ночі в цих дивовижних краях... Яка напрочуд гарна тиша, які зірки!.. Погляньте, це якась зелена пітьма...

Отто підвів голову. Він встав, підійшов до поручня і сперся на нього ліктями. Десь в іншому світі далеко-далеко від нього горіли свічки і дві старі голови, повернувшись в профіль, не рухались, немов прислухалися до чогось, що насувалося з цієї зеленої пітьми, яка все густішала і густішала, оповиваючи всі найближчі дерева й куці. Вона насувалась на будинок, і Отто здалося, що зараз вона, наче хвиля, здійметься і заховає його в своїх зелених надрах. Він заплющив очі, немовби відчув, як наближається ця важка хвиля. Вона вже торкнулася його плеча. Він жахнувся.

— Це я, — сказав йому старий Шренке, поклавши зморщену руку йому на плече.— Пора спати, Отто! Такої ночі можна дістати малярію. Он скільки увивається комарів, підступні вони, ці анофелеси!.. Іди спати, хлопчику!..

— ...Із Дюссельдорфа, — сказав майже різко Отто.

Старий вояка трохи відсунувся.

— Що ти сказав?

— Я сказав: хлопчик із Дюссельдорфа!

— Ах, так, адже ти з Дюссельдорфа. Ну, все одно, йди відпочивати. Ми гарно посиділи сьогодні, еге ж?

У безтурботному місті

Оповідання

Поринуле в море розмаїтої тропічної зелені стародавнє індонезійське місто Богор, назване так за безліч зростаючих тут цукрових пальм, іменувалось за голландців Бейтензоргом — містом без турбот.

І дійсно, коли приїжджий іноземець ненадовго потрапив сюди, то на перший погляд Бейтензорг насправді видався веселим, легким, безтурботним.

Місто немов спочивало в обіймах доброго лісу, котрий колисав будинки, ледь помітні в зелені, і халупи, подібні до іграшок, плетені з тонких бамбукових пасмуг. Працьовиті, скромні темнолиці люди були добродушні та привітні.

Хоч куди б тут ішов приїжджий, всюди він бачив бананові, хлібні дерева, темне, глянсувате, неначе полаковане листя вражаючих око камелій, бугенвілій, панданів, гігантів фікусів. Над ним лопотіли віяла кокосових, арекових, цукрових і олійних пальм.

Звідусіль виднілися найрізноманітніші незнайомі фруктові дерева. Ананасові загороди — замість простих тинів. Усе це створювало враження надзвичайного достатку. Зір тишився щедрістю світу. Зелені галявини припрощували на відпочинок. Поміж велетенських бамбуків дзюрчали шумливі річки, навіваючи солодку дрімоту.

Поблизу тихого мальовничого міста розташувався славнозвісний Богорський ботанічний сад. Він був всесвітньовідомий, і вже в його алеях на відвідувача чекали

справжнісінькі чудеса могутнього рослинного царства тропіків. Одним словом, у пам'яті Бейтензорг залишався як скороминучий спогад про безтурботне місто, про райський куток, де можна жити, забувши щоденні потреби й клопіт.

Це сталося наприкінці голландського панування на Яві. Вечір уже впав на сад, на білі колони губернаторського палацу, на його великі мармурові сходи, на ставки, де застигли рожеві лотоси та широке, мов щити, кругле листя вікторії-регії. Після дощу, який щойно пронісся неначе на крилах, при світлі місяця, що зійшов, заблищали пальмові віти й пандануси перед терасою готелю, на якій два літніх добродії пили джин із содовою, втішаючись прохолодою і тишею. Тільки здалеку долітав глухий гомін вулиці й тонкий, немов сигнал, писк великих кажанів, незримих у сутінках старих дерев.

Пітер ван Слееф і Ян Вестерман, давні приятелі, котрі ще змолоду знали один одного, зустрілися випадково, зраділи зустрічі і, пообідавши укупі, зараз же поринули у приємний стан ситості й солодкої розслабленості. Подібні один до одного, плечисті, з важкими підборіддями, зі смагою вічного літа на лобі та щоках, з невеликими, але різкими зморшками коло очей і край губів, вони були зразковими типами тропічних жителів-європейців, які багато зазнали за роки, проведені у вологих і гарячих лісах, на плантаціях, на яскраво-червоній землі, поміж нафтових вишок та у квадратах каучукових ділянок.

Пітер ван Слееф давно став багатим плантатором, а Ян Вестерман після невдалих самостійних спроб утвердився представником великого торговельного дому і не скаржився на долю. Білосніжні сорочки, чорні метелики галстуків, темні добротні костюми, навіть блиск шматочків штучного льоду в склянках із джином і содовою, масивні персні на смаглявих, грубих пальцях — усе промовляло про незмінний устрій світу, про звичну стійкість побуту, про стару добру колоніальну могутність.

Вони палили сигари, звивисті блакитні кільця танули в прохолодній півсутіні тераси. Місячне світло немов бавилося ними, проникаючи крізь вузьке і рідке листя молоді пальми.

Якби вони сиділи вдень, то їм видно було б з тераси темні контури вулканів, що поздіймалися над близькими горами. Індонезія глухо клекотіла, мов ці вулкани, ладні от-от вибухнути. Лава народного обурення відкладалася давно. Та саме про це приятелям не хотілося говорити. Їм

обом здавалось, що всупереч усьому, колоніалізму не буде кінця. І хоч багато баламутів швендяє поміж індонезійського люду, так їх ловлять, хапають усюди, судять, відправляють на заслання у Західний Іріан, кидають до в'язниць.

Влада нідерландської корони ще міцна. Проте краще говорити про щось інше.

— Я приїхав сюди трохи відсвіжитися, — сказав Ян Вестерман. — І zarazом мене просив Евергард, ти його знаєш — той, що з економічного департаменту, — подивитись, як живе його син, він хоче стати вченим-ботаніком і працює тут у ботанічному саду... Я тепер самітний. Родина виїхала додому, в Роттердам, у дружини хворий батько, він зажадав усіх бачити. Можу вириватися тільки на день, на два з Батавії, де, як ти знаєш, нестерпно вогко й душно...

Пітер ван Слеєф, облизнувши губи після добрячого ковтка джину, заговорив несподівано м'яким голосом:

— Це непогано, що нове покоління вивчає країну, котру ми йому лишимо. Відкривати нові природні можливості — значить рухати вперед і науку, і економіку. А я приїхав сюди у справі — порадитися з фахівцями. Хочу розширити каучукові плантації на Суматрі, хочу ліквідувати перець, він мені набрид, невелику його плантацію замінити каучуком. Попит на нього зростає...

Враз ван Слеєф думкою сягнув на свої далекі каучукові плантації, згадав тривогу, що охопила його, коли під час своєї останньої поїздки він побачив там стривожених людей, підбурюваних усілякими агітаторами. Всього можна було сподіватися. А у нього, у Пітера ван Слеєфа, нема вже колишньої енергії. Ось і Ян помітно обважнів. Проте вони не здаються. Вони ще сидять у сідлі.

— Хто сказав, що європейці не можуть жити в тропіках? Певно, хтось і не може. А ми, Яне, живемо з тобою тут вже триста років, і нічого, тільки гладшаємо... Ми почувасмо себе тут, немов крокодили в річці. Хо! Хо! Хіба це не наша земля? Ми народилися далеко звідси, та наша молодість проминула тут. Тут ми стрічаємо наші дозрілі літа. Скільки праці вкладено нами в оці покинуті богами острови, скільки грошей — у цю червону землю, скільки тут пролито нашого поту й нашої крові, якщо вже на те пішло! Признаюся тобі, друже, я не можу так просто покинути все це і повернутися на старість туди, в рідні місця, з котрими мене вже ніщо не єднає. Згодься, що зали-

шити працю всього свого життя і сісти на пароплав, щоб звідти з палуби востаннє помахати рукою цим берегам!.. Я собі того не уявляю!

— Думаєш, ти один так міркуєш? Я тебе слухав уважно... — Ян Вестерман нахилився до співбесідника.— У нас однакові думки, і я мушу визнати, що настали суворі часи. Та як цьому зарадити, не знаю. Я можу, Пітере, і навіть залюбки, інколи навідатись у свій любий Роттердам, погуляти по гарному Годштрітту, провідати старих родичів, завітати в театр, повеселитися в нічних кабаре, згадавши молодість... Проте залишитися там назавжди!.. Це майже неможливо... — Він сумно усміхнувся.— Як я розлучусь отак просто, ти правду кажеш, із цими панданами та пальмами, що увійшли мені в кров і плоть! Я розмовляю по-малайському, немов тубілець, я звик до їхніх звичаїв, мені подобається моя свобода, моя влада, яку ми маємо в цій країні... А що ми робитимемо там, удома?

Він звизав плечима.

— А що ми робитимемо там? — уїдливо перепитав Пітер.— Ми будемо жити на рештки наших заощаджень, ходити на звані вечори, провідувати вже несповна розуму стариків і старух, розмальованих, мов ляльки з воскового музею. Ми будемо підкорятися громадському тону, немов чиновники у відставці, підлещуватися до знаті, лестити багатству, котре ми їм надбали власним трудом! Усе це дурниці: етикет, такт, гарний тон — самі лише слова, які ми забули, коли цілими поколіннями силували працювати на себе цих хитрих і ледачих тубільців. Ми люди широких планів, великих справ і такого розмаху, про який там уже й гадки не мають, пожинаючи готовенькі плоди нашої боротьби за культуру в диких краях.

— Авжеж, ми всі розуміємо, що зараз не ті часи, коли з наших кораблів висаджувалися перші поселенці,— сказав Ян. Йому була до вподоби ця розмова під весняним місяцем, у місті, яке називають безтурботним. — Проте можна ще багато чого взяти в Індонезії, поки її від нас не відібрали.

— А ми й візьмемо, Яне. Нам дехто закидає, ніби ми говоримо про тубільців, що вони буйволи, нероби, нижча раса. Але ж так воно і є. Вони самі це визнали. Хіба вони не ставали на коліно, вітаючи нас на дорогах? Адже це було не дуже й давно. Триста років вони слугували нам і мусять слугувати і далі. Чи не так, Яне?

Він поплескав приятеля по коліну.

— Можливо, в нас говорить внутрішня тривога, Пітере, але ж ця тривога виправдана. Як правильно ми повелися, що не навчали їх голландської мови! А самі вивчили їхню мову. Це було мудро. Проте тепер, хоча дев'яносто чотири відсотки їх неписьменні, вже з'явилися і в їхньому середовищі інтелігенти. І це не дрібниці. Вони вивчають науки, вони знають і нашу мову, і англійську. Це люди іншого покоління. Вони поставили собі за мету — вигнати нас. Еге ж, це звучить брутално, жорстоко, але це правда. І я побоююсь, що їм пощастить. Ми занадто перегнули палицю у ставленні до простого народу. Вони, ти це добре знаєш, Пітере, голодують і просто-таки дохнуть з голоду.

Пітер ван Слееф слухав уважно, зрідка похитуючи головою, немов погоджуючись із співбесідником. Потім провів важкою рукою по гладко зачесаній чуприні й відповідав байдужливо:

— Так, я згоден, вони майже голодують. Це я добре знаю по своїх плантаціях. Чоловіки в середньому важать п'ятдесят кілограмів, а жінки значно менше. Наші лікарі вигадали навіть особливу хворобу, щоб виправдати це недоїдання, та від цього, звісно, тубільцям не легше... Знаєш що, друже Яне, поговорімо про щось інше, бо ми однаково не дійдемо згоди. У цій країні минула наша молодість. І тут тобі не наші Нідерланди. Ми далеко відійшли від звичаїв, які процвітали там, на батьківщині. Ми люди іншого світу...

— Еге ж, — засміявся Ян, — там не дуже-то можна було розперізуватись. Я пам'ятаю бургомістра в Роттердамі, котрий був не від того, щоб розважитися. Йому послали мереживні сукні, виготовлені на замовлення для його дружини. Найкрасивіша дівчина-мережниця приносила йому оті сукні. Все було гаразд, та який грандіозний скандал вибухнув, коли одна юна мережниця зчинила лемент на все місто. Що то було! І все лише тому, що вона сподобалася бургомістрові, а він їй — ні. Смішно до упаду. А таке було! Оце тобі звичаї добрих старих часів...

— Нам є що згадати, Яне. Ми могли витівати що завгодно, робити шалені вилазки, брати на абордаж усе, що нам подобалось, улаштовувати такі бенкети, що й стародавні римляни нам позаздрили б. А які плавання на острови Кохання, котрих тут було більш ніж досить! Чи ти ще не забув, друже, як ми з тобою розважалися і байдуже нам було, якого кольору шкіра у наших красунь?

Що тут робити мережницям — бліді щоки, безбарвні очі! Тут з нами були демони півдня, і ці тубілки демонічно бенкетували з нами і показували таке, наче вони зійшли, як зорі, з цього нічного неба. Було таке, адже правда? Чого ж ти смієшся, Яне?

— Так, було, було! Амінь! Охоче до тебе приєднуюсь... — Дим сигари оповив посивілу Янову голову, мов хміль спогадів. Він сміявся, і в його великому роті виблискували золоті зуби. — Ти мені під час обіду, Пітере, обіцяв розповісти про одну тутешню зустріч.

Пітер ледь насупився, пригадуючи, потім теж голосно засміявся майже молодечим сміхом.

— Яне, це зовсім неймовірно! Та для того, щоб усе стало зрозуміле, необхідна невеличка передмова. Ти пам'ятаєш: ото колись бракувало робітників на далеких плантаціях. Знайти дужих було вельми важко. Шельми дізнавались якимсь побитом про наші умови для робітників, і їх не можна було заманити ніякими принадами. Приходили тільки хворі й такі, яким уже нічого було втрачати. Кволі, ледь трималися на ногах, з обвислим животом. А нам потрібні були дужі, молоді. А ті не їхали так просто. Довозити негрів — також не вихід. Стати нам рабовласниками, як за старих часів, неможливо було. Рабство нині відверто процвітає там десь, у глибині Аравії та в Африці подекуди, а ми все ж таки на видноті у всього світу. Не знали, що й вдіяти! Хтось запропонував чудовий спосіб, не позбавлений навіть романтики й дотепності. Ми залучили красивих дівчат, а їх тут вистачає. І вони своїми чарами спокушали добрих молодців, а ми садовили тих на пароплави — та й кінці в воду. Вони прикладали лапу до папірця, гадаючи, що то звичайна формальність або що інше, а то було зобов'язання. Неписьменні парубки попадались на гачок безпомилково. А вже потрапивши до нас на плантацію, молодий дикун викрутитися аж ніяк не міг до самої старості, якщо доживав до неї. Так ми вийшли з кризи. От яку чудову роботу проробили оті дівки, яких ми так і називали — туканг-пелет, чаруючі. Чи не правда, сміливо й по-новому!..

Так ото саме тоді була одна дівця засліплючої краси. Вона працювала в глухих селах. Спокушала тонко та вправно. І вона швидко пішла вгору. Про її подвиги дізнався і я. Звісно, про них не дуже-то розпросторікувалися, бо вона не могла б працювати. Не втаю, вона була ласий шматочок. І я не упустив її, якийсь час я жив з нею, і це

було розкішно, потім справи відволікли мене від її принада, я часто виїздив, а вона пішла вгору так швидко, що я упустив її з очей і лише іноді чув про її нові пригоди. А їх було чимало — і найрізноманітніших! Я частенько згадував про неї, бо ж був заядлий холостяк, і мені часом її дуже бракувало... Збігло, мабуть, років десять, не менше. І от уяви собі, я її зустрів.

— Де саме?

— Тут, у Бейтензорге...

— Як же це сталося?

— Я вже тобі розповідав, що тоді, давно, вона взяла мене за живе. Від тієї першої зустрічі минуло десять років, я нараз відчув, що старе почуття вертається. І я поклав собі з нею побачитись. Спершу я дещо вагався: чи вона це? Проте щось підказувало мені, що вона. Словом, я доручив такому собі чоловічку з місцевих розвідати всі обставини. Справді ж, я не можу пояснити тобі, що то за дивне почуття охопило мене. Але ж ми на Сході, і боги заманюють нас у лабети своїх чар і пробачають нам усі великі й малі гріхи наші...

— А як же ти її уздрів? — поцікавився Ян, здивувавшись з схвильованого голосу Пітера.

— Вона сиділа в садку і обмахувалась віялом. Я впізнав її одразу. Але я був не сам. І я пройшов мимо.

— Як її звати! Хоча у таких красунь є іноді примха — брати собі кілька імен, зважаючи на те, хто і як її називав, знайомлячись.

— Її звать Сентан...

— Сентан! Тоді я знаю її. Хто ж її не знає! Еге ж, з нею можна було розважитись. Але ж ти кажеш, минуло майже десять років...

— Уяви собі, Сентан така сама, і мені навіть здалося, що вона стала ще принадніша...

— Ха, отже це незвичайний випадок: туканг-пелет, чаруюча, впіймала самого Пітера ван Слеєфа! Доведеться тобі попрацювати на її плантації. У твої роки тобі не видається це небезпечним?

— небезпечним? Чому? Вона ж, сподіваюсь, визнає нас за володарів, чиї бажання вдовольнити — її покликання.

— Ну, тоді зичу тобі успіху!

Пак Роно прийшов у визначену годину. Пітеру ван Слеєфу не довелося на нього чекати. Він, правда, давно

знаючи маленького продавця, не сумнівався в його акуратності. Пак Роно був власником малюсінької лавочки, весь крам якої уміщався в невеликій фанерній скриньці, яку він носив через плече. Він був вуличним торговцем, і його любили в Бейтензоргу за його добру вдачу.

Зараз пак Роно прийшов без своєї фанерної скриньки, повної сувенірів і всілякого подарункового дріб'язку. На ньому була легка кольорова сорочка та сині бавовняні штани; а на голові — така туга пов'язка, що видавалася барвистою вишитою шапчиною. Великі круглі окуляри надавали йому зосередженого, задумливого вигляду. Він торгував удень на базарах, на вулицях, у ботанічному саду, а ввечері виконував деякі не зовсім прості доручення. Хто мав його за простого та наївного, той глибоко помилявся б. Пак Роно — людина особливого складу. В місті для нього таємниць не існувало. Він умів розмовляти і з послідушим жебраком, і з білим паном, не втрачаючи почуття власної гідності. Він ніколи не лестив, ніколи ні перед ким не запобігав. Пітер ван Слееф, звертаючись до нього, не дозволяв собі брутальності або погроз. Він довіряв йому, і розмовляв з ним відверто.

— Здрастуй, пак Роно! Як справи?

— Справи хороші, туане! Пак Роно зробив усе, що туан йому доручив...

Роно подобалось говорити про себе в третій особі.

— Що ж ти маєш мені сказати? Ти все перевірів?

— Пак Роно про все довідався і все підтвердилось. Це Сентак. Вона наймає старий будинок за річкою, за Чілівонгом. Там жив адвокат з Батавії, ваш знайомий...

— Хто? Ван Брајен?

— Так, він помер від гарячки. А ще — він любив японські троянди. Там лишилася одна клумба...

— Ти бачив Сентак?

— Бачив, туане!

— Ну і як, розкажи, — голосніше, ніж звичайно, попросив Пітер ван Слееф.

— Вона була в садку. Сиділа на камені під великим бапановим деревом.

— У що вона була вбрана?

— У довгий, вузький саронг, золотисто-червоний, з синіми смугами. Дуже розкішний, гарний саронг. Із коштовного батика ручної роботи. На ній була кофтинка біла, гаптована барвистими візерунками й блакитними квітами.

— Що вона робила?

— Вона бавилася з маленьким плямистим оленятком. Оленятко їло в неї з рук.

— Що вона сказала тобі, пак Роно?

— Спершу вона нічого не сказала, туане. Вона не йняла віри. Тоді пак Роно знову прийшов і знову поговорив з нею. Вона спитала, який на вигляд туан...

— Що ж ти відповів?

— Пак Роно сказав, що туан вродливий, великий, багатий. Довідавшись, як вас звати, вона посміхнулася, подумала і сказала, що пригадала.

Він замовк. Пітер ван Слесф пожував губами, подивився, як по стіні ковзав місячний промінь, промовив:

— А іще що...

Пак Роно розповідав далі:

— Вона знову посміхнулась, сказала, що добре пригадала, і просила переказати, що коли туан завтра увечері пізно просто прийде до неї, то вона зустрине його як дорогого гостя. Вона дуже зраділа, дуже... Вона пам'ятає, який ласкавий був до неї туан, проте...

— Що «проте», пак Роно?

— А туан не гніватиметься на мене?

— За віщо?

— Туане, пак Роно зробив усе, що йому було доручено туаном, проте є ще одна обставина, про яку слід сказати...

— Що то за обставина? Вона живе тепер із кимось?

— Ні, туане, вона тепер ні з ким не живе, але вона стала напрочуд красива, така красива, що не знаю, як про це й сказати.

— А ти помовч, я сам знаю, як про це сказати.

— Туане! Але вона дорожче коштує, ніж колись. Стала сильно дорога...

— Послухай, пак Роно, все, що справді в ціні, те — справді дороге. Це закон ринку, і ти, як торговець, мусиш це розуміти. А тепер перекажи їй, що завтра увечері я прийду. І ось тобі за турботи...

— Теримакаасі, туане! Сламат туур, туане! Спасибі, туане! На добраніч, туане!

Хатка пака Роно, вірніше, бамбукова халупа, стіни якої немовби хто склав нашвидкуруч із циновок, припасованих одна до одної, із покрівлею з пальмового листя, була б жалюгідним видовиськом, коли б не стояла серед розкішних бананових дерев, що спускали на неї свої величез-

ні віти. Велике зморшкувате хлібне дерево і гінкий темно-зелений пандан височіли поблизу хатки, немов охороняючи убогу оселю.

У хатці було всього дві кімнати з земляною долівкою. В кожній кімнаті стояло по тапчану, покритому циновками та ганчірками. Були полиці. На них стояли чашки й кухлі, тарілки й миски. Була й шафка, стара, як халупа, і в ній висіла скромна одежина пака Роно.

Зате коло хатки було щось подібне до тераски і три стовпці піддержували ту частину покрівлі, що прикривала тераску. Через густу зелень не було видно ні дороги, що проходила поблизу, ні сусідніх хаток. Це були задвірки міста, а далі починався справжній ліс, перетятий новим посейним шляхом.

На терасці в понівеченій гойдалці сидів пак Роно, і перед ним у місячному світлі витанцьовували великі дощові краплі на широких вигинах бананового листу.

Хатка дихала пусткою. А колись у ній все було інакше. Справжнє життя, справжні свята, веселоці й бадьорість. Але відтоді, як померла від дизентерії його дружина, а за нею і син, господаря оповила журлива самотність. Йому часто ввижались дружина і син, особливо місячними ночами. Вони приходили в хатку, ходили з кімнати в кімнату, вони стояли під деревом і дивилися на пака Роно, і він іноді говорив до них, та вони лише посміхалися і ніколи не відповідали. Потім вони стали навідуватись дедалі рідше й рідше і врешті зовсім облишили його, зникли.

Отак плинули роки цілковитої байдужості до життя, і пак Роно довго лишався відлюдним і мовчазним. Він голодував і розмірковував. Згодом знову узявся до свого діла — продажу дрібних сувенірів, у нього з'явилися нові приятелі. Він повеселішав, почав жартувати, приймати нечастих гостей. Та повернути хатці затишок йому вже не вдалося. Голодуючи, він розпродав усі речі, і тепер гола хата стала для нього нічним притулком, місцем для відпочинку, та й тільки.

Його життя минало на вулиці, поміж людьми, в алеях ботанічного саду, на базарі, коло його воріт.

Затамувавши спустошуючу серце журбу, сховавши її в глибині душі, пак Роно дав собі слово якомога більше допомагати людям, бо, на його думку, майже всі вони нещасливі та убогі. Він почав виконувати їхні різноманітні доручення, та лише такі, що могли принести людям радість. Світ був жорстокий і незбагнений. Бідні жили

тяжким трудовим життям, в якому радість рідкісний гість. Білі пани були створені для того, щоб наказувати й чинити все, що їм забагнеться. Проте іноді й вони, як ось оцей ван Слесф, мінилися в лиці й жадали купити утіху. Вони просто знемагали за нею і просили пака Роно допомогти їм. Пак Роно — добра людина. Він хоче тільки, щоб усім людям було добре, щоб радість не обминала їх.

Він сидів у своїй трясучій гойдалці й дивився на чоловіка, який лежав на товстій циновці, притулившись до стінки хатки, і, здавалося, дрімав.

Цього молодого чоловіка він підібрав край лісової дороги й приволік додому. Чоловік був непритомний. Його тіпала тяжка пропасниця, великі жовті, немов у коня, зуби його цокотіли без угаву. Хвороби й голод звалили бідолоху з ніг. Пак Роно доглядав за ним, як батько, діставав хінін, приводив лікаря, напував і годував його, і це виснажене пропасницею тіло, замордоване і кволе, стало міцніти, очі втратили каламутний жовтий відтінок, і тільки велика жила на лобі, що починалася від перенісся, надавала обличчю виразу одчайдушної зятятості та розпуки.

З плечей молодого чоловіка звисало якесь лахміття, немов він довго продирався крізь ротангові шпичаки і одяг його лишився на тих жорстоких гачках. Коли хворому покращало, він опритомнів, але цілими днями нічого не говорив, а пак Роно ні про що й не розпитував. Він розумів, що чоловік цей зазнав багато тяжкого і потребує цілковитого спокою. І ось тепер йому приємно дивитися на гостя. Пак Роно виходив його, повернув до життя! Те, що було купою лахміття і кісток, які мало не опинилися жертвою хижаків, стало знову людиною. Це чудо зробив пак Роно. Тепер приблизько знову може сам рухатися, говорити, дихати прохолодою тихої, напуваючої снагою все живе ночі.

Хворий трохи підвівся на циновці й став обмацувати руки й ноги. Далі він поправив пасок, з-під якого виднівся держак креса.

Вони оце нещодавно повечеряли вареним рисом, міцно приправленим перцем, сушеною рибою, бананами. Потім пили чай.

Пак Роно сказав гостеві:

— Пак Роно уладнав сьогодні одну велику справу. А як ти себе почуваш?

— Тепер добре, пак Роно. Найліпше те, що пропасниця минула. І я незабаром піду, — хрипко відповів гість.

Пак Роно усе ще погойдывався на своїй гойдалці, що поскрипувала, наче колодязний ланцюг. Він заговорив так, немов розмовляв сам із собою:

— Десь, кажуть, є країни, в яких завжди холодно, так холодно, що вода стає каменем. А в нас завжди тепло. Я б не міг жити в холодній країні. Там не буває таких ночей, як оця. Звідти приходять білі люди. Вони якісь важкі, холодні люди. Мені здається, що всі вони нещасливі й не хочуть лише з гоноровитості признатися в цьому. Я люблю добрих людей. Пак Роно бачив сьогодні одну добру дівчину. Вона гарна, немов квітка жасмину в її косах, чарівна, немов молодий місяць над нею. Життя її дуже тяжке, бо її врода вабить людей жадібних і брутальних. Особливо білих. Вона їх робить кращими, ніж вони були до знайомства з нею. Вона дуже добра. Пак Роно бачив, як вона в садку, де помаранчеве дерево й троянди, напувала молоком маленьке оленятко. Оленятко терлося об її коліна. Пак Роно приніс їй добру звістку. Від чоловіка, котрий, як усі білі, нещасливий і котрий дуже хоче бачити її. Він кохає її, пак Роно бачив це по його очах. Вона зраділа, пригадавши його...

— Як звати добру дівчину? — запитав гість, підводячись на весь зріст і поправляючи пасок.

— Її ім'я нічого тобі не скаже. Її звати Сентап!

Гість тяжко зітхнув, прихилився до бамбукового стовпа, що підпирав дах тераси, довго кашляв, очі його почервоніли, він передихнув і запитав:

— Ти покажеш мені, де вона живе? Я теж хочу подивитися на неї. Я забув, коли вже й бачив щось добре. Покажи мені, що це таке.

Пак Роно прикинув у думці, що нічого особливого не станеться, коли цей бідолашний чоловік погляне раз у житті на жінку, повну осяйної краси.

— Завтра вранці пак Роно піде туди. Він увійде в садок, а тим часом ти постоїш коло будинку, доки пак Роно з нею розмовлятиме в садку. Та не лякай оленятка, і не з'являйся сам.

— Ти дуже добрий, пак Роно. Я ще не стрічав таких добрих людей. Те, що ти зробив для мене, я ніколи не забуду.

— Це хороше, що ти пам'ятаєш добро. Та я тобі розповів про своє життя, а ти мені про себе ані слова. Це, звісно, — справа твоя. Можливо, і не слід іншому знати про тебе. Пак Роно радий бачити тебе дужим.

Чоловік дивився, насупившись, у нього напружились вилиці і жила на лобі немов стала ще важчою. Потім він сів на циновку біля ніг пака Роно.

— Я дякую тобі за те, що ти підібрав мене на дорозі та врятував од гарячки і втоми, що вбиває людину. Я розповім тобі, що скоїлося в житті зі мною...

Він розповідав неквапно, довго і так просто та щиро, що пак Роно немов бачив перед собою глухе бамбукове село, де виростав дужий, гарний на вроду юнак, заглиблений у свою селянську працю на рисових полях, юнак з джунглів зі своїми простими сільськими втіхами, зі звичайнісіньким життям. Життя його плинуло без потрясінь, і всі його почуття дримали. Він ще не зазнав, ні що таке кохання, ні що таке біль.

Одного разу юнак побачив дівчину, яка невідомо звідкіля з'явилася край села. Може, вона зійшла з неба. Від одного її погляду він став сам не свій. Вона зачарувала його так, що все йому стало немиле в рідному краї. «Ми поїдемо звідси! — твердила йому під час побачень дівчина. — І треба це робити якнайшвидше, бо за мною женуться рідні». — «Поїдемо! Поїдемо!» — наче луна, відповідав, втративши глузд, парубок. І вони втекли з села і прийшли в місто, таке галасливе й приголомшливе, що аж голова паморочилася. Нічого подібного не бачив юнак із глухого села. Він, мов сліхий, ішов за своєю супутницею, робив, усе, що вона робила, слухав тільки її.

Вона привела його в контору, де було багато людей, галасу та метушні. Вона говорила за нього, а він нічого не тямив. Він лиш очікував години щасливої втечі та життя зі своєю красунею. Йому дали папірець. Він був неписьменний. Вона сказала, що треба притулити великий палець правої руки — і все гаразд. На них чекає вже пароплав. Пароплав димів коло пристані. Він прийшов на пароплав другого дня вранці. Його пропустили, ледве глянувши на папірець. Красуні не було. Не було її і тоді, коли пароплав уже відпливав від берега.

Юнак почав вимагати, щоб його відпустили на берег. Йому показали папірець, де замість печатки стояла чорнильна пляма з відтиском його великого пальця. Там було сказано, що він контрахтувався як кулі на Суматру.

Розпач його перейшов у злобу. Розпочалися нескінченні роки каторги. На каучукових плантаціях, під пекучим сонцем, напівголодний, напівхворий, він жив як раб, приречений тягти свої кайдани без надії скинути їх.

Спершу він плакав очима від болю, від безсилої люті, від смертельної омани, від туги за своїм селом, за рідними.

Потім він озлобився, дізнавшись, що він не перший, хто в такий же спосіб потрапив у рабство.

Пак Рono слухав довгу, наче сувій, сповнену страждань розповідь, і від цієї розповіді перехоплювало подих і мимохіть закипали сльози.

Що коять злі чари з людьми! Так ось чого зігнувся і так схуд цей чоловік! Він намагався вирватися з рабства. Марно! Хитрі пастки було розставлено навколо нього. Він потрапив у пазури страшних, немилосердних людей. Вони обплутали його такими боргами, що він ніяк не міг збагнути, звідкіля бралися ці неймовірні суми боргів. Він заставляв останні речі в ломбард, щоб купити прихильність десятника, його привчили пиячити, він з горя пиячив, не тямлячи, в якому світі він живе.

Так минали роки. Він страждав на якісь тяжкі напкірні хвороби, корчився від нападів виснажливої пропасниці, у нього боліла печінка, нили ноги — він гинув.

Куди не кинь — глухий кут. Він дивився, як люди їли листя замість рису, покидьки, гнилі фрукти, як вони помирали, бачив, як наглядачі, холодно посміхаючись, крокували по трупах цих нещасних.

З нього сміялися, його били, обдурювали і загавляли дедалі більше в борги. Він збагнув, що приречений на загибель. Іноді уві сні він бачив рідне село, близьких, чув гомін знайомого струмка, пташині голоси, що немов кликали його додому, і ту лиху чарівницю, котра усміхалася тепер усмішкою демона. Він прокидався в сльозах...

Чоловік на циновці застогнав:

— Я далі не витримаю. Я втік. Чого це коштувало! Як я лишився живий, не знаю. Я втік, але я не можу з'явитися в своє село, мене розшукають і кинуть до в'язниці. Тепер ти знаєш, хто я...

Пак Рono відвернувся, щоб не показати, що його очі повні сліз. Розповідь цього мученика нагадала йому багатьох його земляків, на долю яких припало те ж саме.

Він здригнувся, і гойдалка зарипіла всіма голосами. Місяць зайшов. Темрява залила дерева чорним лаком, і лише пронизливий писк кажанів долітав звідкись, неначе над безталанням людини, знущально зойкаючи, реготали маленькі пічні демони.

Оповідач сидів коло ніг пака Рono, і плечі його тремтіли. Він хрипло кашляв. Пак Рono торкнувся його руки:

— Прийми ще хіни, у тебе сьогодні поганий вигляд. Я боюсь, щоб не повернулася пропасниця.

Вони підвелися і мовчки ввійшли в темну маленьку хатку, де шерхтіли лагідні ящірки, бігаючи по стелі.

Перш ніж вирядитися у звичну путь на базар перед входом у ботанічний сад, пак Роно поглянув у свою скриню, де зберігались дріб'язок та сувеніри, і пригадав, що він має зайти до майстра, який робить іграшки, різьб'яра по дереву, простодушного, але гордого зі свого ремесла пака Датука, в якого він був постійним замовцем.

Одягнувши скромне убрання, замінивши пов'язку на голові на яскравішу та свіжішу, пак Роно перебрав свій принадний товар, що користувався попитом серед приїжджих індонезійців та чужоземних туристів. У скрині лежали чотки з кокосових кульок, брошки з зображенням козуль, крокодилів, пальм, браслети з блискучими дешевими камінцями, всілякі персні, чорні лакові пудрениці з золотим жуком на кришці, гральні карти, фетиші з білого й червоного корала, подібні до фігурок людей, птахів, риб, маленькі вироби з коренів дерев та сірі, жовті, червоні підробки вправного пака Датука, костяні слоники, черепашки, в яких стінки мінилися всіма барвами веселки. Він любив свій товар, полюбляв вихваляти його, вигадуючи всілякі історії, в які сам потім вірив. Іноді шкода було продавати річ, що йому самому подобалася, і він із сумом розставався з нею.

Мовчазний гість пака Роно пішов разом із ним і, як домовилися, залишився в затінку гінкого пандана. З-за широкого, що міг сховати людину, стовбура, добре було видно галявину, де ближче до хати була велика клумба японських троянд, помаранчеве й бананове дерева, камінь, на якому сиділа Сентан, обнявши за шию тонконоге оленятко, що дивилося на неї не кліпаючи довгими покірливими очима.

Пак Роно, розмовляючи з Сентан, відчував тремтіння і таємну радість. Її врода приголомшувала й лякала його. Найбільше хвилював його погляд щирих, темних, немов чорні перлини, очей своєю незбагненною безстрашністю та чаруючою простодушністю. На м'яко окреслених губах спочивала тепла усмішка. Золотисто-смагляве обличчя сяяло. Тонка рука, що тримала віяло, здавалась невагомою.

Уперше в житті він бачив таку людську досконалість. Йому перехопило подих. Він дивився і не міг надивитися.

Ці риси закарбувалися в його пам'яті з такою силою, що варто було йому заплющити очі — і ця жінка знову й знову поставала перед ним, тьмарячи його розум.

Вийшовши з садка, він повернувся, приголомшений баченим, до пандана, та гостя там не було. Він зник, і, як не роздивлявся навкруги пак Роно, ніде його не бачив.

Тоді він подався до пака Датука, бо в ці години той завжди був дома за роботою.

Пак Датук, напівголий, підгорнувши під себе саронг, сидів на довгій світлій циновці й вправними ударами міцного молоточка забивав особливої форми долото у великий плаский кусок червоного дерева, що лежав перед ним. Тут же поблизу, на солом'яній тарелі чекали своєї черги пилки й стамески, пожики та голки найрізноманітніших розмірів. Юний син майстра, виблискуючи голими коліньми, сидів поруч батька і ретельно шліфував темно-брунату маленьку фігурку. За ними височіла чудово намальована плетена стіна будинку на високому кам'яному підмурівку.

На циновці стояли дві готові фігурки — тонкорукі чоловічки захоплено поглядали на майстра, що їх створив, вдячно простягаючи до нього невеличкі брунатні ручки.

Сам пак Датук своїм насупленим, розумним лицем, тонкими, міцно стуленими губами був схожий на вченого, захопленого дослідом. Привітавшись з паком Роно, він знову зосереджено заглибився в роботу. І пак Роно, затамувавши подих, дивився на таємницю мистецтва, що народжувалася перед ним.

Він любив дивитись, як працює пак Датук. Щільно обмотаний тюрбан немов підкреслював строгість його зосередженості. Бронзові плечі були нерухомі, наче в статуйі, а руки рухалися тихо й точно. Чималий кусень червоного дерева, що лежав на циновці, поволі преображався, немов майстер вивільняв полонені мертвою масою образи, і оживлені, звільнені бранці виходили назустріч митцеві, щоб віддати йому чолом.

Пак Роно захоплено спостерігав за порухом руки, що тримала молоточок. Здавалося, удар молоточок не так, і чари розвіються. Дерево стане мовчазним, нічого не промовляючим цурпалком. Хлопець теж навіть не глянув на пака Роно і ні слова не мовив. Він неначе пристрасно молився, бо губи його щось шепотіли, але так тихо, ніби він розмовляв з шматочком дерева, що лежав у його нерухомій руці, брунато-червоний, мов людське серце.

Коли майстер підвів голову, пак Роно запитав його, чи готове замовлення.

— Приходь завтра, — відказав різьбяр, знову нахилиючися над своєю роботою.

Паку Роно не хотілось іти. Він міг би сидіти отак годинами в полоні зачарування, проте час було рушати далі.

І все-таки він посидів ще трохи: в пекучій тиші духмяного дня, під покровом темно-зелених дерев, з яких звисали низки фіолетово-червоних квітів на фоні бамбукової стіни, було так гарно сидіти, забувши про все на світі, спостерігати, як обережно вистукує молоточок, як вправно рухаються руки майстра, яка зосередженість у нього на обличчі.

Багато разів бачив пак Роно, як тут народжувалися на світ ясноликі боги, чорні демони, золотаві красуні, брунатнощокі мислителі, страшні та кумедні фігурки-іграшки, музики й мисливці, танцюристки й мавпи. І щоразу його огортала радість і, підводячись, щоб продовжувати свої мандри, він журно розлучався з добрим, дивним світом, де темні сили зла були безвладні.

Небо вже поблідло від спеки, коли пак Роно дістався до алей, у прохолоду індійських священних смоковниць, де царство пальм (від канарейських сягаючих неба велетнів, від товстих таліпотів до пальм ротангів, обплітаючих дерева, наче ліани, від віялової равенали до пукрової пальми) завжди вражало навіть таку людину, як пак Роно, котрий бачив це багатство рідної природи щодня.

Недарма на цьому місці руками вчених-ботаніків був створений з усіх тропічних видів рослин неповторний сад, який давав людині уявлення про невичерпну винахідливість природи; тут дерева, за винятком фікуса-душителя, не ворогували одне з одним, бо їм було дано кожному окреме місце, щоб вони не могли обернути на поле бою, на непролазні джунглі сад-рай, створений руками людини.

Посеред саду в низьких зелених кам'яних берегах, перекочуючись через сірі, моховиті камені, утворюючи маленькі водоспади, пінисто текла річка, а на галявинах росли такі величезні квіти, що здалека видавалося, ніби це стоять юрби людей в яскравих синіх і червоних тюрбанах.

Тут також царювало мистецтво, яке розбило ліс на окремі ділянки, розкішно, хоч і штучно розподілило рослини, щоб можна було вивчати кожну групу дерев окремо,

щоб дика природа не заважала людському розуму осягати її зелені таємниці.

Пак Роно з дитинства звик до могутнього зеленого світу і вважав, що все навкруги створено на радість людині, і тільки сама людина не розуміє цього, а від цього нерозуміння і виникають усі її безталання і лиха.

Коли пак Роно проходив повз невеличкий скляний павільйон, його гукнув юнак у білій сорочці, запрошуючи зайти в павільйон. Це був знайомий студент-голландець, з яким пак Роно не раз розмовляв про різні квіти та дикі рослини. Студент полюбляв жарти, і з ним можна було говорити по-простому.

Тільки-но пак Роно ступив під скляне накриття, як уперіщив короткочасний дощ, який мало не щодень падає на сад і на місто. Ця ясна, освітлена сонцем скісна злива вдарила у високі крони пальм, прокотилася по шерехатому листі хлібного дерева, ламаючи його, краючи на частини бананове листя, пронеслася над п'ятиметровими папоротями, нахилиючи їхні мереживні смужкуваті вершечки, прошуміла над алеями, вигнавши звідти нечестих відвідувачів саду, затанцювала у білопіннявій річці, поміж бамбуків, відскакуючи від гладеньких стовбурів, великими білими пасмугами пройшла по стіні скляного павільйону, де кілька студентів працювали, нахилившись над столами, повними орхідей.

За чверть години злива пішла стороною. Сонце знову засяяло над відсвіженим простором саду.

— Пак Роно, я давно хотів тобі щось показати! Йди-но сюди!

Орхідей у ботанічному саду була незліченна кількість. Білі, червоні, рожеві, плямисті, ясно-блакитні, бузкові, густо-малинові, ніжно-жовті, лілові — такого скупчення орхідей немає, мабуть, ніде в світі.

Студент тримав у руці ніжну орхідею. Листя її світилося від сріблястих крапель, і орхідея здавалася живою істотою, що причаїлася, завмерла. Студент взяв ніж і сказав:

— Дивись!

Він з розмаху розрізав її уздовж, і пак Роно побачив, як із середини квітки вилетіли різні мухи і мушки, полегшено змахнувши крильцями.

— Ці приречені грішники врятувалися! — промовив сміючись студент. Він показав кінчиком ножа на другу частину рослини. Там у біло-рожевій м'якоті, наче в багні,

перебирали ніжками й хоботками, тонули, виринали й рухалися далі, обважнівши, всілякі тарганчики, павучки, мурахи. Пак Роно дивився з подивом і якимось почуттям огиди.

— Ці п'яки ще йдуть, — сказав студент. — А ось і пропащі душі!

У третьому, найдальшому відрізьку квітки, немов у задушній печері, звідки йшов п'який, терпкий дух, стриміли тільки голови окремих комах. Більшість із них уже зникла, розчинилась у драглистій масі. Тільки поодинокі голови та ніжки стриміли над багнистою рідиною.

— Бачиш, пак Роно, приваблені пахощами, усі ці п'янюги комашиного царства залазять у квітку, не чекаючи нічого лихого. Вони вже сп'яніли й хочуть йти далі. Вони дигають спотикаючись, немов старі п'яки, котрих тягне на дно. Вони не можуть опиратися, і ось їх доля приречених. Першим сьогодні повезло, вони врятувалися завдяки моєму ножеві, а цим усім каюк... Що ти скажеш, пак Роно? Дуже смішно!

— Адже ж так і в житті, — мовив пак Роно.

— Ти мудрець, пак Роно. Тому я тобі це й показав! І ти враз уторопав. Ну гаразд, іди собі на свій базар. Та гляди не захоплюйся п'ятикою. Згинеш, як муха!

Вдоволений своїм жартом, студент засміявся. Засміялись і два його товариші — вони всі знали, що пак Роно не п'ячить і не палить. Студент закинув пошматовану орхідею в куці.

Базар завжди подобався паку Роно своєю жвавою штовханиною. Він любив годинами поштовхатися, особливо в неділю, у святковому натовпі, подивитись, як безліч жінок, чоловіків, дітей у різнобарвних саронгах, у кольорових кофтинах, під широкими парасольками вибирають усі ці папайї, фіолетові мангустани, ананаси, банани, кокосові горіхи, жовтоколючі дур'яни, малинові рамбутани, всілякі овочі й трави.

Скільки торгівців продають, закликають, сперечаються, сміються з покупцями! Кошелі, плетені з соломи та бамбука, тарелі, шпичасті, мов старовинні шоломи, широкі, мов тази, квадратні й круглі щітки всіх розмірів, циновки, півні в круглих клітках, придатні для бою, різноколірні льодяники та повітряні кулі, цигарки, риба, м'ясо, рис, прохолодні напої...

Поміж невгамовного галасу, криків, брязкоту двоколок

і чотириколісних карет з легким вигнутим накриттям, дзвінків велосипедистів пак Роно почував себе в рідній стихії.

На кожному кроці зустрічалися знайомі, заходили в побіжні розмови, починались нові знайомства, він дізнавався про всі останні новини у місті, всі ринкові ціни і нарешті сам починав торгувати.

Для цього він спершу виряджався в ресторан, де завжди були люди, які приїхали здалека, туристи і вчені, бажаючи побачити чудо надзвичайного саду.

Він знав, що приїжджі завжди ладні придбати щось на згадку, якісь дрібнички для подарунка знайомим, якісь амулети або речі незбагненого призначення. У нього був товар на всі смаки!

Знайомий хазяїн ресторану рекомендував його приїжджим, і вони, пообідавши, ситі й вдоволені, цікавилися тим, що міститься в його фанерній скриньці, та, перш ніж відкрити її, він виголошував промову, говорив про те, що в нього таке правило: «Я не можу торгувати, коли зі мною не торгуються. Домовимося про головне. Я не продаю нічого не торгуючись. І торгуватися треба як слід, серйозно. Торгуйтеся! І мені, й вам буде веселіше! Я починаю...»

Так і тепер — він закінчив промову, і його скринька відчинилася. Погляди приїжджих, мов заворожені, були звернені на його незвичайний товар. І пішли по руках амулети, іграшки, персні, фігурки роботи пака Датука та його сина. Розпочався торг на славу!

Вони гарно торгувалися, сміючись і навмисне зволікаючи купівлю. Пак Роно жартував і розважав їх. Із майже спорожнілою скринькою він вийшов з ресторану й почимчикував додому.

Було вже пізно. Йому захотілось їсти. Він любив купувати обід у такого ж, як він, вуличного торговця.

На його оклик вуличний ресторатор у драному солом'яному брилі зупинився, зняв із коромисла жаровню й каструльку зі стравою, опустив на землю свій вантаж деревного вугілля, поставив жаровню, підкинув у неї вугілля, роздмухав огонь і почав приймати замовлення.

Пак Роно, облизуючи губи, дивився, як розгоряються вуглини, як чоловік починає розігрівати обід. Він замовив чимало, щоб поїсти як слід.

За кілька хвилин пак Роно вже ковтав гарячу вермішель, щедро приправлену гострою підливою та різними

овочевими соусами. Потім він смакував смаженим м'ясом, а тоді рисом з шматочками риби та цибулі. За тарілки правило широке бананове листя.

Обідаючи, пак Роно згадав про свого гостя, що так значна пика покинув його вранці перед домом Сентан. Куди він подівся?

Можливо, він пішов зовсім і пак Роно його вже більше не побачить? Хоч гість і розповідав учора про своє життя, та, певно, розповів не все. А чому він мусить у всьому звіритися? Його, бідолашного, так багато ошукували!

І не слід його ні про що розпитувати. Пак Роно дав йому свої старі куртку й штани, дав трохи грошей, і він, напевно, теж попоїсть десь вермішелі та рису. Не ходитиме ж він голодний!

Еге, багато лиха, надто багато лиха в цьому світі!

Пак Роно прийшов додому пізно і сів у свою гойдалку. Він наморився за день. Не забути б зайти завтра до пака Датука за виконаним замовленням. Між віттями непомітно зникли просвіти неба, місяць почав свої мандри. Затихли голоси на шляху. Його гостя в хаті не було. Мабуть, він від ранку сюди й не заглядав.

Пак Роно, звиклий до постійної самотини в порожній хаті, завжди після жвавої торгівлі відчував утому. Він надміру попоїв під час обіду, його хилило на сон. Пак Роно заплющив очі, і з синього мороку перед ним виринула Сентан з квітками жасмину в косах. Біля неї стояло плямисте легке оленятко і дивилося на нього очима людини. Хороше, що цій добрій красуні пощастить. Він-то напевне знав, що їй потрібні гроші, і багатий голландець зараз, як ніколи, буде до речі. І Роно побачив плечистого голландця: його багряне, важке лице висіло поміж банановим листям. Голландець не міг приховати свого хвилювання, його губи кривилися, обличчя весь час мінилося, гублячись у легкому місячному тумані...

Сьогодні трохи згодом вони зустрінуться, туан увійде в сад з помаранчевим деревом, японськими трояндами й місяцем, що заливає маленьку хатку іскристим, наче м'який морський пісок, світлом.

Він заплющив очі й почав дрімати. Шерхіт почувся зовсім близько. Мабуть, пак Роно заснув на часину, бо зовсім не чув, як повернувся гість. А той таки вже повернувся. Темна постать прихилилась до стовпа тераски. Пак Роно чув його хрипке дихання. Мовби то чоловік довго біг і ніяк не міг передихнути.

Пак Роно зовсім прокинувся.

— Де ти був? Чому ти так засапався?

Чоловік нахилився до пака Роно:

— Я не втомився! Я не сідатиму! Я піду собі!

Пак Роно давно вже цього сподівався і не хотів затримувати втікача. У кожної людини свої шляхи: той очікує сонця, щоб вирушити в дорогу, інший утікає вночі, коли все спить. Навіщо ставати на заваді долі. Хай іде собі! Він лише сказав тихо, наче боявся, що хтось їх підслухує:

— Скажи мені своє ім'я.

Гість спершу не відповідав, немов йому перехопило подих. Опісля відказав так само тихо:

— Навіщо воно тобі? Ми вже не стрінемося. Ніколи! Я зникаю. Може, в мене багато імен...

Він зійшов з тераски у дворик, і враз, підступивши з другого боку, зіп'явся навшпиньки, й додав:

— Пак Роно, моє кохання до тієї, яка зрадила мене, було таке велике, що я запрягся за всяку ціну розшукати її й поглянути на неї. Прощай!

Від цих слів немов уже знялися в повітря не кажани, а оті чорні, пазуристі птахи з червоними ротами, котрих називають летючі собаки. Вони промайнули понад деревами, і чорні-чорні плащі їхніх крил розтанули у місячнім небі.

Хоч скільки вдивлявся, сидячи у гойдалці, пак Роно в навколишній присмерк, та нічого не міг розглядіти в ньому. Може, це таки був привид, із тих, про які розповідають пошенки, може, він прийшов із гущавини лісу і знову щезнув у темряві. Але ж пак Роно приволік його в свою хату й виходив його від пропасниці. Ні, це був чоловік, божевільний, зацькований життям чоловік. Чого він подався в ніч, на нові муки? Чому?

І враз хвиля тривоги захльоснула пака Роно від ніг до голови. Холодний піт виступив у нього на лобі. Що він сказав? Чому він так сказав? Жах уперше геть скував його. Він почав тремтіти, немов стояв під зливою, що нестерпно боляче періщила його холодними струменями по стомлених плечах.

Він схопився, вибіг у дворик, озирнувся на хату, немов хто міг його звідти гукнути. Зі шляху слабо долинав повільний біг запізнілої двоколки, іржання коня, приглушені голоси.

Пак Роно біг прямою дорогою швидко, як тільки спро-

мігся своїми старими, змореними ногами. Він біг, заплющивши очі, дорога була довга, рівна, пряма наче стріла; він біг, не боячись, що нічна машина розчавить його і промчить, навіть не зупинившись. Він біг, задихаючись, хриплячи, не згірш, як отой його гість. Ще ніколи в житті пак Роно так не бігав...

Пітер ван Слесфф наказав зупинити машину, не доїжджаючи до місця, куди він їхав, звелів шоферу чекати на нього, і шофер, поставивши машину в затінок стіни з кактусів, що густо розрослися, відчинив, вклоняючись, дверцята і кілька кроків ішов слідом за хазяїном, гадаючи, що будуть іще якісь накази. Але хазяїн не мовив більше жодного слова, і шофер повернувся, сівши на своє місце, і, ледь напружуючи зір, спостерігав, як у металево-білому світлі місяця Пітер ван Слесфф ішов звичним важким кроком до великого пандана, а тоді повернув до будинку, непомітного серед зелені.

Пітер ван Слесфф ішов до вкритого червоною черепицею будинку, і доріжка, темна, немов вкрита цегляним пилом, трохи порипувала під його кроками.

Він глянув неуважливо на блідо-зелений газон, на клумбу, обкладену кам'яними плитками, на куці квітучих японських троянд, які в чужому для них кліматі мали убогий, невеселий вигляд.

Стояла тиша. Лише жерстяний шерхіт високих пальм навколо будинку порушував її. Ніхто не зупинив ван Слесффа.

Він не поспішаючи став на східці. Широкі приступки вели на веранду. Він не раз ходив ними, коли тут жив покійний ван Брайсн. Ось і знайомі старі колони. На веранді він обійшов круглий стіл, на якому солодко пахли якісь нічні квіти у чорній вазі, крісло-гойдалку, і перед ним відкрився вхід у напівтемний невеликий хол. Ван Слесфф перейшов цю порожню кімнату, трохи дивуючись навколишній німотності, наче весь дім вимер, і побачив попереду тьмяне світло. Його вмить затулила темна постать, котра насунулася на нього, і, ніби вагаючись, зупинилася.

Пітер теж став, і рука його мимохіть намацала в кишені пістолет, але придивившись, він упізнав пака Роно. Та йому здалося, що цей завжди такий м'який і тихий чоловік зараз чомусь нагадує фігуру, витесану з каменю.

Пак Роно підніс руку, немов на шляху зупиняв машину. Якусь мить вони дивились один на одного. Потім

пак Роно підійшов упридул і глянув на нього якимись скляними очима.

— Не ходи туди, туане!

В його голосі бриніли сльози. Пітеру ван Слесфу враз зробилося холодно, наче він ступив ногами у крижану воду. У нього пересохло в горлі:

— Чому?

— Не треба, туане! — Голос пака Роно ледь було чути.

— Як-то? Хіба вона не чекає на мене? — вигукнув, тамуючи хвилювання, Пітер ван Слесф.

— Краще тобі, туане, не дивитися на неї!

Пітер ван Слесф відсторонив пака Роно і рішуче промовив:

— Я мушу її бачити!

Вони ступали отими чотирма східцями, що вели в кімнату поруч, немов сходили на ешафот, немов їм самим лишилося жити лічені хвилини.

Вони ввійшли у кімнату, пишно прибрану килимами і гаптунками. По кутках на підлозі стояли вази з квітами. Кімната освітлювалася лише квадратним ліхтарем, що спускався зі стелі на тонких ланцюжках. Химерні тіні від ліхтаря лежали на підлозі й на ложі в глибині кімнати.

Підлога була застелена різноколірними циновками. Ван Слесф і пак Роно йшли в тьмяному сутінку, в цілковитій тиші.

На ложі, покритому шовковим укривалом, лежала жінка. Одна рука її, мов невагома, торкалася підлоги. Червоний із золотом саронг яскрівся в сутінках. Біла кофточка, гаптована кольоровими візерунками і блакитними квітами, була в темних плямах.

Вони нахилилися над жінкою. Чорна стрічка нерівно перетинала шию. Широко розплющені очі уп'ялися в одну точку. Лице не було спотворене судомою. В чорних косах світилися білими спалахами квіти жасмину.

Від пробігаючих по губах тіней здавалося, що вона посміхається. Так, це була Сентан. У всій своїй пишноті вона лежала перед ними з перерізаним горлом.

Довгий день

Оповідання

Якщо життя людей великого зеленого острова, що споконвіку називається Ланка, але більш відомий під назвою Цейлон, в п'ятдесятих роках двадцятого століття багато в чому змінилося, то природа острова, клімат його не дивують ніякими несподіванками.

Так само, як і за давніх-давен, температура повітря знижується, коли йдуть мусонні дощі, починаючи від червня, і завжди підвищується в березні, коли прямовисні сонячні промені до полудня нестерпно розжарюють цегляно-червону землю, аж доки на неї не впаде шумлива, стрімка стіна грозової зливи.

Так повторюється щодня, на велику радість корінних мешканців цієї стародавньої землі. Так само як грудневі й лютневі дощі конче потрібні чайним плантаціям гірських районів, ці сліпучі дзвінки березневі зливи просто необхідні рисовим полям перед новою сівбою.

Але це стосується сіл, а в місті є інші турботи. Місіс Айлен Броуден стояла на великій відкритій терасі свого будинку і неуважливо дивилася на давно знайому вулицю, з її звичними огорожами й садками, на одноманітні, вицвілі дахи невисоких старих будинків, невиразних, нудних, подібних один до одного, мов близнята.

Березневий ранок, як завжди, був пекучий. По той бік вулиці, на краю зарослої канави, в затінку, прихилившись до садової огорожі, сидів рикша у сірому заношеному солом'яному брилі, у збляклій, вигорілій на сонці пом'ятій

курточці без рукавів, на якій біля правого плеча яскраво виблискувала велика кругла бляха з номером.

Він палив сигарету, обережно затягуючись, а дебелий, невисокий чоловік, з шафрановим лицем метиса, недбало, мовчки виповнював його порожню коляску з опущеним верхом усілякими речами. Він виходив з дверей в огорожі, навантажений пакетами, пакунками, мішками, найрізноманітнішими верчиками, не кажучи жодного слова і не звертаючись до рикші, кидав їх абияк один на одного в коляску і зникав, щоб за хвилину знову з'явитися з речами.

Рикша, примруживши очі, байдужливо дивився, як суворий метис з погордливою квапливістю, немов бажаючи якнайшвидше здихатися брудної роботи, накидав цілий маленький бурт, і, здавалося, варто зрушити коляску, всі ці пакунки, мішки, пакети, верчики, мов на крилах, порозлітаються урізноміч.

Метис, кинувши останній пакет і поставивши зверх усього великий кошіль, витер руки об боки свого білого, цупкого комбою, щось швидко й владно сказав рикші й зник за огорожею, сильно грюкнувши дверима.

Рикша не поспішаючи досмалив сигарету, сплюнув недокурок у канаву, підвівся з землі й неквапно, ніби розминаючись, пішов до купи безформного багажу.

Потім він напрочуд швидко став знімати речі з коляски. Зняв кошіль, розібрав пакети, розсортював пакунки, склав збоку мішки. Спорожнивши коляску до самого дна, він вправно, мов жонглер, заходився добирати речі так, щоб вони укладалися щільно, акуратно, одна до одної, розкладав їх за вагою та величиною, робив між ними прокладки з дрібних пакетів. І знову над коляскою виросла надбудова з пакунків, але тепер це була акуратна, стійка споруда.

Стягнувши її старанно шворкою, рикша став перед коляскою, ще раз поглянув на неї, нахилився, підхопив довгі вузькі голоблі, поклав на них руки так, щоб пальці правої руки були біля дзвінка, прикріпленого до голоблі, хитнув коляску і, поступившись трохи назад, примірівся і враз рушив з місця, рвонув і пішов, дедалі прискорюючи крок і переходячи на біг.

Провівши рикшу очима, місіс Айлен Броуден зітхнула. Якби отак вправно можна було розкласти тягар своїх днів, щоб речі втратили свою злостиву, важку вагу.

У неї була погана ніч. Дуже погана ніч. Знову її

терзав біль. Тяжкі думки й цей біль прогнали сон. Вона не могла спати від нестерпного відчуття, що все тіло горить, наче її штрикають розпеченими голками. Замучена, вона вешталася по всій господі. У неї серце завмирало у цих порожніх нічних кімнатах. Під високими стелями шурхотіли ящірки. Стріпуючись, шелестіли фени. Протяг ворухив аркуші паперу на письмовому столі покійного лікаря. У робочій кімнаті холодно виблискували металеві прилади, інструменти у скляних ящиках, колби та мікроскопи. У другій кімнаті рояль під брунатним чохлам скидався на слоненя, що дрімало, ставши на коліна. Порожні крісла й стільці нагадували про людей, які колись відвідували господу. Ліжка з серпанковими запонами, спущеними до підлоги, викликали в пам'яті тужливий писк москітів. Великі книги на полицях здавалися мертвими цеглинами.

Скрізь було чисто, охайно, і від цього ще більше віяло самотністю і сумом спустілого житла. Той, хто звик бачити Айлен Броуден веселою, завжди привітною, по-дружньому усміхненою, аніж не пізнав би її в цій жінці, яка зігнулась, зціпивши зуби, щоб не закричати від болю і нестерпної муки.

Вона боялась таких ночей і тремтіла перед ними, хоч завжди була мужня в житті. Хто така Айлен Броуден? Удова відомого лікаря Генрі Броудена, померлого нещодавно від жорстокої тропічної гарячки під час наукової експедиції у Новій Гвінеї.

Єдиний їхній син Емріс загинув у джунглях Ассама, захищаючи Індію від японців наприкінці другої світової війни. Брат її — наївний чоловік — шукав справедливості й законності, пересварився з усім начальством, і йому нічого не лишалось, як почати пити, курити опіум, кинувши службу, померти, розчинитися в нетрях каучукових плантацій Саравака, поміж непролазних тропічних боліт. Усі вони так чи інакше зникли, залишивши її одну перед лицем невідомої хвороби, що дедалі більше набирає влади над нею.

Такі ночі, як учорашня, стали повторюватися частіше й частіше. Та на ранок місіс Айлен з'являлася бадьора, така, до якої звикли приятелі та знайомі і яка краще померла б, аніж показала себе нещасною на людях.

Над ранок їй покращало. Вона навіть трохи подрімала, прийняла душ, довго сиділа перед дзеркалом, опоряджуючи своє змучене лице, і як добра господиня вийшла на терасу стрічати день.

Усе було як завжди. На тьмяному молочпо-блакитному небі колихалися легкі блідо-зелені різьблені віти кокосових пальм. На сусідньому подвір'ї садівник косив траву.

Ця трава виростала щоранку, і якби садівник щоранку не викошував її, весь під'їзд до парадного входу будинку заріс би високою травою. Отож садівник косив траву. Зупинившись він, припини свою щоденну роботу — неблаганний час пролетить далі, і трава забуття вкріє все своєю зеленою, спокійною габою.

Немов прокинувшись від невеселих думок, місіс Айлен лише тепер виразно почула галас, який вона й давніше чула, тільки-но вийшла на терасу, та він якось не доходив до її свідомості. За рогом тераси нестямно лементували гави. Вони каркали різноголосо, наче хотіли тим привернути до себе увагу.

Гави — звичні на острові, найбільш нахабні, галасливі, певгавущі птахи. А втім, хто звертає на них увагу? Їх завжди багато біля моря, там, де порт, пароплави; на березі, де склади і де завжди їм щось перепадає. Та вони й рибу ловлять, як чайки, просто з хвиль. А чого вони кричать зараз, отут, поблизу дому? Справжнісінький содом!

Вона перейшла на самий край тераси, звідки було видно маленький дворик. Посеред нього росла стара вельмож-но-велична магнолія. Там були різні повіточки, порожня невелика водойма, кілька кактусів, агав і купц дикої лантани, який випадково прижився, рясний з яскраво-роже-вими квітами.

Поблизу порожньої водойми, під темнолаковим листям розкішної магнолії, серед дворика лежала на спині, розпластавши крила, велика чорно-сіра гави. Навколо неї ходили, бігали по землі, сиділи на вітах дерев, невпинно каркаючи, десятки великих і малих гав.

Щохвилини підлітали нові птахи. Айлен нічого не второпала. Хто забив гаву? Навіщо? Птахів не забивають, хоч тут їх сила-силенна. Якщо ж вона померла від старості... Чому тут, у дворик? І чому це стривожило всіх гав?..

Айлен почула кроки за спиною і обернулася. Перед нею стояв зморщений, з запалими щоками, з тонкими, майже хлоп'ячими руками, худий таміл — нічний сторож. До його босих фіолетово-брунатних віг тулилося схоже на шакала собача з плішивими боками. Сторож і собака вночі завжди спали разом, на одній солом'яній циновці, на старому ганчір'ї, притулившись один до одного, і собака миттю розбуркувала хазяїна, зачувши підозрілий шум.

— Що це таке? — запитала старого Айлен.

Той дивився на гав і витирив сльозаві очі великою жовтою хусткою з обтріпаними кінцями.

— Не знаю, мемсаб. Це їхня справа. Прогнати їх?

— Не треба,— сказала вона, зненацька вкрай збентежено.

Гави були такі метушливі, так чимось нагадували діловитих і засмучених людей, що в голову западали найхиמרніші думки. І з цими думками Айлен повернулася в господу. Звичний сніданок вона їла без остраху, що біль повернеться. У вранішні години він її покидав. Вона поїла вівсяної каші, відмовилась од яечні, проковтнула кілька шматочків жовто-рожевої, схожої на диню папайї, в середині якої, заплутавшись у волокнах, рясно лежало чорне насіння, з'їла білосніжну м'якоть темно-малинового мангустана й жадібно випила дві чашки чаю з молоком. Увійшов служник і доповів про прихід гостя. Айлен попросила провести гостя в їдальню.

Вона ще звечора послала йому записку, щоб він завітав до неї. Це був приятель її загиблого сина. Він воював в Ассамі разом з Емрісом. Звали його Джон Паркс. Увійшов довготелесий, кощавий, високий, схожий на спортсмена чоловік. Він був шкільний товариш Емріса. Вони колись разом полювали на диких звірів. Джон Паркс великий знавець регбі. Служить у пароплавній компанії «Синя зірка» — океанські лайнери, контора у Форті, у Колombo. У нього є дружина, двоє дітей. Йому тридцять сім років; він старший від Емріса на кілька років.

Гість сів за стіл. Айлен налила йому чаю.

— Як живеш, Джоне?

— Так собі, місіс Айлен.

— Як родина?

— Всі здорові, їздимо прохолоджуватися до моря, а коли є можливість, у Нувара Елію; діти ростуть, дружина захоплюється тенісом...

— А як щодо політики?

— Мене не обходить ніяка політика. Я її давно кинув. Без неї дихати легше. Мені однаково, де жити й працювати. А в усьому іншому — адже це як пофортунить. Слепе щастя у тих, хто вичікує, коли хтось з багатих родичів помре. А я не маю таких родичів. І Мод також. Отже, найголовніше в роботі. Ну, а люди й тепер не цураються старого способу сполучень. Нашій лінії «Синя зірка» ні на що нарікати. І пасажери, і туристи, і товари плывуть і досі

в наші краї, а через нас — в Австралію, в Полінезію, в Японію, в Індонезію... Це шлях обжитий. Так і живе-мо... От бідоласі Емрісу не поталанило. Як згадаю, злість бере. І війна ж наближалася до кінця. Та оці японшки перехитрували тоді нас. Ми не вмiли воювати в джунглях. Були, звичайно, окремі загони, ті здорово їм дали перцю, з'являючися там, де їх і сподіватися не можна було. І маскувалися вони чудово. А ми не вмiли. Не звикли. От індійські війська — ті воювали краще. Особливо п'ята дивізія, що прийшла трохи пізніше. Японці влаштували засідку в лісі, і наші потрапили в пастку. Емрісу не поталанило. Правда, і ми японців поколошматили так, що, коли їх відкинули від Кохіми, вони втікали через Тіз на схід, знавснівши від страху. Давно вже це було...

— Джоне, я хочу вам зробити подарунок!

— Я буду дуже вдячний, місіс Айлен! А що саме ви хочете мені подарувати? Якісь іграшки для дітей?

Айлен заперечливо похитала головою, вийшла і за кілька хвилин повернулася до їдальні, тримаючи в руках мисливську рушницю. Вона подала її Джону.

— Що це?

— Це — улюблена рушниця нашого любого Емріса. Він з нею завжди полював. Я хочу на згадку про вашу з ним дружбу, яка почалася ще з дитячих років, подарувати вам...

— А чому ви не хочете зберегти її на згадку? Вона так прикрашала кімнату...

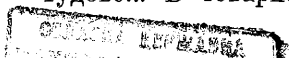
Айлен подивилася на нього пильно світлими спокійними очима і, посміхнувшись, сказала:

— Тому що в мене буває вночі бажання порішити з собою, і ця рушниця вельми спокуслива. Вона може ненароком сама вистрілити. У вас їй буде спокійніше...

Джон Паркс недоладно й зніяковіло посміхнувся.

— Ви завжди жартуєте, місіс Айлен! У вас завжди такий бадьорий настрій...— Він роздивлявся рушницю.— Я знаю цю рушницю. Ми полювали разом з Емрісом. Це, звичайно, не двісті сімдесят п'ятий калібр, яким можна вистрілити леопарда чи слона, але рушниця путяця. Це хороший «вестлей-річардс». Ви сміливо пожартували. З такої рушниці приємно і застрелитися. У мене немає схильності до самогубства, і вона знадобиться в моєму господарстві. Великий це подарунок. Я вам щиро, щиро дякую. А як ви себе почуваете?

— Чудово... В товаристві приятелів і добрих людей

місіс Айлен Броуден може поділитися своєю бадьорістю з багатьма, кому бракує життєвої енергії.

Джон засміявся, як сміються урівноважені люди.

— Спокій — необхідний навіть у найвинятковіших обставинах. Отож і на ловах буває всяке, як на війні. Колись у тому ж таки Ассамі нам заманулося пополювати на тигра. Та він ніяк не траплявся нам. Нас утішали місцеві мисливці: завтра він неодмінно вийде до вас. І, втомлені пошуками, ми влаштували пиятику. Наш товариш справляв день народження. У мисливському бараці в лісі ми добряче випили. І коли всі галасували й проголошували тости, двері розчинились, і що б ви думали ми побачили?.. На порозі — величезний леопард. Уявляєте собі? В нас у кімнаті жодної рушниці і вікно зачинене. Ми попритулялись до стіни, і навіть найзавзятіші замовкли. Запала тиша, мов у строю по команді «струнко». І що ви гадаєте? Ми всі протверезіли, а наш леопард утягнув у себе повітря, і весь наш п'яний чад наполовину з димом люльок, і сигар, і сигарет ударив йому в ніс. Він позадкував, страшенно чхнув і зник у темряві ночі. А тоді вибухнув такий регіт, що, їй-богу, він був схожий на істеріку. Ми посхоплювали рушниці з сусідньої кімнати, вибігли, наче божевільні, до лісу, та його й слід простиг. Він поцупив пса у котрогось з шікарі й наживав п'ятами... А ви знаєте, що на нашому Цейлоні трапляються п'яні слони?

— Як? Ті, що їх показують у зоосаді, пиячать? Ніколи не чула.

— Ні, ті, що в зоосаді, непитуці. А в джунглях, де є ще дикі слони. От саме вони й упиваються якимось п'яним соком і доходять до такого стану, що їм страшенно хочеться розтрити все навколо. Вони виходять на дорогу, правда, поодиноці, і пригадують усі колишні кривди, точнісінько як п'яні люди. І тоді вони вирішують, що їхні головні вороги — машини, особливо ваговози, які смердять на всі джунглі брудним бензином. І ось такий п'яний слон валить дерево на дорогу. Перед завалом зупиняється безталанний водій, гадаючи, що це зробив вітер. А слон, мов гангстер, вихоплюється із засідки і починає трощити на друзки вагозов. Добре, коли шофер зуміє швидко видертися на найближче дерево. Звідти він дивиться, як слон громить його машину. Лісовий бурлака працює хоботом і бивнями, ногами; деревом, наче важелем, трощить кузов, кабінку, топче колеса. Не вгамується, доки не оберне все на купу уламків...

Він, мабуть, гадає, що мститься якомусь слонові, котрий став у руках людей невпізнаним і від якого погано тхне. Я одного разу сам напорівся на такого слона. Я їхав легковим автомобілем. Зустрічний шофер попередив, що на такому-то кілометрі бешкетує п'яний слон. Я поцікавився, коли він його стрів. Той відказав: «Ну, я гадаю, що слон вже пішов собі». Минуло кілька годин. Я просив шофера перейти на тому місці на найвищу швидкість. Він мчав щодуху. І ми проскочили. Було темно. Та раптом щось незрозуміле засурмило нам у вуха, щось ляснуло за нашою спиною в машині й зникло. Ми, приголомшені тією сурмою, спершу навіть не зрозуміли, що слон намагався спинити нас і його хобот потрапив у відчинене вікно автомобіля, на щастя, за нашою спиною. Його смикнуло, і він, боячись залишити хобот у машині, похапки вирвав його, спочатку зіпнувши що було сили, і оглушив нас... А що це у вас за гав'ячий концерт? Я давно хотів запитати: чого вони так розлементувалися?

Вони вийшли на терасу. Джон, побачивши таку силу-силенну гав, знизав плечима. Уздрівши мертву гаву, що лежала посеред дворика, він жартівливо вигукнув:

— Дивіться, місіс Айлен, хтось уже розпочав полювання, ось і трофей! Оце як пальнути по них,— він підніс рушницю до плеча,— ураз порозліталися б хто куди... А чого вони галасують?

— Нехай собі галасують,— промовила Айлен, торкнувши його за плече,— не треба в них стріляти. Вони ж беруть приклад з людей...

Джон свиснув і вигукнув захоплено:

— Ох, ви таке скажете, місіс Айлен! Таке скажете, що нікому й на думку не спаде!..

Плечистий, гладкий, мало не квадратний, схожий на боксера важкої ваги, лікар Норман Райт почував себе в господі місіс Айлен Броуден як удома. Це була дуже давня дружба, не затьмарена ніякими сварками. Лікар разом з Генрі Броуденом брав участь у багатьох експедиціях та обстеженнях, знав тропіки, як ніхто, багато часу прожив у глухих, труднодоступних місцях, серед диких, первісних племен, що заселяють такі острови, як Нова Гвінея, Андаманські, Соломонові острови.

Тепер він виїжджав надовго в Європу і зайшов попрощатися з Айлен. Служник приніс чай, печиво, прохолодні напої. Спека вже виповнила господу, позаливала кімнати

якоюсь вогненною сухістю, і гави галасували так, немов помирали від спраги.

Сидячи за чайним столиком, вони переговорювали вже про всі справи, пов'язані з від'їздом Нормана Райта в Європу, — в нього такі події були не часто. Його старша донька закінчувала в Лондоні художній інститут. Із Лондона вони хотіли проїхати до друзів у Париж, а звідти — на всесвітній конгрес лікарів у Рим. Це не така близька подорож, якщо взяти до уваги ще одну обставину: донька збирається вийти заміж.

— Тому треба все врахувати й вирішити, що і як, — сказав Норман Райт. — Вам нічого не потрібно в Лондоні?

— Ні, — відказала Айлен. — Я свого часу дістала в Лондоні все, до чого прагне жінка замолоду. Тепер у мене інші турботи, і роки вже не ті. Я давно хотіла запитати вас, любий Нормане, про те, що вам, можливо, видасться дивним, і я б не питала, коли б ви не виїздили так надовго. Воно мене давно гризе, і я хотіла спитати саме вас...

— Будь ласка, запитуйте. — В її голосі він постеріг якусь тривогу. — Ми такі давні друзі, що коли навіть це якась таємниця, то я мовчатиму, як німий. А втім, я жарту, які в нас таємниці!.. Все відомо, все зрозуміло...

— Ні, не все відомо, не все зрозуміло, Нормане. Скажіть, що таке, по-вашому, тропіки, от усі опі країни, які зовсім нещодавно ми вважали своїми колоніями?

Норман Райт навіть усміхнувся, як усміхається серйозна людина на запитання наївної дівчини, котра начиталася книжок про дикунів і пригоди. Проте перед ним була Айлен, давня знайома, дружина його покійного приятеля, відомого лікаря Генрі Броудена, і, очевидно, в її запитанні було щось інше. І тому, трохи подумавши, він відповів цілком серйозно і якимось ніби задумливо:

— Тропіки! Бачте, Айлен, вони різні для різних людей. Для людини мистецтва — це чудеса й таємниці; для діячів світового ринку, людей торгівлі й комерції, банків і бірж — це нечувані багатства природної сировини, земних надр, дешевої праці; для політиків — це величезна гра, в якій грають головами мільйонів людей; для туристів — святкова подорож, відпочинок і втіха...

Все це, звісно, так! Але для нас, лікарів, немає святкових тропіків, ми не граємо на біржі і не берем участі в змовах, нам не властиві захоплення гультіпак-мандрівників, шукачів усіляких пригод, захоплення туристів, що

тішаться, побачивши людей у костюмі Адама і Єви або в невідомих європейцеві мальовничих убраннях. Для нас, лікарів, тропіки повні хворих і голодних, що живуть у тяжких, антисанітарних умовах. І ті, хто вважає себе володарями, також, по суті, хворі, як найпошудіші жебраки, але хворі з власної провини... Тут, у цих країнах, уся природа встає на людей. І в повітрі, і в траві, і в лісі — повсюди шкідливі, надзвичайно шкідливі бактерії...

— І вони ж не подібні до європейських, ці тутешні хвороби? — запитала Айлен.

— Ні, не подібні, тут ціла галерея — набір якихось біблійських рідкостей, від жовтої гарячки і аж до прокази. Тільки позавчора я оглядав селян, хворих на вухереріоз — слонову хворобу. Пізно: вже не можна допомогти. А подібна до прокази фрамбезія...

— Так, я бачила цих нещасних дуже багато, — спокійно промовила Айлен. — Їхні тіла, вкриті яскраво-червоними плямами й виразками, не легко забути.

— На фрамбезію, як ви знаєте, хворіють мільйони. І вона не така безневинна — вона викликає деформацію кісток. На неї перехворіли цілі народи. Тепер ми розгадали її і можемо виганяти цього страшного біса простим пеніциліном... А шестизоматос...

— Я все-таки дружина лікаря. — Айлен тяжко зітхнула. — Мені про нього розповідав Генрі. Він вивчав цю хворобу. Це страшна сверблячка від личинок, що проникли крізь шкіру.

— Його багато, цього тропічного лиха: тропічна малярія, білгарціоза — такі ж личинки, що викликають цироз печінки, загальне виснаження організму, чорна віспа, паразитоза, яка гніздиться в клішнях краба. Ну, і, нарешті, царіці балу — чума, холера. Та ви все це знаєте від Генрі, котрий все життя боровся з ними. Навіщо вам зараз потрібні ці хвороби?

Айлен похитала головою:

— Звісно, я чула про них, та мене тепер цікавлять не хвороби, а інше...

— Пробачте, Айлен, тоді я вас не зрозумів, але ви спитали про тропіки. Я сказав, що я про них думаю як лікар.

— А як ви гадаєте, виходячи з вашого досвіду лікаря: можуть європейці жити в тропіках цілком спокійно?

— Цілком спокійно жити — це формула не для нашого нервового віку. Хто нині живе спокійно де б то не було?

Тим більше, у цих країнах Азії, де все вирує і все змінюється.

— Нормане, а для чого білі взагалі прийшли в ці країни?

Лікар Райт щиро засміявся:

— Всі знають, Айлен, ваш незмінно добрий гумор, ваш оптимізм і дотепність. Але, люба, це питання стосується істориків і політиків. Я лише лікар, мене не цікавлять питання еволюції людства. Для чого араби й монголи приходили в Європу? Хай на це відповідають фахівці...

— Ну гаразд, я хотіла ще поспитати: чи можуть, по-вашому, білі люди природно жити в тропіках поряд із жовтими й чорними?

— Можуть, але, звісно, їм важче, ніж кольоровим народам, старожилам цих місць. Наприклад, навіть коні не можуть на Цейлоні жити. Вони живуть, проте їм це не дуже до вподоби. На Цейлоні не ростуть яблука, груші, виноград. Але білі люди — самі собі вороги. Вони привезли з Європи надто багато шкідливих звичок. Вони гинуть від пияцтва, від того, що їдять набагато більше, ніж потрібно людині, до того ж не те, що слід їсти в тропіках. У них розладнані нерви, чимало хто з них веде сидячий спосіб життя, вони зловживають тютюном, сигарами, наркотиками. Ну, а останнім часом зросли психічні захворювання на ґрунті пригніченості психіки, «атомної істерії», тривоги за себе і за своє хистке, хоч і безбідне існування. Все це вкорочує їм віку. Якби вони додержували правил гігієни і замислювалися б над своїм життям, вони б прожили довше... Крім того, вони гинуть від свого надмірного властолюбства, егоїзму й від самотності. Як не дивно, вони дуже самотні, ці підкорювачі тропіків. Ну і від не відомих нам, досі ще не розгаданих хвороб. Ми, європейські лікарі, прагнемо розгадати всі загадки цих стародавніх країн. Наш давній друг Генрі загинув від гарячки з домішкою якоїсь хвороби, нам поки що не відомої. Фактично, ми тільки розпочали наступ на всі ці хвороби, якими хворіють тут мільйони людей. І ми не хочемо занести їх в Європу!

Айлен спитала так тихо, що лікар Норман Райт змушений був нахилитися до неї, щоб почути, що вона сказала:

— А чи великих неприємностей завдав би європеєць, коли б прибув до Європи з невідомою або відомою, але жахливою азіатською хворобою, з тропічною хворобою?

Норман Райт навіть поклав люльку на стіл і змахнув руками, наче відганяв привид:

— Неймовірні неприємності, Айлен, ви навіть не можете собі уявити, що сталося б, якби така людина, приїхавши в Європу, померла і було б установлено, що хвороба невідома або що вона щось на зразок чорної віспи. Довелося б здійснити світову тривогу, по всій пройденій нею дорозі, по всьому маршруту, яким вона їхала, відшукати всіх, хто з нею спілкувався, кому вона щось посилала, з ким розмовляла, пила і їла. Адрже така людина може стати носієм страшної епідемії, про яку в Європі або мало що знають, або не знають нічого. Такі випадки, на жаль, бували... Проте це занадто сумна й тяжка тема, люба Айлен... Чому вам таке спало на думку?

— До речі, чому мені таке спало на думку? Знаю чому. Я останнім часом читала багато фантастичних романів, і там ішлося якраз і про невідомі хвороби й епідемії, та добре, що це тільки в книжках, а в житті всього цього страхіття нема...

— Ну, читати про страхіття в книжках — безпечно. Книжки, повні медичних випадків, відступів від норми, нині справа звична. Є спеціальні фільми жахів і розбещень. Це, до речі, теж свідчення розладнаної психіки, нервових потрясінь нашого часу та непевності в майбутньому...

— Авжеж, ми занадто багато говорили про жахливі речі. Все це виплід нашого століття. Ми, білі, виростили в тяжких тропічних умовах цілі покоління людей, які дали багато користі людству своїми знаннями, своєю працею...

— Звичайно, Айлен. Нам потрібно передати наші знання людям інших рас, щоб дістати помічників у боротьбі з лихом людства. Ті хвороби, що мордують народи, вивчили ми, європейці, і ми не приховуємо своїх знань ні від кого. Скажіть, Айлен, зовсім про інше: Аліса, певно, вже бачилася з вами і говорила про нашу поїздку?

— Так, я дуже вдячна їй, що вона була у мене. Ми довго розмовляли з нею. Коли ви повернетесь, ми зберемося знову, і я цілий вечір слухатиму ваші розповіді. Адрже ви виїжджаєте надовго?

— Не дуже. Місяців на три. Я ще хочу попрацювати з нашим спільним другом Олівером в його інституті. Він пише працю про деякі тропічні хвороби, як і наш знавець — доктор Кліфорд.

— Нормане, любий, зачекайте, не йдіть. Я хотіла б передати дарунок нашій любій Алісі...

Вона піднесла лікареві маленький блакитний футляр. Розкривши його, Норман з хвилину дивився на те, що

було в футлярі, і на Айлен. На оксамитовій подушечці лежав коштовний камінь, і його дивовижний блиск освітлював футляр, неначе по ньому пробігав сонячний промінь. Камінь був надзвичайно, засліплююче яскравий.

— Це мій улюблений, темно-синій сапфір, мій улюблений камінь,— сказала Айлен.

— То чому ж ви його даруєте Алісі? — вигукнув Норман Райт, не відводячи очей від чуда в коробочці.

— Її день народження через місяць, коли ви будете в Англії. Вона моя найкраща подруга. Ми прожили разом незліченну кількість років. І мені дуже хочеться, щоб вона мала це як спомин від мене...

— Справжнісінький царський дарунок, Айлен. Я ніяк не можу опам'ятатися. Адже Аліса повернеться за три місяці. Ви подаруєте їй самі...

— Я прошу вас вручити мій дарунок не зараз, а в Лондоні в день її народження. Я хочу, щоб того дня вона згадала про мене. А тепер заховайте сапфір. І скажіть їй, що цей камінь приносить щастя...

Вийшовши на терасу, вони почули те ж саме каркання, що і вранці, і вдень; можливо, воно стало трохи тихіше, бо птахи прилітали тепер поодиноці й багато з тих, що сиділи зранку, вже полетіли. Айлен показала Норману дворик, посеред якого лежала стара гав. Побачивши гав, що ходили навкруги неї, він сказав:

— Уперше бачу таке. Це якийсь ритуал. Справді, вам варто подивитися усе до кінця. За ваші спостереження мій товариш, орнітолог Евередж, він живе в Мадрасі, буде вам дуже вдячний.

Айлен не встигла й подрімати як слід у своїй кімнаті, коли з'явилася місіс Морріс. У місіонерському чорному вбранні, сухе, з шакалячим виразом обличчя, колочі, з лихими іскрами, очі. Вона беззвучно увійшла в господу, озираючись навкруги, ніби вагаючись, чи туди вона потрапила. Вона дивилась на Айлен, мов хотіла сказати щось вельми офіційне, що могло починатися так: «Ім'ям закону!» Та зараз же облесливо повела мову про спільних знайомих, оповідала про свою подорож в Індію до хайдарабадських сестер во Христі, про життя їхньої релігійної общини, і Айлен ніяк не могла добрати, чого прийшла оця чорна, недобра жінка.

Виливши потік улесливих похвал на адресу Айлен, вона раптом запитала найзвичайнісіньким тоном:

— Ми чули, що ви хочете продати ваш дім. Ви, здається, виїжджаєте в Англію до своєї сестри в перших?

Айлен стало якось не по собі. Їй кортіло брутально відповісти цій облудниці, та вона стрималася.

— Моя двоюрідна сестра живе в Австралії, а не в Англії, і я не збираюсь ані виїздити, ані продавати свій дім, як ви кажете...

Проте понура жінка, промимривши щось собі під ніс, люто зиркнула і промовила, немов не чула слів Айлен:

— Нам казали, що ви від'їжджаєте в метрополію, щоб поправити своє здоров'я. У мене в Мейдстоні, поблизу Лондона, брат — відомий терапевт. Я можу дати листа до нього...

Краска спалахнула на обличчі Айлен. Це вже завад-то! Та вона відповіла мало не з вдячним уклоном:

— Моє здоров'я чудове. Спасибі, я не потребую доброго терапевта. Я почуваю себе взагалі добре. А які ваші успіхи — певно, великі?

Чорна лялька заговорила з металом у голосі:

— Наші успіхи дедалі гірші й гірші. Після цих нових часів і цих нових реформ тубільці не хочуть підтримувати нас. Вони підбурюють проти нас зграї буддистів, індуїстів, навіть католиків...

— А що, вони повертаються до віри старих богів? — байдуже слухаючи її, спитала Айлен.

— Ні! — різко заперечила чорна жінка. — Вони стали безбожниками, вони стали комуністами. Чужоземці бояться за свою шкуру в разі яких заворушень...

— Мені здається, що ви перебільшуєте. Звичайно, існувати нині не так просто. Країна повинна подумати, як жити в такий складний час. Їм не до філософії. Необхідно нагодувати й одягти народ, необхідно подбати про завтрашній день!

— Доки тут були англійці, в усьому був лад, і ніхто не клопотався про завтрашній день. А до того ж вони хоч і чорні, а душа в них є. І цю душу наш обов'язок наблизити до світла істини...

— Не знаю, — розгублено промовила Айлен.

— «Не знаю» — отак кажуть всі, хто, немов Пілат, умиває руки, — почала місіонерша суворо, але враз, ставши тихою та лагідною, заговорила вельми гречно: — Пробачте, але я чула якийсь химерний поголос!

— Що ж саме ви чули? — сторожко запитала Айлен.

— Ні, це, певна річ, просто поголос. Кумедно навіть...

про нього говорити всерйоз. Я б не хотіла говорити про це саме з вами. А в той же час, віч-на-віч...

— Будь ласка, кажіть. Як ви знаєте, я відверта людина.

Гостя схидно посміхнулася:

— Ні, я, звичайно, не вірю, подекують, що ви хочете подарувати ваш дім буддистам, на зло нам, християнам?

На Айлен дивилася жорстока маска, у прорізах якої застигли хитрі очі. Вони чекали на відповідь. Айлен задумливо глянула на неї.

— Я не збираюсь у моїй господі влаштувати молитовню. І вона не придатна під монастир. У мене в господі немає навіть Будд, окрім одного, якого мені подарувала одна добра людина.

Місіонерша схопилася, неначе її підбила пружина.

— Не хвилюйтесь, любя місіс Айлен Броуден,— промовила вона з найхолоднішою гречністю.— Я теж так гадаю. Я не повірила цьому поголосу. Правда, ваш покійний чоловік,— додала вона, вже йдучи,— лікар Броуден, не дуже-то шанував тяжкий благословенний і шляхетний труд місіонерів...

І вже стоячи на терасі, вона вела далі:

— Та його вже забрав господь, справедливий і милостивий судія, забрав у свої володіння, і не нам судити його діяння на землі, тож нехай прощаються йому всі його гріхи.

Вона вже хотіла зійти приступками, та її зупинило гав'яче лементування. Місіонерша підбігла до краю тераси і побачила гав, і в повітрі, і на землі. Її затіпало від такого видовища.

— Гави! Боже мій! Це ж усі сили чорного чаклунства оточили ваш дім! Треба освятити його негайно! Треба дати відсіч чорній силі. Я зараз прочитаю молитву, і вони — ці слуги нечистого — пощезнуть! Треба їх зараз же розігнати!

І вона почала було якесь заклинательне молитвослів'я, та Айлен, взявши її під руку, повернула до виходу, твердо сказавши:

— Ні, не треба їх розганяти. Ніякого чаклунства тут нема. Ми все-таки живемо в вік атома й космосу. А це особливості місцевої природи. Звичайно, в Англії такого не побачиш!

— Це достеменно нечиста сила, найдостеменніша нечиста сила! — верещала місіс Морріс, сходячи з тераси.

— Я гадаю,— стомлено додала Айлен,— що це чиста сила біологічного процесу, однакового як у людей, так і в тварин. До чого тут бог?

— Я не можу чути, як хулять бога! — викрикнула вже біля воріт місіонерша.— Хоч зараз усі забули про бога! Я йду звідси! Проте вам, як нікому, це належить пам'ятати. Коли людина хворіє, та ще й так тяжко, як ви, вона мусить частіше поглядати на небо й думати про те, що дні її в руках усевишнього...

— Гаразд, гаразд,— сказала Айлен,— наглядайте краще за своїм здоров'ям, моє вас не обходить...

Чорна жінка своїми відвідинами розтривожила Айлен. Її кидало то в жар, то в холод. Розпочався біль, прикрий вісник незрозумілої хвороби, про яку ніхто не знав, крім лікаря Кліфорда. Було в цьому неясному двобої з болем щось гнітюче, важке. Де вона дістала цю хворобу? Можливо, того року, коли зливи зруйнували старовинні загати на півночі й вода прорвалася, загинули села, худоба, люди, створилися багнища поміж лісів, і там серед випарів, по коліна в червоному багні вона рятувала дітей і жінок, допомагала влаштовуватися біженцям. Міриади москітів літали там, багнище труїло людей гнильними випарами. Багато хворих пройшло через її руки під час евакуації бідняків із зруйнованих сіл.

Вона лежала тяжко знесилена, і, коли настав спокій непритомності, починалися марення, що мерехтіли перед очима, немов безладні кадри незрозумілих фільмів. А коли усе минало, вона розплющувала очі, дім видавався їй якимсь примарливим.

То їй вмижалося, що всі живі — і Генрі Броуден, і її брат, і Емріс,— сидять за столом, і вона розливає їм чай, а вони лаштуються в нову далеку експедицію, то все це провалювалося у прірву, і безнастанний гуркіт різнобарвного базару обрушував на неї прибіій голосів, лементу, виття. На стінах мерехтіли червоні плями, наче від бетелю, який розплюють урізнобіч. Гори ананасів розліталися бризками. Якісь мідні блюдця танцювали, стоячи руба. Весь Петтах, цей квартал торгівлі та жебрацтва, вивертав перед нею свої нутрощі. Кокосові горіхи стукались об прилавки, де було розкладено шовкові та сатинові тканини, що водоспадами різноманітних кольорів спадали на яскраві фрукти й парасольки. А навколо вирував натовп — чоловіки й жінки в убраннях такого дивного кольору

й крою, що все це здавалося маскарадом, святом Перахери, з пишню вирядженими слонами й танцюристами.

Потім виростали підстрижені алеї, і з дитинства знайомі вулиці великого Лондона, і Темза з набережними, і силует адмірала Нельсона, і баранці, що на честь королеви Вікторії пасуться в Південному Кенсінгтоні,— і все це на тлі золотих, чорних, синіх хмар. Голос матері, і густий сміх лікаря Генрі Броудена, і тихий голос лікаря Кліфорда, який говорить майже на вухо: «Будемо поки що знати про це ми удвох. Але ж ви мужня жінка. Не подавайте лише виду». І ось вона побачила чорного буйвола, що стояв по плечі в зеленому ставку. Він жер рожеві лотоси, і, коли проковтнув останній, набігла нова згряя привидів. Картини життя, з яким треба розпрощатися. Але чому? Як? «По-доброму»,— проказав голос із темряви.

Вона трохи підвелась у ліжку. Служник промовив:

— До вас прийшли, мемсаб!

Це не привид. Це голос живої людини. Вона глянула на годинник. Який довгий день! Так, це прийшов сам Маналагара. Вона сказала:

— Проведи його в їдальню. Я зараз вийду. Приготуй чай та соки.

Вона ж нічого не хоче, не може їсти, бо щойно випила чашку бульйону та з'їла трохи м'яса.

Так! Айлен запросила на цю годину Маналагару. І він прийшов. Знову галасують оті гави. Це теж схоже на марення. Невже вони ніколи не припинять? Будуть галасувати безнастанно — день у день! Можна збожеволіти!

В їдальні сидів Маналагара. Він найкращий друг дому, можливо, найкраща людина острова. Його знають далеко поза Цейлоном. Можна подумати, послухавши оповідки про нього і не бачивши його, що це велет, що він могутній, наче Рама, і що дужчого за нього немає з-поміж усіх, хто носить жовтогарячі тоги. Насправді це людина середня на зріст, в одязі буддійського монаха. У нього брита голова, широкі, добродушно усміхнені губи, легко позначені вилиці, на обличчі спокій людини, що знає справжню ціну всьому.

Маналагара обачливо поклав брунатний портфель на стілець. Він неквапливий, носить великі круглі окуляри в простій оправі. За окулярами такі очі, що, оговтавшись після сонного марення і привітавшись з ним, Айлен заговорила до нього так природно, як говорять з людиною, котрій у всьому щиро звіряються:

— Знаєте, які у вас очі? Ви дивитеся так, немов хочете сказати якусь правду, сказати яку ще не настав час, але ви її скажете. Так?

Лице його наче виліплене з червонуваної землі цього острова. Він усміхається такою світлою посмішкою:

— Може бути! Можливо!

— Ви щаслива людина: ви вірите! — сказала Айлен. Очі її заіскрилися.

— Я роздумую, я міркую... Є одвічні істини, і є довірний їх шукач — людина, якій дано пройти шляхом істини всього кілька кроків, іноді в темряві...

— А я, — мовила Айлен, затнувшись, — я не вірю в жодне вище божество, в жодну небесну силу...

Маналагара давно звик до її тону, що заохочував іноді посперечатися, та він був цікавим співбесідником. Тому лише запитав:

— Ви шукали, але як ви шукали і що ви знайшли?

Айлен тяжко зітхнула. Ні, біль не дошкуляв. Вона могла говорити, не корчачись і не прикидаючись дужою. Вона зараз справді дужа.

— Що моє життя? — вела далі Айлен. — Чого я шукала? Як була дівчиною, ще в Англії, я жила просто, весело, безтурботно, не думала про жодні народи й країни. Я не знала нічого про суспільство, в якому жила. Не мала уявлення про відповідальність. Нічого мене не тривожило. Я жила на простій, зрозумілій землі. Як це було хороше! Чому я не лишилася в Англії назавжди. У мене було б інше життя, інші враження, інші спогади. Та навіть про це? Я зустріла Генрі, завзятого, сміливого, прагнучого. Я пішла за ним. Я покинула Лондон, я перші півроку прожила безжурно, та враз збагнула, що в мене немає нічого за душею, що я нічого не досягла, що я не потрібна суспільству людина, що я не можу допомагати чоловікові, бо нічого не знаю про країни, куди ми приїхали з ним жити й працювати.

Я стояла мов перед кам'яним муром, з якого на мене дивилися чи то демони, чи то боги, чи то маски незрозумілих мені істот. І ну оцей Схід роками всмоктувати мене в своє дивне, безглузде, незвичайне життя. Я побачила насильство, нерівність, жахливість безсилля, беспорядність життя, такі злидні, таке народне лихо, що мимоволі почала запитувати, що це за світ навкруги мене. Чому всі убогі й голодні?

Це був незрозуміло жорстокий світ, і, коли б Генрі

не пояснив мені багато чого, я збожеволіла б. Але з літа-ми я стала брати втямки, що скоїлося тут із людьми, з країнами, а згодом і зі мною.

Коли я читала історію підкорення європейцями цих країн, мені здавалося, що ми тільки й того, що грабували та вбивали. От кажуть, що ми повбивали всіх ткачів Бенгалії і на їхніх кістках досягли розквіту нашої промисловості. А як ми приборкували народні повстання, як ми затримували культурний розвиток поневолених народів, як ми примушували мільйони людей конати від голоду!

Я втратила чоловіка, сина, брата в цих країнах. Я гадала, що це — просто відплата мені, але тут же поринала в гіркі роздуми: відплата мені — за віщо? Чоловік рятував простих людей від жахливих хвороб; мій син, юний, дужий, ще не зазнавши радощів життя, пішов захищати Індію від японських самураїв, завойовників, що несли нове ярмо, можливо, тяжче від англійського; брат мій, сповнений найкращих надій, хотів якось допомогти тубільцям і був осміяний. Кому потрібно упорядковувати життя якихось там дикунів Сараваку? Його загнали у безвихідь, довели до відчаю, до смерті! Мені пояснювали розумні люди, котрі називали себе патріотами, що все це потрібне для величі Англії, для історії людства. Я заблукала у цьому світі й починаю вірити, що історія — найжорстокіша богиня, що вона пожирає безмірну кількість жертв і повсякчас жадає їх, завжди вимагає гноблення й насильства, і все це нескінченно. Що ви на це скажете мені, любий друже Маналагаро?

Він сидів нерухомо, заглибився в себе. Здавалося, що все, що тут говорилось, не досягає його слуху, його розуміння. Та після хвилинного мовчання він заговорив, лице його наче освітілось усередині, очі широко розплющилися, губи вже не усміхались.

— Я уродженець цього острова, і я священик-буддист, який був свідком багатьох сумних подій у житті Цейлону. Я вчився замолоду в Індії. І там я зрозумів, що треба скидати ярмо англійців. Спершу мені здалося, що політика непротивлення, ненасилля — це правильний шлях. Але скоро я переконався, що вона все одно вимагає жертв і не дає нічого народіві. Я перейшов на бік терористів, тих, хто нападав і вбивав представників влади, де лише вдавалося. Я особисто не вбивав, а співчував тим людям, що зі зброєю йшли на ворога. Проте й це не привело до перемоги. Мене кидали до в'язниці і в Індії, і на Цейлоні.

Я за багато років навчився відрізняти справжніх борців від звичайних балакунів, бачив безстрашність і чесність комуністів, бачив людей багатьох партій, я серцем збагнув, що тільки тоді, коли весь народ повстає, мов хвиля, він змітає гнобителів. Так і сталося.

Ми здобули політичну незалежність, але сьогодні цього мало. Імперіалістичний світ повстав проти світу миролюбних народів і замишляє, як би повернути втрачене. Цей світ створив атомну небезпеку. Він поставив під загрозу життя мало не всіх народів на Землі.

Тим чужоземцям, що втратили владу над колишніми колоніями, але жадають знову повернути часи насилля, шлях у наші країни мусить бути закритий. Хороші люди є в усіх народів. Ваш чоловік був саме таким. Він за будь-яких обставин ішов рятувати хворих і бідняків. Він одразу погодився їхати зі мною та іншими на острів Різдва, коли там здійнялися смертельні стовпи атомних вибухів, їхати, щоб стати на перешкоді новим атомним випробуванням.

І ми вдячні всім, хто некорисливо допомагає визволенним народам, допомагає знайти скарби, приховані в серцях людей і в надрах їхньої землі. Мені шкода злостивих, бо їхня злість породить їхню загибель...

— Але ж бувають у житті такі обставини, коли важко робити добро,— мовила, стиснувши руки, Айлен.

— Які?

— Коли людина, скажімо, захворіла в чужій, трошечній країні невиліковною хворобою, смертельною, її хвороба невідома і, можливо, небезпечна для навколишніх. Як повинна така людина поводитися?!

— І медицина не має засобів урятувати її?

— Припустімо, не має...

— Вона повинна поводитися так само, як і до хвороби. Вона не повинна коритися їй, не повинна озлоблятися, змінюватися на гірше. Вона повинна бути сама собою до кінця. І робити людям добро... до кінця!

— Переборюючи біль силою волі?

— Біль можна завжди перебороти, коли підкориш його собі всіма силами свого ества...

— Скажіть мені: чи правда, що мій чоловік лікар Генрі Броуден, вирішивши поїхати з вами на острів Різдва, знав, що це майже неодмінно мало кінчитися смертю?

— Так, знав!

— Як і ви?

— Як і я! Ми обоє знали, і наші друзі, ті, що були

з нами, йшли на це, щоб люди дізналися про нашу смерть заради їхнього ж прийдешнього. Ми своєю загибеллю попереджали про те, що потрібно зупинити руку злочину, ладну задушити людство.

— Тоді скажіть мені, що таке смерть?

Жодна жилка не здригнулася на зосередженому обличчі Маналагари:

— Я краще скажу вам, сестро, що таке життя, бо смерть — лише перехід від однієї форми життя до іншої, прихованої за темною завісою. А життя, як говорить моя віра, — це невинний потік послідовних станів, пов'язаних законом причинності. Це — одна мить вічності. Погляньте на мій жовтогарячий одяг, оцей, що на мені. Він витканий, пофарбований, покровний і пошитий за один день. Бавовну зібрали рано-вранці, і того ж дня до заходу сонця була виткана матерія і стала одягом. Так само існує ранок, день і ввечір життя, а ніч — це вже нова бавовна, новий одяг, нова мить, те, що називаєте ви душею, а насправді невинний потік свідомості переходить з одного тіла в інше. Ви живете ілюзією про існування безсмертної душі, і в цьому причина вашої прихильності до світу страждань.

Тому ви й безсилі подолати страждання і визволитися від нього. Любіть не страждання — любіть життя, невичерпне, тріумфуюче, неосязне.

Ви прожили щасливо свої роки, бо все ваше ество дихало і дихає добротою. Ви зазнали усього, що належало: ви були юною, були дівчиною, були жінкою, матір'ю, у вечір життя ви оточені друзями і любов'ю добрих людей.

Один мій вчений і мудрий приятель, його праці відомі в усьому світі, колись сказав таке: «Сенс життя не в тому, щоб ускладнювати його, а в тому, щоб уміти бути щасливим і робити інших щасливими. Для цього не треба ні телебачення, ні радіо, ні багатьох інших здобутків цивілізації. Не вони носії щастя. Радість дають найпростіші речі. І треба вміти віднайти час, щоб спокійно сісти й поміркувати».

Сьогодні у нас у всіх одне завдання — врятувати людство від загибелі. У світі тепер занадто багато ненависті. У світі задушливо від ненависті. Вона дедалі зростає, і до неї просто-таки закликають. Людству нелегко нести свій життєвий тягар. Лише спільними зусиллями можна полегшити його. Повднаймо ж їх! — Він замовк.

— Ви чудова людина, любий друже Маналагаро, мені з вами так добре, що я могла б хтозна-скільки слухати

вас. Тепер я краще зрозуміла багато чого. В нагороду за вашу добрість я хочу зробити вам дарунок... Я подарую вам увесь оцей дім, з усім майном...

Маналагара підвівсь і ледь вклонився:

— Дякую вам, сестро, проте я як монах не повинен мати ніякого майна.

— Я знаю, що ви не можете прийняти самі цей дарунок. Я вирішила, коли я зміню, як ви кажете, місце перебування душі, віддати цей дім сиротам. Я залишу гроші, щоб цей притулок став школою, де б їх навчали ремеслам. А щоб усе було по закону, про це свого часу подбає один достойний чоловік, якому можна вірити. Ви його знаєте, це лікар Кліфорд.

— Ви хочете зробити добре діло, проте я гадаю, що ви надто рано говорите про це. Ви здорові та сповнені життя.

— О так, я завжди здорова й завжди життєрадісна, як кажуть мої приятелі. Та в житті трапляється всяке, а я самотня, наче моя магнолія...

Потім вони стояли на терасі. Гав'ячий лемент, не такий вже сильний, але все ж таки голосний і тужливий, висів у повітрі.

— Ви все знаєте,— звернулася до Маналагари Айлен.— Поясніть, що це тут діється зранку? — І вона розповіла про гав'ячі відвідини, що тривають цілий день...

Вони підійшли до краю тераси. Гава й досі так само лежала посеред дворика, як і рано-вранці. Та птахів навколо стало значно менше. Деякі, що, певно, прилетіли найпізніше, стояли півколом біля мертвої птиці або походили перед нею. Гави, що сиділи на вітах, перегукувалися з тими, що сиділи віддалік, на стінці маленької порожньої водойми та під стіною повіточки.

Маналагара ні грохи не здивувався. Він спокійно дивився на них, потім сказав:

— Ви знаєте, що серед тварин не існує рабства, як у людей. Їм не відомий колоніалізм. Вони не воюють заради наживи. Я бачив, як слони ховають своїх мертвяків. Це — повчальне видовисько. Обляште їх! Ми ніколи не втручаємося в їхнє життя. Ця гава, очевидно, була хорошим птахом, інакше до неї не поприлітали б звідусіль її родичі та приятелі, з усього міста, як ви кажете, щоб віддати їй останню шану. Вона вибрала ваш дім. Це добрий знак — знак високої довіри. Ми любимо тварин і птахів і бережемо їх. Європейці завжди були до цього байдужі.

Вони мимохідь нищать чимало живого. Хоча не все і не всі. Лікар Генрі, ваш чоловік, був добрий і сміливий. Він врятував багато життів, і він не зважав, жовті вони чи чорні, християни чи буддисти.

Деякі гави позирнули в його бік, немов зрозуміли, що йдеться про них.

Маналагара здалеку благословив їх, як благословляв дерева в своєму монастирі та людей, які працюють на полі.

— Тваринам,— вів далі він,— не властива людська розбещеність та жадоба вбивства задля вбивства, з ненависті й ненажерства. Вони їдять лише те, що потрібне їхньому організмові, не винищуючи з цікавості або з кровожерства, вони ніколи не вбивають, щоб милуватися муками своєї жертви. Вони добре знають, які листочки, квіти, плоди, трави для них корисні, а які ні, вони знають, чим лікуватися від ран, від хвороб, від старості. Вони знають, як знайти цілющі джерела. А головне, вони не загрожують мирові та прийдешньому людству. Лишіть їх у спокої!

І він іще раз проказав їм якісь вже не зрозумілі, священною мовою палі, слова, що пролунали мов прощальне вітання. Після цього він вклонився господині й пішов своїм неквапливим кроком, і його жовтогаряча тога, відкриваючи оголене, лиснюче праве плече, виблискувала живим вогнем. Було зовсім не кумедно, що цей, схожий на старовинного пустельника, чоловік ніс у правій руді великий коричневий портфель.

Після короточасної, стрімкої, прозорої зливи саме на п'яту годину до чаю приїхав Дональд Геймс. Щоразу, як він приїжджав у Коломбо зі своєї високогірної Нуvara Елії, він неодмінно навідувався в дім Броуденів. Вони познайомилися дуже давно, і від самого першого знайомства Айлен відчула, що Дональд Геймс спостерігає кожен її рух, дивиться на неї якимось здивованим поглядом, хоче повернути до себе її увагу.

Одним словом, трохи згодом їй стало ясно, що для старого парубка, яким був Дональд Геймс, вона є предметом якогось неусвідомленого палкого кохання. Та, не зважаючи на зовнішній бік такого становища, коли Дональд нічим, ніколи не порушив сімейного ладу господи Броуденів, завжди підкреслював свою пошану до лікаря Броудена і свою глибоку повагу до Айлен Броуден, він не здобув їхньої любові та особливої симпатії, яка, здавалось, могла б ви-

никнути за довгі роки знайомства. Це мало свої підстави. В господі Броуденів любили людей великої, самовідданої праці, а такі обранці фортуни, як Дональд Геймс, тут не були в пошані і до них ставилися досить іронічно.

Дональд Геймс був уже не молодий, але здоровий на вигляд чоловік, який багато часу буває на повітрі в гарному кліматі і який не обтяжений жодними турботами. Чайними плантаціями, що дісталися йому в спадщину від дядька, керував фахівець, який взяв на себе всю відповідальність. Колись Дональд Геймс навчався різними науками і в Англії, і навіть деякий час у Сполучених Штатах, та приїхавши до дядька на Цейлон, піддався чарам чудової природи Нуvara Елії, де прохолодний клімат такий не схожий на пекельне Коломбо. Тут він зажив, як він сам казав, ситим провінційним життям, лінивим і млявим, і єдине, що єднало його з цивілізованим світом,— це те, що він неухважно стежив за різноманітними філософськими європейськими та американськими журналами і чимало фантазував з цього приводу.

Він терпіти не міг ніяких розмов про революції, перевороти, народні рухи. Його лякала навіть сама думка, що йому доведеться накивати п'ятами від повсталого народу, розлучитися з таким звичним способом життя, опинитися мов у човні посеред розбурханого океану.

Дональд Геймс належав до дуже розповсюдженого типу маленьких колонізаторів, що ховалися за спини тих владних і галасливих деспотів, які розправлялися з народом нагаєм і кулею. Мало хто знав, що тихий філософ дуже полюбляв чаркувати.

В європейських колах Коломбо до нього ставилися байдужливо. З надзвичайним почуттям приходив він у господу лікаря Броудена. Туди його вабило дивовижне, не зрозуміле йому створіння, котре звалось Айлен Броуден. Йому важко було б пояснити навіть собі самому, що в ній йому подобалося. Колись вона здавалась йому жінкою, що вийшла з картини й знову втекла в картину. То він уявляв її героїнею якогось баченого фільму, то вона ставала видінням його любовних фантазій, особливо після доброї п'ятики з чайними феодалами Нуvara Елії. Навідуючись у Коломбо, він звик вести з нею нескінченні бесіди, розповідав їй свої філософські сни, любив, коли вона сміялася, слухаючи його, і очі в неї ставали веселими.

Після смерті лікаря Генрі він приїздив розраджувати її, та слова розради були якісь безбарвні, і він припинив

це безглузде заняття. Сьогодні він приїхав напрочуд гордовитий, підкреслено строго одягнений, з виглядом людини, що зважилася на неабиякий крок у своєму житті.

Айлен пригощала його чаєм, та несподівано для нього принесла віскі й запропонувала:

— Це шотландське «Кінг Джордж Четвертий». Дивовижне, покуштуйте...

І навіть собі налила чарку. Вони випили, і ніяковість враз зникла. Айлен сиділа навпроти нього, збуджена, рожева од віскі, в новому білому костюмі з короткими рукавами.

— Ви сьогодні чимось схвильовані, і вам це до лица,— сказав він і попросив дозволу палити.— Я давно помітив, що, коли ви схвильовані, ви стаєте ще краща на вроду...

— Я чую це вже не вперше,— промовила вона дещо лукаво.

— Так, ми з вами знайомі цілу вічність. І за цей час не було для мене більшої радості, ніж бачити вас і говорити з вами...

— Любий Дональде, це я також уже чула. Востаннє минулого року в день мого народження...

— Нічого не вдієш, Айлен. Ви сьогодні в доброму гуморі. Я вас давно не бачив такою. І я дуже радий...

— Ах, я завжди, як вам відомо, намагаюсь не набридати людям нудьгою. Всі такі зайняті, такі завантажені роботою, такими великими турботами, у всіх жінки, діти, справи. Треба їм співчувати й бадьорити їх. А до того ж треба й самій бути привітною і уважною. Це завжди було моїм правилом у житті, і вам, по-моєму, моє поведження подобалось. Чи не правда?

Дональд Геймс у душі побоювався Айлен. Хто знає, що там у неї, на самому дні її казкового колодязя? Вона може вчинити таке, що вся її лагідність зникне в одну мить і невідомо який дракон кинеється на Дональда в найнесподіваніший момент.

— Вас іноді називають у товаристві,— промовив він.— «ця кумедна місіс Броуден», або «ця чудна місіс Броуден». А дехто — «ця фантастична місіс Броуден. Вона не втомлюється нас дивувати». А я б сказав: «ця чарівна місіс Броуден». А чому ви враз стали серйозна, надто серйозна?

— Та й ви сьогодні чимось дуже занепокоєні. Щось сталося? Як ваше життя самотника? Ви чомусь давно не були в Коломбо?

— Останнім часом доводиться дбати про чайні плантації, самому поратися коло них. Там не все гаразд. Є ділянки, заражені якимись паразитами, і боротися з ними важко. Пам'ятаєте, як отоді з кофе...

— Я не пам'ятаю, що було з кофе.— Вона похитала головою, і її пишна каштанова зачіска заблищала в сонячних променях.

— Одної жахливої для всіх господарств днини з'ясувалось, що всі кофейні плантації острова заражені іржастим грибок і безповоротно загинули. Відтоді кофе зникло з економіки Цейлону і натомість почали вирощувати чай. Але на чай, принаймні на мій чай, напали шкідники. Я вже зв'язався з фахівцями, і вони обіцяли зарадити лихові, викоренити паразитів. Ці вражі личинки все-таки впливають на мій настрій, бо ж мої чайні плантації — мій капітал, здобутий великими зусиллями моєї родини. Та це нудна історія. Я маю дещо веселіше...

Надходив вечір. Айлен боялась одного. Якщо біль почнеться зараз же, вона підведеться, і піде, і покине цього вже захмелілого гостя напризволяще. Проте од віскі, здається, полегшало. Вона пила його маленькими ковтками і відчувала, що від випитого якось світлішає голова, легше стає дихати, легше розмовляти й навіть можна сміятися. Та, поглянувши на Дональда, вона побачила, що Дональд п'є віскі, майже не розводячи содовою. Його засмагле лице зробилося цегляним, і він став напрочуд схожий на портрет португальського диктатора Салазара, коли той був трохи молодшим. Цей портрет вона бачила у старому ілюстрованому журналі. Ця схожість видавалася їй кумедною, та сміятися не можна було...

— У вас є дещо трохи веселіше... Я рада почути щось утішне, що стосується вас...

Дональд підніс руку, мов диригент, який закликає оркестр до уваги:

— Не тільки мене! Як ви себе почуваєте?

Вона засміялася: ну, звичайно, він схожий на Салазара середніх років, але вона про це тільки подумала, а вголос сказала:

— На щастя, в мене немає таких личинок, що псують життя...

І раптом він запитав, насупившись:

— Ви були у Кліфорда?

Айлен ні на мить не забарилася з відповіддю.

— Я піду до нього завтра,— кинула вона неуважливо,

так, наче йшлося про прогулянку в крамницю на Прайн-стріт.

Дональд якось дивно засовався на стільці:

— Люба, навіщо ви мене обманюєте? Ви були у нього вчора.

— Ви так стежите за мною? Ну, гаразд, я була у нього вчора. Він запросив мене на чай.

— І що ж він сказав вам?

Дивіться, який допитливий цей Салазар середніх років.

— Бачте, Дональде, я могла б і не відповідати на це запитання, та вам по давній дружбі відповім. Нехай це буде між нами. Кліфорд сказав, що я просто недовірлива й хвилююся по-пустому. Це — вікова особливість. І хвилюватися не слід. Нерви повинні бути спокійними у людини мого віку. От бачте, і, щоб покарати вас за цікавість, я наллю вам ще «Кінга Джорджа Четвертого»...

Вони випили разом, наче молоді студенти.

— Нічого зі мною не коїться. Коїться з усім світом, ну, і з кожним, хто у цім світі живе. Я все збагнула: ми не належимо собі. Ви любите філософію, дозвольте і мені трохи пофілософствувати... Ми не належимо собі. Ми належимо історії, державі, і вона з нами діє, що хоче, те, що їй потрібне і корисне. Це називається, Дональде, прогрес; правда, хоч кого я питала, ніхто не міг мені пояснити, що таке прогрес і чому від нього одним добре, а іншим кепсько...

Дональд широко розвів руками.

— Те, що ви сказали про Кліфорда, мене задовольняє. Те, що ви сказали про прогрес, — і правильно, і неправильно. За Флюллінгом, наближається доба космополітизму, і всі досягнення, всі відкриття будуть наднаціональні. І людина не належатиме якійсь одній державі. Вона буде громадянином світу. А за Расселом, особистість, створена суспільними умовами, сама змінює ці умови. Для Англії це зроблять лише англійці, а не якісь там зайди-чужоземці. Зрозуміло одне, що ми з вами живемо серед вируючих систем, теорій і подій, в жорстокому світі, який марно намагається приховати свою жорстокість, і в такі часи, як наші, ніхто не дбатиме про нас із вами, якщо ми самі не подбаємо про себе...

— А це можливо? — запитала Айлен, прислухаючись до вгваваючого лементу гав. Він ставав дедалі тихіший, немов птахи втомилися галасувати.

— Можливо! І я хочу вам сказати, що настав час, коли

ви мусите вислухати мене якнайсерйозніше! Це сміливий, я б сказав, завзятий крок з мого боку, мабуть, і я для хоробрості наллю собі ще цього доброго напою. А ви?

— Я залюбки сьогодні п'ю з вами. Такий тихий, спокійний, приязний вечір. Такий добрий «Кінг Джордж Четвертий»! Так все ясно й зрозуміло...

Дональд випив віскі й позирнув на неї трохи спантеличено.

— Зрозуміло! Що зрозуміло? Вам усе зрозуміло?

— Звичайно, а вам ні?

— Що ж вам зрозуміло?

— Та я ж завжди трохи випереджаю вас, Дональде. Зрозуміло, що ви зараз скажете, що давно до нестями в мене закохані і що саме час нам бути разом... Правда, ви це скажете? Ну скажіть, я чекаю!

— Авжеж, це так.— Він витер піт з чола і поправив галстук.— Як добре, що ви відчули це так само, як і я. Отож нам не треба навіть вдаватися до спогадів...

— Не треба, це зайве,— промовила Айлен,— до того ж вони не такі, які могли б нам знадобитися зараз!

У його голосі забриніло хвилювання:

— Ви пам'ятаєте, як після смерті лікаря Генрі Броудена я просив вас не почувати себе самотною. І пам'ятати, що біля вас приятель, друг, який завжди буде поруч. Я знаю, що таке самотність. Вона гризе мене вже багато років. І тепер вона гризе вас. Погодьтеся! Що сказав лікар Кліффорд: це — вікова особливість, і хвилюватися не слід! Погодьтеся, що це так!

— Погоджуюсь,— бадьоро промовила вона,— погоджуюсь: я самотна, та поруч давній, відданий друг...

— Звичайно, Айлен! Я тепер відкрию вам свої плани. Вони будуть нашими планами. Я маю брата, він молодший від мене, та він великий бізнесмен. Ми з ним добрі друзі. У нього в Бугенвілі на Соломонових островах чудове сучасне господарство. Там дуже хороше. Я впорядкую за допомогою фахівців свої чайні плантації, продам їх, продам старий будинок, і ми поїдемо в зовсім іншу країну. Там вечорами — казково! Я там був кілька разів. Над нами будуть колони старих, величезних кокосових пальм. Сонце світитиме над океаном. І ми, немов первісні люди, у затінку кокосових пальм будемо лежати на піску, купатись у воді, де немає ні акул, ні морських їжаків... Ви посміхаєтесь?

— Я посміхаюсь тому, що я поїду від оцих кокосових

пальм до інших кокосових пальм. Я жартую! Я розумію: ті пальми — зовсім не такі. Нам буде, певна річ, добре. Тільки от як з первісними людьми на піску? З нас навряд чи вийдуть Адам і Єва. Ви забули про ваші та мої роки!

— Айлен, до чого тут роки? Ви не повинні залишатися сама. Ми продамо й ваш будинок...

— Мій будинок? Кому? Хіба знайдеться на нього покупець?

— Я вже знайшов. Місіонери ладні його купити якнайшвидше. Місіс Морріс. Я з нею стрівся вчора, і вона сказала, що говоритиме про це з вами...

— Вона була в мене сьогодні!

— З цього приводу?

— Так!

— І що ж ви їй відповіли?

— Я сказала, що подумаю...

— О Айлен, люба, ви завжди випереджаєте мої думки. Нам буде так гарно на райському острові Бугенвілі.

— Наш острів тут також називають райським, і на ньому великі кокосові пальми, і також є місця, де можна купатися, не боячись акул і морських їжаків, і є плантації — ми з вами це все добре знаємо.

Дональд замахав руками, немов на футбольному матчі, коли м'яч біля воріт і болільники готові на все:

— Ні-ні, там зовсім інше. О, як добре, що ви згодні їхати зі мною туди, де нас ніхто не знає, і ніяке минуле не буде нам на заваді. Я відчуваю, що в мене починається нове життя, вірніше, без вас у мене не було б життя. Тепер дайте я вип'ю ще скляночку за наше життя в Бугенвілі. Як приємно пити з вами! Ми розважаємося в себе в Нува-ра Елії, іноді я всю ніч п'ю один і філософствую. Та пити одному похмурно, нудно. Я все зроблю, щоб швидше почати ліквідацію плантацій і наших будинків... Айлен, невже я чую це на власні вуха, що ви згодні?..

— Ви, здається, сказали, Дональде, що ви поїдете спершу до брата в Бугенвіль?

Він заточився, і раптом вона побачила, що він п'яний, сильно п'яний. Його щоки стали малиновими. Очі потьмяніли. Він повторяв одні й ті ж слова, розтягуючи їх, не доказуючи. Іноді він знову починав говорити зовсім чітко, і тоді відчував себе оратором перед величезною аудиторією.

— Певна річ, я поїду, так, я поїду спочатку один, я маю наглядіти ласу ділянку з будинком, усе приготувати

для переїзду. Щоб і плантація була як слід, і щоб підшукати доброго покупця...

— А скільки на все це треба часу?

— Я гадаю, що для цього досить, еге, досить, і в Бугенвілі, і в Нувара Елії, три місяці, так, не більше ніж три...

— Три місяці, гаразд! А скажіть, але по правді, Дональде, ви, коли б не було мене на світі, ви все одно перебралися б у Бугенвіль чи ні?

Дональд насварився пальцем, насупивсь, потім, на подив Айлен, підморгнув їй, перш ніж заговорив:

— Я скажу щиро! На щастя, це співпало. Перш ніж заговорити, я відкрию одну таємницю — між нами. Один надійний чоловік порадив мені, щоб я швидше ліквідував свої чайні плантації, бо там така ерозія, ви знаєте, що значить така ерозія ґрунту, що її ніяк не виправиш, кущі постаріли, перевелися, нікуди не годящі. Цей проклятий управитель, я його прожену, одшмагаю стеком, він працював, немов хижак, він знекровив усі плантації, а до того ще хвороба, котру можна зупинити лише на якийсь час, отож треба продавати, доки все не загинуло. І треба утікати, утікати якнайдалі. Коли розкриється, що я продав заражені плантації, краще бути в іншій чудовій країні. Це славно, що ви згодилися. Це збіг жеребів фортуни. Що нам до жорстокого світу? Там, у Бугенвілі, ми будемо далекі від усіх турбот і загроз. Я все сказав чесно...

Айлен підвелася зі стільця і стояла, допитливо дивлячись на спітнілого від збудження, важкоплегочого, великого, п'яного чоловіка, який малював перед нею райські картини майбутнього. Вона весело промовила:

— Старий, чесний Дональде, дякую вам від усього серця за вашу відвертість. Тепер я бачу, який ви відданий друг і передбачлива людина. Я, здається, п'яна, даруйте мені. Я ніколи не пила стільки, а ще й «Кінга Джорджа Четвертого». Я п'яна і від шотландського віскі, і від несподіванки, яку ви принесли...

Він також підхопився, обтираючи обличчя серветкою:

— Ми поїдемо, Айлен!

— Ми поїдемо, Дональде, за три місяці ми поїдемо!

— Так,— промовив він, тремтячими руками дістаючи сигарету і розкурюючи,— так, на жаль, люба, раніше не пощастить, але ми чекали роками. Я роками, скажу тепер не криючись, заздрих, чесно кажучи, щастю Генрі, я щиро засмучений його смертю. Скільки в цих краях іще небезпек

для життя білої людини! Я сам ледве не заразився якоюсь гарячкою, та мене вчасно вилікували. А тепер нехай мені заздять. Яке щастя, Айлен!..

— Коли ви виїжджаєте в Бугенвіль?

— Я закінчу протягом цього місяця всі розрахунки з Нуvara Елією і за місяць виїжджаю в Бугенвіль, а звідти я з'явлюся — ніхто не знатиме про це, ніхто. Це буде сюрприз для наших друзів і для нас самих...

— Чудово! За три місяці ми вирядимося в країну незнаного!

— Так, ми поїдемо в такі місця! Тут далі жити не можна. Тут міняється все: умови життя, люди, настає хаос, як і у всіх цих державах, що скинули, як вони кажуть, ярмо колонізаторів, де нас іще згадають і покличуть на допомогу, та буде вже пізно... — Він заговорив несподівано тверезо: — Нас, білих, залишилося тут кілька тисяч — дрібниця. Правда, вони роблять великі діла. Мені, знаєте, також запропонували включитися в графітну спекуляцію. Графіт зараз дуже потрібний. Він необхідний в атомній промисловості, він потрібний для збереження атомних і водневих бомб. А тут, на Цейлоні, його видобувають до десяти тисяч тонн. Та мені насточортіли ці дикуни, і навіть великими грішми мене не знайти. Я твердо вирішив поїхати з Цейлону. Тут ділова біла людина нічого доброго не діждеться...

— Певно, для такого філософа, як ви, немає іншого виходу, — промовила Айлен, іронічно посміхнувшись. — Я бачу, що вам справді треба залишити цей острів. Він вас дратує і таїть для вас чимало загроз. Та облішмо ці розмови. Ви стаєте зовсім інший, коли говорите про Цейлон.

Дональд Геймс ступив кілька кроків до виходу. Він почував, що сильно п'яний, але щось дуже важливе збулося в цій кімнаті цього вечора. Якийсь туман заважав йому до кінця збагнути те, що сталося.

А може, ця жінка все-таки випустила свого дракона із дна колодязя, і все ще невідоме.

Хвиля найрізноманітніших почуттів похитувала його, і він, уже виходячи на терасу, зупинився, і сказав від усієї, як йому здавалось, глибини серця:

— Пробачте, Айлен, давній друже, люба, але ці голі тубільці — невдячні тварюки й темні дикуни, брудні та хворі. Їх марно лікував Генрі. Їх не вилікуєш. Побачимо, як вони обійдуться без нас. Побачимо! В Бугенвілі, — він

помахав капелюхом у повітрі, ніби вже прибув до Бугенвіля і вітав свого брата,— в Бугенвілі ще тверді порядки, і там можна жити. Мій брат — сильна людина. І я — сильна людина,— додав він і враз, зовсім іншим тоном, промовив, нахилиючись до Айлен: — Я щезаю! Щезаю на три місяці. А за три місяці — в Бугенвілі!

— Звичайно,— відказала втомлена Айлен,— в саду райського острова, під величезними кокосовими пальмами!

Він зробив слабку спробу обняти її, та це йому не вдалося. Він пішов у золотаву туманність вечора, хитаючись, говорячи сам до себе і обмахуючись великим сірим капелюхом.

Айлен стояла одна, слухаючи вечірню тишу. Вона стояла й дивилася на золотаву запону неба, виткану з незліченних світляних ниток, що хвилями спадали до землі. Чорні вирізьблені гілки пальм, наче чорні, гострокрилі птахи, що засинають після довгого дня, зливалися з чорнотою листя. Десь у море котилася велетенська розжарена куля, і, в міру того як вона спускалася у воду, червоно-золотава запона тьмяніла й ставала бузковою, і небом, немов фламінго, пропливали високі рожеві хмари, а далі мерехтіла легка синя імла, і на ній ніби почали, задзвенівши, поволі рухатися зірки, і серед них одна схожа на той сяючий темно-синій сапфір, який вона, Айлен, подарувала сьогодні лікареві Райту.

В густій блакиті вгорі й внизу замерехтіли незліченні іскри блискучих світлячків. Тепер її оповила тиха ніч. Вона трохи постояла на терасі, потім повільно перейшла до того кута, звідки було видно дворик. Її хотілося засміятись, а на очі набігали сльози:

— Щаслива, завжди весела Айлен. Ти насправді поїдеш у райські краї раніше, ніж за три місяці. Це правда! Лікар Кліфорд сказав мені це як страшенну таємницю. Він сказав: «Вам зосталося жити не більш як два місяці. У вас невиліковна хвороба. В останній місяць вона валить людину з ніг. І вже не відпускає. Вас ніщо не врятує. В останній період ви можете стати небезпечною для навколишніх. Ніхто не повинен знати про це, бо інакше я вас змушений буду ізолювати. Залишайтеся на волі. Я пильнуватиму, щоб вас не турбували. Даруйте мені, я зробив усе, що міг. Але це одна з тих хвороб, яких не здолав і лікар Броуден. Ви маєте ще три тижні... а потім...» От що сказав лікар Кліфорд оце тільки вчора, бідолашна Айлен!

Зійшов місяць, оповитий димчастими серпанками хмар

у блакитно-зеленому, ніжному небі. Айлен стояла край тераси. Перед нею на порожньому дворику лежала мертва гава. При світлі зірок і місяця вона була казково гарна. Вона полискувала чорним і сірим шовком. Айлен стояла й дивилась на неї не відриваючись. Нечутно підійшов нічний сторож зі своїм плішивим собакою. Айлен мовила до нього крізь сльози, показуючи на гаву:

— Оце я, стара, добра гава, а може, і не така добра!

Старий не зрозумів, про що вона. Він промимрив щось собаці й запитав, відступивши на два кроки:

— Можна її прибрати? Сонце зайшло! Всі птахи полетіли!

Айлен здригнулась, проте зараз же відказала:

— Звісно, але закопай її під магнолією. Раз вона вподобала те місце, хай там і буде!

Троянда

Оповідання

В серпні 1891 року невеликий загін полковника Михайла Єфремовича Іонова, подолавши снігові верховини Гіндукушу, перевал, названий згодом ім'ям Іонова, витримавши важкий буревій, пройшов незвіданими гірськими нетрями і, вийшовши через Барогіль, спустився в долину Вахан-Дар'ї.

Позаду були холод, карколомні стежки, голодні дні, коли перебивалися самими сухарями і невідомо було, чим закінчиться ця вельми ризикована спроба відшукати шлях з півночі в долину Інду.

Стежка у пустельній ущелині виводила в тил маленької фортечки Сархад. Полковник віддав наказ бути напоготові й послав уперед двох козаків; попригинавши голови до жорстких грив малорослих, але витривалих коней, трохи кривуляючи, козаки стали наближатися до укріплення.

Полковник підніс бінокль і побачив на шляху чоловіка, який також у бінокль розглядав загін, що вскач наближався до фортеці. Іонов усміхнувся і пустив коня риссю.

Козаки-дозорці вже порівнялися з тим, хто стояв на шляху, і, притримавши коней, пильно роздивлялися на чоловіка в афганському вбранні. Під'їхав увесь загін. Іонов бачив, що перед ним англійський офіцер, який удає з себе афганця.

Полковник гукнув перекладача, і офіцер сказав, що він комендант фортеці Сархад і, крім нього, нікого в укріпленні немає.

— А де ж гарнізон? — запитав Іонов, бавлячись камчею і наперед угадуючи відповідь.

— Тільки-но гарнізон довідався, що з боку Індії йдуть росіяни, відразу ж розбігся. Я не можу чинити вам опору. Я один!

— Ну то що ж! Це й добре! — Іонов, примруживши очі, дивився на безталанного коменданта, чудово розуміючи, що англієць, хоч би там що, хоче, щоб його вважали афганцем. — Це добре! — повторив він і голосно звернувся до козаків, які гуртувалися позаду: — Англієця, бачте, його молодці не підтримали. Накивали п'ятами хто куди, немає бажання за нього битись!..

Комендант, намагаючись бути витриманим і гадаючи, що він ввів росіян в оману і що вони справді вважають його афганцем, промовив з гідністю:

— Коли б зі мною були мої афганські солдати, ви б не пройшли так просто. А оці полохливі тварюки пастухи — до чого вони здатні?! Я прошу, — звернувся комендант до полковника, — зрозуміти моє прикре для командира становище і не заходити в мою фортецю, не обмірювати її.

Полковник Іонов, ледь посміхаючись, дивився в ясні, спалахуючі прихованою ненавистю очі коменданта. Навколо відверто реготали козаки:

— Оце то армія! Оце то вояки!

Засмагли щоки офіцера спохмурніли, у нього ледь помітно тремтіли руки.

— Таку неприступну твердиню взяли та й покинули! — Урядник з показною люттю злостиво сплюнув убік. — Оце то герої. Браття, а фортеця ж — глиняний горщик, а він, чи ти ба: не заходьте, не обмірюйте... Справжнісінька фарса!..

Іонов усміхнувся в свої широкі, розкошлані вуса, сказав комендантові:

— Не турбуйтеся. Мій загін пройде повз це укріплення, не заходячи в нього.

І, відповідаючи на привітання коменданта, зневажливо приклав руку до папахи, і весь загін зацокотів копитами по камінню повз самотнього стража шляху, і незабаром тільки стовп куряви здійнявся за поворотом ущелини, а далі й він розтанув на пустельних каменях.

...Катта-Улла прокинувся з важкою головою. Що за дикий, химерний сон наснився йому! Він був іще весь у полоні цього гнітючого сновиддя. Перед ним промайнула

напрочуд чітко картина того далекого дня, що була давно похована на самому дні пам'яті. І враз сліпуче ожила.

Катта-Улла знову побачив маленьку круглу фортечку. Так близько від нього були кам'яні стінки, завалені з боку дороги великими глибами. Він побачив бійниці, обкладені сірими лантухами з землею, невеликий рів, що оточував усю будову, освітлену тьмяним осіннім світанням.

Ніби живий стояв перед ним батько, з яким вони пригнали в укріплення баранів, а далі горці в різнобарвному убранні вимахували рушницями й завзято сперечалися. Прокотився поголос, що з гір, від Барогіля, йдуть росіяни. І те, що вони йшли з боку Індії, а не з півночі, збивало з пантелику, і ніхто не хотів лишатись у фортеці.

Паніка охопила людей, і вони порозбігалися так швидко, що, коли англієць вийшов зі своєї кімнатки, нікого вже в укріпленні не залишилося.

Катта-Уллі виповнилося тоді чотирнадцять років, він був дужий і юний. Йому закортіло побачити росіян — що то за люди. Він повз між каменями, наче ящірка, заліз на невеликому виступі, розпластавшись, притиснувшись до каменя, злившись з ним у своєму сірому лахмітті. І він усе побачив. Хлопець не розумів, про що говорив командир російського загону з комендантом, але він близько бачив маленьких горбоносих коней і козаків у незнайомому йому теплому дебелимому одязі, з кудлатими папахами на головах. Один із них оглядав копита свого коня, другий поправляв попрягу. Решта міцно сиділи в сідлах. Усі вони були бородаті, темнолиці, плечисті. Так йому здалося. Було їх зовсім мало, чоловік з двадцять, не більше.

Особливо запам'ятався командир. Його густі чорні вуса були так закручені на кінцях, що здавалися широкими бубликами, приклеєними до щік. Він крутив брунатною камчею і говорив голосно, вшевнено. Козаки чогось сміялись, а він тільки усміхався. Всі вони були якісь на диво подібні до місцевих жителів.

Потім вони зникли, наче ніколи сюди й не з'являлися.

Все це було таке невірогідне й давнє, та раптом повернулося до нього сьогодні в довгому, важкому сні. Катта-Улла знову відчув себе отам, серед каміння, перед козаками; зовсім як живі пройшли повз нього коні й люди. Після сну залишилося дивне відчуття, немов усе це сталося вчора. Катта-Улла, ще не зовсім прочумавшись, думав: «До чого цей сон? Що він віщує?» Може, крім нього, не лишилося серед живих жодного з учасників тієї зустрічі?

Тепер Катта-Улла — найстарший у селі, а тоді йому було чотирнадцять років. Останнім сплеском сну промайнула спустіла, гола ущелина, вихор куряви... Він остаточно прокинувся, сів на старий матрац, скинув з себе укривало й опинився зовсім в іншому світі.

У старому гірському домі було тихо. Він згадав, що дружина пішла гостювати в сусіднє село до своєї давньої приятельки, син — на пасовиську в горах, онука, певна річ, внизу, біля великої шовковиці, де вечорами збирається молодь.

Йому захотілося пити. Він зійшов дерев'яними хисткими сходинками в нижню кімнатку, де стояв глечик з водою, пив жадібно, просто з глечика, хлюпнув водою в обличчя, пішов знову наверх, на терасу, де чотири стовпи підпирали покрівлю, складену з потемнілих від часу дубових товстих дощок. У вечірньому присмерку він спіткнувся об лавку і, ухопившись за неї, намацав шкуру сніжного леопарда, забитого ним нещодавно. Катта-Улла разом із онучкою Умою вислідив звіра. Це був убивця й злодій. Він викрадав чорношерстих кіз, овець, іноді зухвало, серед білого дня, нападав на людей і загриз пастуха. Звір мертвий, і його шкура лежить у домі Катта-Улли.

Він обперся ліктем об дошки, що відділяли балкон від урвища. Внизу чулися голоси. Там, на поляні, танцювали дівчата. Там співали пісні. Так велося день у день. На горі попримощувалися селянські хати, переважно вальковані або кам'яні. В них, як і в домі Катта-Улли, стояли низькі дерев'яні ліжка, на ліжках — лантухи з соломною або сіном. У кутку — світильник або маленька газова лампа. За перегородкою у високих кошах — зерно, овочі, сушені яблука.

Гори, наче хвилі, здіймалися навкруги. А між ними, заховавшись від усього світу в глухі щілини, жили люди племені Катта-Улли. До їхніх селищ вели стрімкі, плутані стежки. Круг селищ — садки. Шовковиця, яблуні, горіхові дерева росли навколо будинків. На схилах подекуди були розкидані діброви гімалайської сосни, росли дуби.

Тиша панувала в цьому заповідному куточку занедбаної гірської країни. Тишу порушував лише гуркіт далеких лавин серед снігового громаддя.

Коли прийшли сюди і поселилися люди, ніхто не знав. Була чутка, давня й непевна, мов казка, що мешканці цієї країни походять від воїнів легендарного Іскандера, котрі лишилися назавжди в цих неприступних вузьких долинах.

Про це нібито свідчать місцеві глечики, келихи, домашні світильники, візерунки, подібні до старогрецьких.

Але оскільки суворе життя горян ущерть було виповнене турботами про житло і їжу, то не мали вони часу і не знали ніякого письма, щоб з'ясовувати своє походження. Та й нікому про це було дбати.

Десять за горами лежав інший світ, сповнений тасмничих тривога, спокус, загроз. Він здавався звідсіля далеким, як той місяць...

Катта-Улла був не таким, як усі в його селищі. Все життя він провів із батьком у мандрах, у важких дорогах, у служінні проти пуштунів, що боролися за свою вільність.

Він при звичаївся до цього кочового життя, що мало, правду кажучи, й деякі принади. Катта-Улла бачив і такі міста, як Пешавар і Джалалабад, і такі нетрі, як ущелини момандів або скелі Вазаристану. Він виплутувався щасливо із найбезвихідніших становищ. Не раз кривий клинок афганця підносився над його мускулястою шиєю. Та ось він усе-таки цілий і може оповідати про такі пригоди, що здригнуться і ті, що бували у бувальцях. Його земляки неписьменні, вони не знають, що таке книжка, що таке перо або олівець.

Уже кілька років, як він не був на великій дорозі, що веде з Пешавара в Кабул, не ходив прикордонними стежками, не сидів з приятелями в караван-сараї. Сімдесят літ з гаком для горянина — не межа, та порозбрелися, померли або забиті колишні приятелі. І ось навідують його дуже старі сни, і з ними приходять туга.

Певно, слід лаштуватися в дорогу! Треба їхати в Пешавар, треба побачити, що там діється на Хайбере, як нині живуть там люди, треба втікати від нудного присмерку гірського вечора. Похмуру одноманітність днів треба, треба скинути з пліч! У цій глухомані він починає задихатись! Пора! Треба розворушити старі кістки!

Як вчасно вони з онукою підстерegli цього вбивцю оленів та кіз, мерзенного сніжного леопарда! Його шкуру можна продати в Пешаварі за чималі гроші. Ума — хоробра, сильна дівчина. Таких багато в гірських селищах. З них будуть гарні господині й жінки. Вона чудова танцюристка, а танці люблять і люди, і добрі духи, і сам покровитель вогнища, котрий береже горян від усякого лиха й напасті.

Настане час, і Ума вийде заміж, і будуть танці на її

весіллi, народиться в неї новий маленький горянин — і знову танцюватимуть, не шкодуючи ніг. Помре старий Катта-Улла, його не розуміють і бояться, та поважають, як людину, котра багато чого бачила у житті, і залюбки молодь станцює на його похоронах... Такий звичай!

Треба виряджатися в Пешавар! Старий кінь якимось-то дотягне через високі хребти. Катта-Улла знає, що десь там, за перевалом, уже ходять машини, і вони можуть підвезти його, якщо він піде пішки, але треба довести, що він іще відважний, пригадати давні часи, спорядитися в дорогу як годиться, їхати верхи, не поспішаючи, гордовито, зі шкурою сніжного леопарда, під старим чабанським плащем від негоди, входити у розмови дорогою зі старими, які розуміються в ділах, ночувати в караван-сараях, біля вогнища, лаштуватися до прийдешніх подвигів, до останніх пригод на довгому шляху життєвих випробувань... Недарма він бачив віщій сон про росіян, про колишні часи, про далеку, мов юність, фортечку Сархад.

У ньому прокидається жадоба до пригод. Він хоче брати участь в інтригах, у змовах, у сутичках, у підкупі вождів племен. Він жив у своїй глушині в ті роки, коли весь світ був охоплений війною і повзли чутки, що японці хочуть завоювати Індію. Та роки минули. Щезла ота війна, і японці щезли. І ось два роки тому, в 1947 році, почалися бойовиська між індійцями й пакистанцями. А що, як вони й досі тривають, а він сидить у своїх горах? Треба їхати! До кого їхати?

Перебираючи в думці імена знайомих, він згадав Афзала Наїр-хана. Хіба не йому він урятував життя, хіба раз спали вони коло вогнищ, укриваючись одним плащем? Треба заїхати до нього. Він тепер живе в Ленді-хана, саме по дорозі в Пешавар! Поїхали, старий грішнику Катта-Улло!

Велика, бетонована, гладенька, мов темне скло, магістраль веде з Пешавара до Кабула. Вона кружляє між двома голими хребтами, іноді під навислими, стрімкими скелями, і нею проходять автобуси, розмальовані, наче скрині, мчать легкові машини всіх марок світу, мов заводні жуки, мчать легкі пікапи, з важким хрипінням долають височину ваговози, навантажені так, що люди, які лежать і сидять на ящиках і паках, здаються купинами на рухливому пагорбі.

Поряд, іншою дорогою, вздовж автомагістралі, йдуть

один за одним довгі низки верблюдів,— і здається, що їх більше, ніж людей; поспішають тонги, і ситі конячки вистукують свою рись, немов пританцьовуючи, а плюмажі над головою майорять, нагадуючи ярмарок. Жінки з голови до ніг у чорному женуть чорношерстих овець; ідуть, глибоко зітхаючи, віслюки з в'язками хмизу.

А поблизу, трохи вище, вилітає з тунелю з оглушливим свистом поїзд, майнувши і знову щезнувши в чорному виході в наступний тунель.

Зненацька, розітнувши повітря ревінням чотирьох моторів, ніби демон, що мчить стрімголов і зневажає все земне, проноситься літак, і довго в повітрі стоїть, віддаляючись, його свердлячий гуркіт.

Від Пешавара до кордону немає і шістдесяти кілометрів. За Ленді-хана, через дев'ятсот метрів, перший афганський пост — Торхам. На захід і на схід пролягла твердо встановлена межа — державний кордон. Зовсім донедавна тут точилися тяжкі кровопролиття, снувалися змови, скрадалися торгівці зброєю, влаштовувались засідки, грабували купців і каравани, діялися дивовижно-несподівані й таємничі діла.

Катта-Улла неясно уявляє собі нинішній стан справ. Він погано обізнаний з тим, що відбувається у світі. Він бачить, часи змінилися. Багато нового, незрозумілого. Та й досі діє священний закон гостинності.

Катта-Улла в домі давнього друга, молодшого від нього на двадцять років. Давненько вони не бачилися. Катта-Улла безцеремонно розглядає його. Афзал Наїр-хан змінився. Майже нічого не лишилося від колишнього суворого воїна. М'яка борода викохана і розчесана віялом, широке лице із заплелими жирком зморшками, товсті руки людини, що одвикла від тяжкої праці, та спокійні очі, в яких вже не промайне знову вогник тривоги та жадання бою.

Він не вбраний в ширвані, національний костюм пакистанця, на ньому зелений френч, тюрбан, зелені формені широкі штани, годинник на руці. На ногах у нього не чоботи і не сандалі, а розкішні легкі домашні туфлі — салимшахі.

Він гладкий і дивиться на Катта-Уллу з якоюсь незбагненною зверхністю. Ніби господар, що розповідає про життя гостей й другові дому, який довго його не навідував; він оповідає про те, що син його Акбар служить в армії в Равалпінді, донька навчається в Лахорі. Селіма

живе там з його сестрою Зульфівією, членом ученого товариства. Гість не розпитує Наїр-хана про його дружину. Він знає, що Фару-ханум давно померла, і не слід про неї згадувати, тим більше, що вона не доброзичливо ставилась до Катта-Улли, вважаючи, що він утягує її чоловіка в небезпечні справи.

І Афзал Наїр-хан також мовчки спостерігає, як змінився його давній приятель. У чорній бороді горянина немало сивого волосся; хоча воно й підфарбоване хною, але проглядає досить явно. Зморщок сильно додалося. Він ще високий і прямий, та щось старече в його рухах, у ході, втома на обличчі й подив у очах, хитрих і по-пташиному гострих. Його одяг зносився, проте це не заважає йому мати незалежний вигляд. Що привело його в Ленді-хана? Він так давно не спускався з гір, не залишав темного рідного гнізда, де в наш культурний вік непросто, по-дикунськи живуть його одноплемінники, не знаючи ні лікарів, ні шкіл, нічого з тих численних можливостей, що їх надають громадянам Ісламської республіки нові часи просвітництва.

Та в ім'я давньої бойової дружби, небезпек, що їх разом зазнали і господар, і гість, вони мирно й приязно бесіднують, устромляючи пальці в гарячий, сипкий рис. Афзал пригощає на славу. Пулоу чудовий. Каррі аж горить у роті, обпікає нутроці приємним жаром. Добрі й чапатті з підливою з розжареного червоного перцю. Можна запивати прохолодною сироваткою, кидати в рис грудки топленого вершкового масла й знову занурювати в духмяний, чарівливий рис масні пальці. А між цим іще можна смакувати запашним гороховим соусом, до якого додано духмяних гірських трав і потовчених горіхів. Подрібнене тушковане м'ясо з овочами, здобрене гвоздикою, кмином, цибулею і каррі, тоне в роті.

Афзал Наїр-хан — митний чиновник. Він страж кордону без зброї в руках, але він поважна персона в цих краях. До нього звертаються шанобливо. Він наказує своїм помічникам неголосно і коротко. Катта-Улла переконався за недовгі години, проведені на кордоні, що Афзал Наїр-хана підвищили у званні й він став зовсім ученим, знає, як і з ким розмовляти про найважливіші справи: про вантажі, що проходять через кордон, про валізи знатних подорожан, про папери чужоземців, про те, чим понабивані паки караванів і кишені купців, які приїжджають в Лое-Даку.

Ригнувши від вдоволення, почуваючи радість від тепла

кімнати й ситості, Катта-Улла промовив, витираючи губи великою червоною хусткою:

— До тебе тепер треба звертатися — дженаб! Щонайменше! Ти виріс, ти ніби найвища шовковиця у нашому селищі. Під твоїм затінком танцює молодь, а старі розмовляють про життя. Ти став Хан-сагіб! Скажи мені, всевідаючий і глибокоглядний, що означає такий сон, який бачив я. Май на увазі, все, що мені снилося, насправді було мало не шістдесят літ тому...

І він розповів докладно, як він заснув надвечір у своєму домі в горах і як побачив уві сні російського сардара, що, прийшовши з боку Індії, кепкував з англійського коменданта маленької фортечки, бо в того розбігся увесь гарнізон; і добре те, що, тільки-но росіяни пішли, всі його солдати повернулися назад, а інакше комендантові було б зле від начальства...

— А як ти сам гадаєш? — запитав Наїр-хан, не зовсім розуміючи, куди хилить його гість.

— Я нічого не міг збагнути і пішов до відгадувача снів. У нас немає в горах вчених, але є мудрі люди, для яких бачене уві сні лежить мов на долоні...

— Що ж сказав тобі відгадувач снів?

Катта-Улла витер спітніле чоло, щоки й знизав плечима:

— Для відгадувача снів не всі сни легкі. Він довго прикидав туди-сюди. І зрештою сказав, що мій сон означає, що я знову побачу росіян. А оскільки сон той несподіваний, так несподіваною буде і ця нова зустріч... — Тут горянин запнувся і додав, облизуючи губи: — Мабуть, буде війна, велика кров, я так думаю, сказав тлумач снів.

Наїр-хан засміявся, і його лице прибрало хитрого виразу:

— Ти надто довго не спускався з гір. А твій тлумач правий тільки наполовину. Великій крові більш немає місця. Тут мир!

Катта-Улла замислено дивився на блискучий, мов перлини, рис, що вабив іще скуштувати пулоу, занурити пальці в його глибіню.

— А як же про нас дійшли звістки, що від того дня, коли розділилась Індія, з'явилися біженці та бойовища, і до цього часу наші брати винищують нечистих шанувателів корів на славу всемогутнього і всіх наших гірських богів!

Афзал Наїр-хан почав серйозним і повчальним тоном:

— Були бойовища і багато жертв на славу аллаху, та ми мали великий успіх, і від нас утікали з ганьбою інді-ці, і сікхі, і джайни, і ми прийняли багато братів, що скрізь бідують і нині від Кашміра до Карачі. Але зараз у нас грудень тисяча дев'ятсот сорок дев'ятого року, і вже з першого січня цього року укладено угоду про припинення боїв, і кров вже не ллється...

Катта-Улла не хотів так просто розлучитися зі своїм сном.

— Ну, може, недарма снилися росіяни? Може, вони прийдуть і ми з ними будемо воювати?

Наїр-хан, боячись образити старого різким словом, сказав якомога спокійніше:

— Адже ти знаєш, що тепер Радянський Союз, а не царська Росія?

— Я давно це знаю, проте що ти хочеш цим сказати?

— Я хочу сказати, що твій відгадувач снів правий лише наполовину щодо росіян. Ми не воюватимемо з ними, бо ні для чого. А те, що ти міг їх побачити тут,— відгадувач правий...

— Чому ж то тільки міг побачити?

— Тому, що делегація з Радянського Союзу прибула сюди вчора. Ти запізнився. Вони вчора переїжджали кордон, і були в Ленді-хана. Люди з Москви!

— Великий загін? — зацікавлено спитав, насупившись, Катта-Улла.— Куди вони поділися?

— Їх приїхало п'ятеро, але вони не воїни. У них інша зброя. Вони поети. Вони пишуть вірші на радість людям. Ти любиш вірші?

Катта-Улла посміхнувся:

— Це ж ніби пісні. Ми всі любимо пісні. У нас щовечора співають у всіх селищах. Під старими шовковицями та дубами. Такий звичай...

— Ось і вони, ті, що приїхали, всі пишуть пісні-вірші. Та серед них був знаменитий, славний співець із Таджикистану. Молодий, смаглявий, світлоокий, мов юний місяць. Він мені читав такі вірші, що гори тремтіли від захвату, а моє серце раділо. Коли є такі чарівники, значить, настав мир і війні кінець. Делегати, очолювані ним, прийшли як вісники миру...

Катта-Улла обережно поторкав амулет, що висів у нього на шиї, і спитав, ледь нахиливши голову, дивлячись на господареву бороду:

— А ти пам'ятаєш, як там далеко, біля Амбалеха,

в Буширі, коли триклятий амазай хотів розрубати тебе навпіл своїм кривим мечем, хто тебе врятував?

— Ти врятував, серце мого серця! — відказав Наїр-хан схвильовано.

— Значить, ти не забув. Тепер розкажи, я хочу послухати про людей з Москви. Чого вони прийшли?

— Вони прийшли в гості до поетів Пакистану, до вчених людей, щоб побачити нашу країну й розповісти, як живуть у Радянському Союзі. Троє з них — росіяни. Один — високий і кремезний чоловік, немов палаван, дужий, може понести тонгу, коли захоче, та очі й голос у нього добрі. Другий — зовсім сивий, старий, але міцний, життєрадісний. Третій сказав, що віршів не пише, а тільки чужі читає. Та оскільки він притискав до грудей великий портфель, я не повірив йому. Мабуть, його портфель набито різною вченістю. Четвертий — узбецький поет, відомий поет. З довгою чорною чуприною і очима чорними, як ніч у горах. Це був цілий фейєрверк віршів. Але мені найбільше сподобався знаменитий гість із Таджикистану. Яка радість, що його слухатимуть і вчені, і прості люди! В наших краях не бувало ще такого поета, такого, як він. Він читав мені вірші, мов другові. Я зустрів його, тільки-но він вийшов з машини, зустрів привітанням у віршах, бо я загодя знав, хто він. Потім, коли ми пили чай, я звелів принести вірші незрівнянного нашого вчителя і мудреця Мухаммеда Ікбала. Ти чув про нього, Катта-Улло?

— Ми знаємо Ікбала, — відповів Катта-Улла. — Молодь у горах знає його і співає. Не думай, що як ми неписьменні, то вже зовсім нетямущі. Ми все беремо втямки. У нас вечорами в кожному селищі збирається молодь — танцює, співає пісень. Знаєш, скільки пісень, а голоси, мов солов'їні. А чи не може таджицький соловей прилетіти в наші селища?

— Вони поїхали в Лахор і далі — в Карачі. Я не знаю, чи матимуть вони час...

— Скажи по совісті. У нас співають пісні і про кохання, і про війну. А чому не хочуть ізнову воювати в цих краях? Поети завжди уславляли переможців і героїв.

Ох цей хитрий, темний, непростий горянин! Він, чи ви бачите, на старості літ захотів воювати. Мало він воював у своєму житті...

— Тепер не можна воювати, як нещодавно воювали...

— Чому? Але ж це потрібно для того, щоб молодь була хороброю...

— Коли закінчувалась війна з японцями, американці скинули на японців таку бомбу, котра забила враз десятки тисяч людей і десятки тисяч покалічила. Бомба ця обертає людей на попіл, на порох. Краще мир і вірші, ніж отаке лихо. Як там у вас у горах — адже чули про бомбу?

— Звісно, чули, але ж те було давно і від нас далеко. В моїх горах тиша. А тут он який гуркіт на шляху. Ти кажеш — двадцять століття! А у нас невідомо, яке століття! Кажуть, що ми походимо від самого Іскандера. Можливо, і походимо. Та ми живемо, мабуть, як жили за Іскандера. Немає у нас ніяких машин — ані таких, що верещать різними голосами, ані таких, що літають над головою. Ні електрики, ні книжок, ні кіно, нічого немає! І шляхів немає. У нас є хороші ворожбити, але їм нелегко, бо нікого лікувати. Усі здорові й помирають у свій час, як і годиться. А зате співають пісень; людина народиться — співають, помре — співають. І танцюють на честь живого і на честь мертвого. Водяться у нас сніжні леопарди й вовки. Я знаю їхню вдачу. І жити в Пешаварі я не зміг би, — додав він зовсім несподівано.

— А чого ідеш туди? — спитав Наїр-хан.

— Хочу продати шкуру сніжного леопарда. Це шкура вбивці улюбленої кози моєї онучки. Ми разом з Умою порішили його. А в Пешаварі добре платять. Там є знайомий купець, ще з давніх пір. Я давно його знаю...

Наїр-хан покликав служника, прибрали рештки обіду й принесли чай, смажений мигдаль, фісташки, халву й солодкі кульки — шакар-пара, пешаварські яблука й сухі фрукти. Принесли кальяни.

Оточивши себе хмарою голубого диму, Наїр-хан сказав:

— Усе, про що ти говориш, Катта-Улло, прийде в твої гори. І твоя онука дізнається, що таке машина, яка співає і плаче і під яку танцюють нові танці, такі, що тобі привидиться, ніби це злі духи мордують людей. І ти побачиш такі фільми, що волосся на твоїй голові заворушиться, або навпаки, ти будеш кидатися на екран із криком помсти. Автобуси приїдуть до твоїх селищ рівною дорогою і зупиняться біля твоєї хати. І радіо буде тобі розповідати щовечора, що трапилось у світі. Мій старий Катта-Улло, часи змінилися, і тут нічого не вдієш...

Катта-Улла підвів на приятеля свої вузькі очі, що горіли й сумнівом і лукавством. Він промовив:

— Можливо, все так станеться, як ти говориш! А скажи, ми лишимся такі ж вільні й незалежні, як досі, чи

над нами будуть пани, котрі принесуть нам усі ці радіо та кіно і прийдуть до моєї хати на автобусі, щоб вимагати за все це таку платню, що всі ми постаємо жебраками й слугами тих панів? Тоді навіщо нам пісеньки, що їх співатиме ящик? Ми і так їх співаємо. Навіщо в нас вселяться злі духи і будуть корчити наші тіла, коли ми тепер танцями славимо добрих духів і вони боронять нас? І запам'ятай — ми у себе в горах іще не розучилися стріляти!

Наїр-хан усміхнувся і відповідав ухильно:

— Як говорив великий наш Ікбал: «Спочатку меч і боротьба, потім краса й музика». І ще він говорив: «Не один ти вступаєш в цю боротьбу, поруч з тобою стануть мільйони».

— А цей великий віщун живий зараз? Можна з ним поговорити?

— Ні, він помер одинадцять років тому. Тепер йому будують хорошу гробницю — мавзолей у Лахорі. Ікбал писав про те, як любов подалася на розшуки і як стрілася їй людина. Вона світилася зсередини своєї тлінної оболонки. І сонце, і місяць, і зірки можна віддати за цю жменю праху, наділену серцем...

— Ача! — вигукнув захоплено Катта-Улла. — Послухай, ти став такий мудрий, що тебе я буду величати «мунші-джі». Коли так, поясни мені, старому горянинові, що таке поезія?

— Це те, що міцніше від заліза і ніжніше від квітки! Поезія понад усе! Вона дає життя всьому і зміцнює його на віки. Вона говорить голосом серця і підносить людину на вершини духу...

— Ти говориш так, ніби схиляєшся перед поезією, як перед богинею!

— Я не схиляюсь, як перед богинею, але пам'ятаю, Ікбал сказав, що він ніби має очерет, який вмить спалахує. На нього впала іскра, а свіжий уранішній вітер роздмухав її, й сухий очерет горить, немов порошок, і запалює своїм полум'ям серце друга...

— Ача! Гарно, дуже гарно! — Катта-Улла прицмокнув язиком, вкрай захоплений. Він повільними ковтками пив чай, він був ситий, йому було затишно, та все ж він ніяк не міг збагнути до кінця зміну, що сталася з його другом. Часи інші, але як жорстокий, міцний у прикордонних сутичках і походах чоловік став гладким, спокійним прихильником віршів? Це неможливо збагнути. Ніколи досі він не думав, що в цьому палкому шукачеві пригод раптом

виявиться душа митного чиновника, який порине у розмови, мирні накази та вірші.

Наїр-хан, ніби відповідаючи на потаємні думки гостя, говорив, затагуючись і прислухаючись, як булькає вода в кальяні:

— Мухаммед Ікбал народився в Сіалкоті, звідки родом і я. Він учився навіть в Англії, він осягнув розумом усю мудрість світу. Знай, що великий полководець і підкорювач царств Бабур був чудовий поет, його пам'ятають і нині. «Бабур-наме» — велика книга, яку читають у школах й університетах. Ікбал — це голос наших народів. Він назвав нашу країну Пакистаном. Я знаю напам'ять багато його віршів. Я навіть дістав трояндовий кущ з його саду й посадив його трохи вище від цієї хати, в горах. Туди йти недовго. І ніхто не чіпає цього куща, тому що ім'я Ікбала охороняє його. Я підрізав троянди так, що тільки одна вища за всіх, яскрава, єдина, троянда поезії квітне там. Троянда одна, як і Ікбал один! Поет із Таджикистану читав напам'ять Джамі, і Сааді, і Ікбала. Я пробув з ним прекрасні хвилини. Я зійшов з ним на гору й показав цю троянду. Радянські поети були в захопленні від того, як у нас шанують вірші. Не в усякій країні зустрічають дорогих гостей віршами, і не в усякій країні гості також відповідають віршами.

Я сам не пишу віршів. А замолоду писав, коли ще навчався, а ти знаєш, що я дістав хорошу освіту, проте рідні хотіли, щоб я став військовим, і я був непоганий офіцер. Та завжди, а найбільше в наших суворих горах, слухаючи пісні таких дівчат-горянок, як твої, я вирішив піти з того шляху, де мені надокучили засідки, постріли, відрізані голови, піду в життя, де можна мирно працювати й пізнати радість, яка не вимагає крові.

Старий хитрун Катта-Улла бачив, що Наїр-хан не прикидається, не ошукує його. Йому подобалось, що він не забув приятеля, не став пихатий і зарозумілий, і з ним можна розмовляти відверто, розказати йому про себе все, що хочеться. І він почав так:

— Ти звірився мені, і я бачу, що, знаючи тебе багато років, я не знав тебе як слід. Я можу лише сказати, що, коли ми з тобою проводили дні, повні тривоги і небезпек, ти тримався гідно, ти був воїном, про якого говорило начальство в Пешаварі й давало тобі чини та відзнаки. Але ти всіх перехитрив, бо твоєю пристрастю, твій розум, усі твої домисли ти віддавав поезії. Певно, це і є твоє

справжнє життя. Проте не щоразу ж до тебе приходитимуть поети. Можуть прийти й інші люди, які таємно чи відверто нестимуть із собою зброю і замишлятимуть проти тебе й країни...

Візьми втямки і ти мене. Все життя з чотирнадцяти років я в дорозі зі своїм батьком, який любив блукати по горах і нести важку тогочасну службу. Не злічити, скільки разів я був поранений і скільки разів бачив смерть. Ти знаєш, яке життя в горах. У кафірів за стіл з дорослими сідали навіть хлопчики, якщо вони досягли зрілості за звичаєм горян. А щоб стати зрілим, для цього юнак повинен був принести старикам напоказ голову ворога, власноручно відтяти ним. І ніхто тоді не питав, скільки йому літ. Він мав право сідати за стіл з дорослими воїнами. Ти сказав, що тобі остогидли відрубані голови. Але таке було життя. Зате я знаю кордон, як ніхто. Тепер я старий, і ноги мої говорять: не завжди ми тебе винесемо так швидко, як треба, і руки не ті. Очі ще добре бачать; може, тому що я не псував їх читанням книжок. Не скажу, щоб мені не подобалося моє життя, іншого я не знаю. Темні ночі гнали мене в такі нетрі, звідкіля нелегко повернутися і досвідченому слідопитові. Я тішився, коли вдавалося воєнна хитрість, і тоді, коли я, удаючи кого завгодно, пробирався у табір ворога й завдавав несхибного удару синам диявола.

Я можу читати напам'ять свої спогади, як ти — вірші. От і уві сні я бачив так ясно ту фортечку на Вахан-Дар'ї, наче я знову відвідав її. Я все пам'ятаю. Все воно живе в мені. Я мав усього вісімнадцять літ, коли я впілів лише випадково. Вождь із Джондоли Умра-хан поблизу Мастуджа винищив увесь англійський загін, а я прикинувся мертвим, і мене скинули зі скелі, і я врятувався. Я пам'ятаю, як ми голодували в Чітральському форту і як полковник Келлі визволив нас. Наїб-уд-дін підняв момандів, і я біг з донесенням п'ятдесят кілометрів, майже не відпочиваючи. Мене вбивали і не вбили свати, перед тим як афрідії захопили цю місцевість і весь Хайберський прохід. То були божевільні часи. Форти Мод, Алі-Меджід, Ленді-Котал зруйнували, спалили, знищили. Трупи людей і тварин валялися повсюди.

А скільки було прикордонних сутічок і доріг, на яких платили головою за необережний рух! Із року в рік я ходив по горах, сидів біля багать, вдирався в поодинокі селища, відстрілювався із засідок. Це було моїм життям. Я тепер

лежу на матраці у власному домі, де й килими, і посуд, і добро, і харчі, і спокій, а навіщо вони мені! Я був вільний, як сніжний леопард, а тепер я наче леопард, упійманий в тенета. Таке було життя і потому. Одні тільки червоні сорочки біля Пешавара чого варті були. А повстання племен супроти Аманулли! А хитрощі племен, що билися з Баче й Сакао! Грім війни стрясав гори. Все це було і живе у моїх кістках! І в усьому цьому я брав участь! О! — Катта-Улла сумно зітхнув і заплющив очі.— І все те скінчилося. Ти кажеш, настав мир. Я не хочу вірити, що він настав. Ти обдурюєш мене мимохіть, бо й сам віриш у мир. А через украдену корову або випадковий постріл гори знову можуть спалахнути, мов той сухий очерет, про який ти говорив... А що робити хоробрим, старим воїнам у твоїх мирних горах?

Афзал Наїр-хан знов погладив бороду і, приклавши на знак шанобливості руки до грудей, ледь уклонився:

— Дуже уважно я слухав тебе, але даруй мені на слові, найхоробріший Катта-Улло, за те, що я тепер скажу. Все це робив ти, не роздумуючи про те, що служиш зрештою англійським сардарам і сагібам! Тобі подобалися твої бездумні невпинні пригоди, а ти не замислювався ніколи над тим, що ти не вільний. Та нині, говорить великий Ікбал,

Якщо ти обізнаний з підступністю людей Заходу,
Віддурайся від лисячої вдачі і стань подібний до лева.

— Знову Ікбал, знову вірші! — застогнав Катта-Улла.— Скажи мені просто: невже не можна тепер вчинити який-небудь прикордонний інцидент, щоб я зміг узяти участь у ньому, пригадати колишнє, ну, хоча б зчинити невеличку сутичку, га? Невже не можна?

— Ні, цього не можна робити, щоб не ускладнювати нашого становища — Пакистанської вільної держави.

— І не можна нікого звинуватити в зраді, щоб я перестрів того чоловіка на вузькій стежині уночі в горах?

Афзал Наїр-хан сказав суворо:

— Для цього сьогодні існують інші засоби, якщо зраду доведено!

— І нікого не можна підкупити, щоб потім викрити його подвійну гру і зійтися з ним віч-на-віч на користь влади та миру на кордоні?

— Ні, сьогодні підкупи невпору. Не ті часи! І племена не треба підкупляти. Вони самі знають, де їхня справжня дорога. І ми це знаємо.

— Так, тепер я бачу, я пасу задніх у житті у своїй глушині. Все мирне й тихе, є якісь там таємні засоби, на котрих я аніскільки не знаюся. Певно, тільки зі сніжним леопардом була в мене чесна битва, і то, коли б не пособила моя внучка Ума, звір би утік від мене, знеславивши старого мисливця... Невже,— вигукнув він гірко,— я поїду додому, повернусь, нічим не потішивши старого серця?! Я відчуваю, що, либонь, більше сюди з гір не зйду. У мене вже не та сила, і це справді так...

— Ох ти бохадур! — мимоволі вигукнув Афзал Наїр-хан. — Чого ж ти хочеш?

— Ну, коли ти не можеш, маючи таку владу, вчинити щось більше для втіхи старого воїна, то дозволь узяти участь хоч у якій-небудь пригоді. Нехай це буде невинний жарт, але щоб я посміявся в себе там, удома, в горах...

Наїр-хан добродушно зареготав. Його щоки стали червоно-гарячими від раптового нападу веселоців. Він ляснув долонями об коліна. Він оповив себе синьою запоною диму. Заспокоївшись, він заговорив, поступово стихуючи голос:

— О! В пригоді я не хочу тобі відмовлять. Я можу влаштувати так, що ти не підеш з порожнім хурджином. Він буде повний сміху. Послухай мене гарненько. Тут поблизу пляху і в самій Ленді-хана багато всякого люду, зайшлого, темного, що не знати звідки взявся і хтознакуди йде...

І ось з'явився поміж інших заброд іще один заброда. Звати його Дугда, а звідки він взявся — невідомо. Одні з них промишляють на базарі, інші грабують на безлюдних дорогах, ще інші прилаштовуються до караван-сарая, а той дурень, жадібний і темний, обрав мене. Мені розповідали, що він вислідив, коли я ходжу під гору, на майданчик, де трояндовий куц учителя нашого Ікбала, і сиджу там місячної ночі, думаю, згадую, дивлюся на троянду, тихо про себе читаю вірші й насолоджуюсь тишею миру й місячним сьайвом. І тепер він, ховаючись, щоразу таємно супроводжує мене туди і лежить на каменях, пильнуючи за мною...

— Він що, хоче вбити тебе й пограбувати?

— Ні, про це я теж довідався, тому і не вживаю ніяких заходів. Цей Дугда прохопився одного разу, що він гадає, піби я біля трояндового куцця закопав скарб, заховав свої коштовності, і він чекає слухної хвилини, коли я щось докладатиму в свій тайник або вийматиму щось із нього. Він вірить у цей скарб, він стратив розум від цієї думки. І кожної повні цей зайда супроводжує мене, наче тінь. Він

чатує на мій скарб, щоб його украсти. Він ніколи б не повірив, що троянда — скарб моєї душі.

— Похвалися ж і мені, де твоя троянда. Я знаю тут навкруги кожен камінь...

Афзал Наїр-хан докладно розповів, як пройти на майданчик до троянди.

— Так я ж чудово знаю той пагорок! Я все зрозумів! — вигукнув, розвеселившись, Катта-Улла. — Цей син випадково не страченого батька дістане добру тамашу. Сьогодні саме молодий місяць! О! Це вже таке, від чого посміється Катта-Улла і про що можна буде оповісти там, у горах.

— Однак ти не вб'єш його, друже?! Шкода поганити кинджал об таку мерзоту!

— Навіщо його вбивати! Нехай і він розповість, що з ним скоїлося в Ленді-хана. Наставляй своє вухо, радість серця мого, і я тобі розповім, як воно все буде.

І вони заговорили, перебиваючи один одного, посміхаючися в бороди, презираючись і притуляючи палець до губів. Немов діти, вони раділи нагоді хитро обдурити настирливого зайду, який не дає спокою поважній людині і через своє тупоумство й затурканість не розуміє, що витонченість почуттів — та ще й яка — притаманна і поважним чиновникам кордону в наш дивовижний час.

Коли зійшов місяць, вони кожен своїм шляхом подалися до призначеного місця. Афзал Наїр-хан упевнено й легко йшов сухою, закиданою дрібним камінням стежкою, туди, де духмявіла добірна троянда із саду Ікбала. Де скрадався Катта-Улла, він не знав. Горянин ішов безшумно, як годиться старому ходакові.

Наїр-хан сторожко прислухався і посміхався, коли до нього долинали, то праворуч, то вище, то нижче, глухі звуки й шерхт. То скочувався камінець, скинутий необережним рухом, то ніби важкий подих учувався в нічній тиші, немов іще один гість поспішав до тасмного місця.

Майданчик, очищений від каміння, був яскраво освітлений. Місячне сяйво, мов прожектором, освітило камінну лавку, високе пруття навколо трояндового куща і велику, буйну, навіть не схожу на справжню, живу троянду. Здавалося, вона аж горить... Вигляд її серед пустельних скель і безладно накиданого каміння вражав уяву. Чудом мистецтва було виростити на цьому неплодному ґрунті таку чарівну квітку. Звичайно, що в забобонного населення цих місць ні в кого не піднімалась рука на троянду, перенесену сюди із саду самого великого Ікбала.

Афзал Наїр-хан скромно вклонився троянді, мов вельможній дамі, сів на камінну лавку й поринув у роздуми. В повітрі гірської ночі завжди немов висить тривожне чекання, якесь невиразне відчуття загрози. Тому людина, що мовчки сидить, і пейзаж, скутий нерухомістю, певно, справляли на стороннього спостерігача надзвичайне враження.

На губах Наїр-хана заграла усмішка. Спершу він шепотом читав вірш за віршем. Шепіт ставав голосніший. То була якась задушевна розмова із самим собою. Далі вірші залунали на повний голос. Той, хто читав, немов звертався до троянди, читав для неї, чекав від неї відповіді.

Наїр-хан заговорив дедалі швидше й швидше, і вірші ніби наздоганяли один одного, зливаючись у якісь довгі рядки, і вже не можна було вловити окремих слів. Вони гриміли на пустельному майданчику, мов заклинання, мов звертання до ночі, до темряви, до гір.

Наїр-хан підвівся, хитаючись від натуги, на мить завмер на місці, потім, похитуючись із боку на бік, пішов через майданчик. Вірші вже злітали гнівними сплесками, стрясаючи нічну тишу, подібні до зойків. Потім наче невидима сила підняла його й кинула вперед. Він побіг і, мало не наскочивши на троянду, зупинився й почав кружляти навколо квітки, що спостерігала за його рухами, примруживши малинові очі.

Наїр-хан кружляв отак навколо троянди, мов дєрвіш, або як танцюрист, що виконує афганський танок шабель. І враз він дико заверещав. Повітря виповнилося дивними вигуками. Чи то були імена стародавніх поетів, чи героїв їхніх поем, демонів чи богів — не можна було второпати в гучному лементі. Заклики плинули в ніч. Місяць був схожий на щит, що міниться перлами. Здавалося, незримий велет ударить в нього, наче в гонг, і жахливий звук пролунає над світом від цього удару.

Тепер було зрозуміло, що людина на майданчику — могутній чаклун, який викликає до себе на побачення темні духи гір. Благаюча, владна, темна сила кидала в повітря ще одне ім'я. Воно народжувалося під час пауз між зойканням, але тим виразніше бриніло воно, ставало чіткішим, наче його підносили над усіма іншими. Це ім'я було «Дугда! Дугда!»

«Дугда!» — вторувало, мов луна, каміння, і з темних глибин гір поверталось на майданчик це ім'я.

— Дугда! — вигукував жахливим голосом Наїр-хан, пориваючи руки у бік урвища.— Дугда! Дугда! З'явись

негаймо! Вогонь знищення наготові! Вогонь, що ладен
жертви тебе! Що нам вчинити з Дугдою?! Демони, відпо-
відайте!!!

І раптом звідкілясь ізбоку долинув тихий, немов при-
глушений відстанню крик, він усе наближався, і грімів
уже десь поблизу:

— Вбити його! Вбити його!

Запала тривала тиша. І в цій тиші важкий, хрипкий
стогін пролунав над майданчиком. Наче хворий на ядуху
захлинався в нестерпних намаганнях схопити ковток по-
вітря.

— З'явся, Дугдо! Востаннє кличу Дугду! — мов грім
вигукнув Наїр-хан, відходячи до своєї каміної лавки, і,
тільки-но він дійшов до неї, чорна постать у лахмітті, з за-
кошпаною головою вискочила із-за каменів і стала, не
знаючи, що відповісти на чаклунський поклик.

І тут у скелях, позаду величної троянди, пролунало
якесь нявкання, ревіння роздратованого сніжного леопар-
да. Це ревіння чудово умів відтворювати Катта-Улла.
І голова звіра з розз'явленою пащею виринула з темряви.
Дико заверещавши, Дугда упав ниць і почав дряпати
руками каміння в страшенному нападі відчаю.

Зуби його цокотіли. Він задихався від жаху. Завмерла
морда сніжного леопарда немов зависла в повітрі, і це ро-
било її ще більш незрозумілою та зловісною. Це була, без-
сумнівно, голова перевертня, ракзахи, примари.

— Дугда! — прогавкав леопард, скрививши свою па-
щу. — Іди геть із цих місць! Це мої місця! Тобі лишили
життя, шезни назавжди! Утікай! Утікай! Утікай зараз же!

Жахливе, люте ревіння було хорошим доповненням до
сказаного. Від цього усього Дугда схопився, спіткнувся,
упав і швидко порачкував майданчиком, потім підвівся,
і чути було, як він біг стежкою, скидаючи дрібні камінці.
Він утікав гучно, і довго було чути стукіт каменів, потім
все затихло.

Катта-Улла сів поруч з Наїр-ханом, гладячи шкуру
сніжного леопарда. Він здригався від беззвучного сміху.
Потім, зрозумівши, що демони можуть сміятися своїм дя-
вольським сміхом не криючись, зареготав і поляскав по
плечі Наїр-хана:

— Хо-хо-хо! Ноги ведуть туди, куди їх веде серце.
Я знав, що мені слід прийти до тебе. О друже мій Афзал
Наїр-хане! А ти мені казає: нові часи! Двадцятий вік! Із
тебе вийшов би такий великий чаклун і відгадувач снів,

що іншого подібного не було б у горах від Камдеша до Хунзи. Кидай свою службу та контору в Ленді-хана, поїдемо зі мною в наші гори! Твої вірші та моя шкура сніжного леопарда творитимуть чудеса, ліпші від ящиків, що грають, і кіно! А я, слухай-но, я видирався просто скелями, як замолоду, в обхід ворожого загону, і напав справді зненацька і, використавши воєнну хитрість, з тилу. А як він утікав, отой син випадково не страченого батька! Ача! Все чудово! Буде що розповісти вдома про останню пригоду старого Катта-Улли! Хай славляться добрі боги та розумні люди! Ми славно провели час. Зіндабад Пакистан!

С і р и й Х а н у м а н

П о в і с т ь

Вони не вперше сиділи в прославленому «Моті Махалі». Ресторан, як завжди, був переповнений. Та Яків Бомпер неуважливо роздивлявся на відвідувачів, а Ів Шведенер нетерпляче чекав, коли Бомпер розповість про свою мандрівку в Калькутту і в Бенарес, куди він порадив йому з'їздити, щоб той побачив дещо незвичне, що мало вразити уяву європейця, який не виїздив з рідної Європи.

Вони були великими друзями ще з студентських літ, коли зовсім юнаками, в Цюріхському університеті, вирішили, що їхні прагнення співпадають, а їхні погляди на життя, сповнені завзятих дерзань і пошуків незнаного, потребують об'єднання молодих сил та міцної дружби.

Тепер їм було вже за тридцять, вони стали журналістами, обидва були заядлими парубками, кажучи, що цього вимагає професія. Шведенер на запитання, чому він не одружиться, відповідав словами одного американця: «Я хотів би мати віллу в горах Яви і жити там з японською дружиною, китайським кухарем і американською вбиральною, та оскільки це для мене недосяжне, я зачекаю на кращі часи». Яків Бомпер відповідав простіше: «Моїх приятельок лякає слово — дружина. І я їх розумію. Вони — передові жінки, і нема чого їх відкидати до середньовіччя».

Ів Шведенер, як журналіст, в гонитві за матеріалом, часто зникав і, з'явившись не знати звідки, привозив різні карколомні новини з якої-небудь африканської держави, що тільки-но народилась, або з нетрів Південної Америки,

разом з висушеними до розмірів кулака людськими головами, які він видавав, правда, не дуже наполягаючи, за голови високопоставлених есесівців, котрі переховувалися в джунглях Амазонки.

Яків Бомпер не мав таких широких можливостей і тому тихо працював у діловій, буденній Женеві, додаючи до свого скромного заробітку газетяра гонорар за літературні радіокомпозиції, за легкі сценки для телебачення, нариси звичаїв, зарисовки. Він навіть видав невеличку книжку оповідань, які не здобули широкого читача.

Та ніхто не знав, що цей честолюбний, зосереджений молодик зі статурою спортсмена цілі ночі просиджує, списуючи маленькі вузькі аркушки своїм важким, твердим почерком, і ця робота триває вже багато місяців.

Кінець кінцем книга вийшла в світ і викликала сенсацію. Ні, це був не роман. Автор образився б, якби його твір назвали романом. Це було те, що мовою літературних заперечувачів роману як такого називалося новою-новою прозою. І все-таки це була книжка. Книжка називалася «Гра тіней» і являла собою гонку різноманітних сцен і становищ, з розірваною композицією, з повним порушенням цільності дії, з еротичними та містичними картинами, і все це, разом узятє, розмаїто вибухало перед читачем, приголомшувало і на деякий час полонило його уяву. Це був успіх, і неабиякий.

Коли б Якова Бомпера запитали, як він ризикнув зробити ставку на таку книжку, він би і сам не міг цього пояснити. Та, придивившись до того, що виносить книжковий океан до ніг читачів, до всіх отих успіхів героїв від гангстерства, шпіонажу та чорних страхіть, він зрозумів, що повинен знайти особливу лінію, ні з чим не схожу.

В його книжці головними персонажами були чоловік і жінка — люди незалежні, забезпечені. Чоловік служив відповідальним чиновником у міністерстві закордонних справ однієї з держав, жінка — вільна художниця. Кожен з них мав таємне хоббі. У нього — привиди, як це не дивно. Він виробляв їх з пластмаси. Вони могли рухатися, скиглити, реготати замогильним басом, світитися і ридати. Він продавав їх власникам старих замків, і вони мали успіх, особливо у країнах Півночі. Крім того, для себе він знайшов спосіб передавати на певну відстань фотографії своїх знайомих, обертаючи їх на безтілесні тіні, що бен-тежили та лякали своєю правдоподібністю.

Її ж хоббі було чаклування на найвищому сучасному

рівні, недарма вона була заступницею голови Всеєвропейської спілки прогресивних відьом.

Після безлічі чвар, головним чином у ліжку, зображених витончено та відверто, вони розлучились і почали мститися одне над одним у витончені способи. Він — шляхом різних удосконалених дзеркал і передач на відстань — став надавати їй подобу привидам і пускав у хід ці тіні своєї колишньої дружини в найбільш невідповідних місцях — у танцювальних залах, на прийомах, у вітальнях, де її добре знали. Бентежачи присутніх, з'являлася серед них усім відома дама зовсім гола й справляла надзвичайне враження.

Вона мстилася на ньому тим, що своє хоббі — владу освіченої відьми — пускала в хід супроти нього, і в його домі почало діятися щось дивовижне. Речі рухалися самі, виявляючи ворожість, — одного разу навіть шафа накинулася на господаря, мов бандит; стіни видавали демонічний регіт уночі, поряд із ліжком, де він був не один.. Поступово грою тіней ставало саме життя. Жінки, чоловіки обернулися на тіні, що проносились у моторошному сплетінні примарного і справжнього. Цього і прагнув автор. Світ розпадався, і його вже не можна було знову зібрати в ціле. Повний ілюзій, оточений привидами, він став хисткий і скочувався до катастрофи. Людей пойнняли апатія або тривога. Та все ж треба було якось закінчити твір. І, переплутавши події та поставивши різні держави на грань атомної війни, дипломат-винахідник загинув у автомобільній катастрофі. Волею автора з ним було покінчено.

Та лишалась жінка-відьма, і від неї треба було також здихатися. Вона закохалася в аматора-пілота, багатія, котрий поведився, певна річ, дуже дивно. Його спортивний літак мав жіноче ім'я Елла, і він признався своїй новій коханці, що літак — жива істота, що вона закохана в нього і ревнує його до відьми.

Сцена останнього освідчення відбувалася в Сахарі. Нова коханка заприсяглася, що, як відьма, вона своїм чаклуванням зведе зі світу суперницю. Над Сахарою в повітрі почався їхній моторошний двобій. Відьма, викликавши на голову вражой суперниці піщану бурю, не могла з нею упоратися, і загинули всі — і пілот, і відьма, і літак-перевертень.

І лише їхні тіні, відбиті хмарами, пролітали понад Африкою та Європою. Така була ота «Гра тіней» — творіння удачливого Якова Бомпера. Книжка розійшлася в Єв-

ропі і в Америці. Уривки передавали по радіо й телебаченню. Якийсь продюсер запропонував екранізувати твір. Доки Ів Шведенер торгував у пресі засушеними людськими головами з Амазонки та африканськими змовами нашвидкуруч, Яків Бомпер одержав чималі гроші. Проживаючи їх із похвальною заощадливістю, він признався Шведенеру, що йому потрібний новий сюжет, іще дивовижніший. Шведенер, який добре знав Індію, сказав, що немає кращої за Індію країни, де приголомшливі сюжети валяються просто на дорозі.

І ось вони у «Моті Махалі», і перед ними міняються тарілки з усякими чудовими стравами, де рис, риба, шашлики, курка, присмачені якнайміцнішими підливами та каррі, поєднували в собі всі багатства індійської кухні. Вони запивали страви коньяком, з осторогою наливаючи його в дрібнесенькі чашечки з маленького, поцяцькованого жовтими трояндами чайничка, немов пили міцний чай.

В «Моті Махалі» вживати алкогольні напої заборонено було, та й взагалі в місті їх продавали чужоземцям у визначені дні й за таку ціну, що пляшка джину або віскі могла поглинути місячне утримання будь-якого дрібного службовця. Шведенеру, як постійному відвідувачеві, зробили поступку — налили принесений ним коньяк в чайничок.

Шведенер дивився захоплено на свого приятеля, який так багато досягнув і так випередив його в своїй кар'єрі. Яків Бомпер, взагалі від народження дуже смаглявий (його мати була італійка з півдня Італії), під індійським сонцем іще більш засмаглий, із своїми чорними, короткими вусами, дуже скидався на інтелігентного індійця, і тому не дивно, що до нього так пильно приглядався якийсь гість, котрий сидів у невеликій компанії, за кілька столиків від них.

— Ну, як сподобалася Калькутта? — запитав Шведенер. — Чи гарний індійський Вавилон? Тисяча сюжетів?

Яків Бомпер знову налив собі чашечку коньяку з чайничка.

— Можна було не їздити, — сказав він, гірко посміхнувшись, — це нудьга, нудьга, що судомить вилиці, нудьга незчисленних людських тіл, одноманітно напівголих і голих, нудьга задушливих ночей тоскного пекла...

Шведенер здивувався і спробував заперечити:

— Але ж усе таки є там дещо. Ну, скажімо, храм джайнів. Ти бачив його?

— Храм джайнів! — усміхнувся Бомпер.— Це, можливо, кумедно. Нудно й кумедно. Там стоять боги, схожі на пожежників, у касках. Там леви, які спираються на кулі, і павільйончики, мов на виставці в маленькому французькому провінціальному містечку... Звідкіля вони дістали таку дешевину? Був я в храмі Калі — смердючі козли, чорні, з червоними очима алкоголіків. Від їхнього смороду нудить за десять кроків. А вулиці, там хапають за ноги каліки, що плигають, повзають; жебраки канючать з усіх боків, а реклама — як і в усіх містах світу. А Бенарес! — сіра ікра брудних тіл у воді Гангу, огидні вогнища, мертві й напівмертві божевільні, абсолютно голі, і тут же написи: «Бережись кишенькових злодіїв». Правда, перед коровами зупиняються трамваї. Їх завітчують квітами, немов кінозірок. Мастять різними мазями фалуси всіх кольорів і розмірів. Та про це я читав давно в книжках, іще в школі. Цікаво б впровадити таке у нас у Женеві, перед фонтаном на озері... Нудно, нудно, чорти б його взяли! Я сердитий, як ніколи. Мені шкода марно згаяного часу. Сюжети? Які там сюжети? Ти ще скажеш мені про Рамайяну. У нас вік атома та стриптизу...

— Та зачекай-но, — вигукнув Ів Шведенер, — ти ж хотів усе це побачити! Ти ж благав показати тобі Індію. Ти ж був такий захоплений. Пам'ятаєш віллу того багатія, з яким я тебе познайомив у Женеві. Ти був у захваті від вечірки. Пригадай, на чому базувалося твоє бажання негайно ж їхати в Індію і побачити її таємниці, які мали бути сюжетом нової книжки — надзвичайної, дивовижної. Ти ж сам казав, що писатимеш про те, про що в Європі навіть уяви не мають... Пригадай, будь ласка. Адже це все діялося з тобою...

Так, він пригадав той вечір, коли Шведенер привіз його на віллу індійського багатія, що стояла високо над озером. Це був дивний, як уві сні, будинок, немов перенесений із передгір'я Кашміру. У ньому було все, що свідчило про східний стиль. Низькі, широкі дивани, маленькі столики з інкрустацією, фігурки невідомих витончених божків, незрозумілі пахощі, килими, різнокольорове освітлення кімнат, книжкові полиці, що спиралися на спини малюсінських слонів.

Гостей було небагато. Як і належить поважному господареві, всі вони також були титуловані особи. Темполиці слуги безшумно розносили дуже смачні індійські пундики. Пили віскі, вино, різні соки. Їли плоди запашного манго

й морозиво. З тераси відкривався вид на вечірнє місто. Внизу вже виблискували вогні. Їх було багато. Вони всі були різні. Здавалося, що Женева оповита разками памиста, недбало кинутими на землю, на мальовничі схили пагорбів і гір. Захід над горами відпалав. Спека спала.

У прохолодному повітрі пахло дощем. Десь біля Монблану в дальніх горах котилася гроза. Далеко перебігали зелені блискавки. Небо в муарових хмарах з рожевими розливами спускалося нижче й нижче. Земля зливалася з хмарами. Притемнілою латунню в глибині під ногами лежало велике заснуле озеро.

Внизу, на схилі, несподівано вигулькнувши із-за трояндових кущів, до тераси йшли чоловік і жінка, легкі, мов привиди, і якісь ніби нереальні, як цей вечір. Жінка була в темному, з золотавими іскорками, сарі, чоловік — у чорнім сюртучку, з тонкою тростинкою. Голова жінки світилася, бо в косах у неї були білі квіти жасмину.

Звичайно, цей вечір кликав кудись, був сповнений трепетом нових відчуттів. У ньому було стільки ж фантазії, скільки її не вистачає тут. Тут сиділи індійці, багато людей у білому убранні, пили такі ж соки, які пили там, їли ті ж страви, що подавались і там, — а яка величезна різниця між тією незнаною Індією в Женеві та цією, яка навч отут. І його ще роздивляється якийсь там неприсмний на вигляд чоловік з похмурими очима, ніби зважає — індієць Бомпер чи, може, європеець.

Він зітхнув, і Шведенер засміявся:

— Але ж пейзаж там, на віллі в Женеві, ні в яке порівняння не йде з пейзажами по дорозі з Бенареса в Делі?

— Пейзажі! — Бомпер безнадійно махнув рукою, наче відмахувався від нудного привиду. Він заплющив очі і уявив собі, як він їхав цілий день, нескінченний день, мирною, тихою Гангською долиною. Поля поступалися місцем дібровам, де-не-де виднілися руді пагорки, іноді ріка наближалася до поїзда, і було видко жовтий Ганг, широкий, з обмілинами, з островами, з пласкими берегами, широкими затонами. У полі людей було мало. Подекуди отари — вівці, буйволи, кози. Іноді траплялися верблюди. На вокзалах розносили чай, котили візочки з усякими гарячими стравами, оглушливо вигукували носії, статечно і якомось навіть принижено ходили мастильніки в чорних спецівках. Бомпер бачив вивіски, в яких сповіщалося, що є кімната, де буфет з м'ясом, не вегетаріанський. Люди були

одягнені та роздягнені по-різному. Спека на вокзалі тхнула розпеченим металом і фарбами.

Потім знову поїзд пришвидшив хід. Промайнули будинки з черепичними дахами, поступаючись місцем будівлям, подібним до складів. Вальковані стіни без вікон, пласкі дахи. Траплялися й гробниці — маленькі мазари. В затінку поодиноких дерев сиділи люди. Це пішоходи, що присіли відпочити. Жінки прали білизну в маленьких ставках, де поодаль неодмінно стояв чорногуз або марабу на одній нозі. Діти борсалися в калюжах. Потім долина стала жовта, пішли діброви, луки.

Смеркалося. Все поринало в морок, без руху, без вогнів, без звуків. Він їхав мов у напівсні. Далечинь зробилася непомітною, тільки кущі й дерева біля самого насипу ще можна було розпізнати, і чорноту окремих безлистих гілок, і крону самотньої пальми.

Пілігрим, що сидів під пальмою в таку годину, певно, заглиблювався в якусь нірвану, солодку й беззвучну.

Темрява наступила вмить. І вже синя ніч з яскравими зірками впала на землю. Потім у темряві замерехтіли вогні. Поїзд пройшов з гуркотом через кілька мостів, перекинутих над протоками Джамни. З'явилось багато рожевих і зелених вогнів, що бігли назустріч. Це було Делі...

Яків Бомпер почаркувався чашечками з Шведенером:

— Вип'ємо за подолання нудьги, що охопила світ. Ти мені казав: тисяча сюжетів. Де хоч би один, подібний до мого чудового шедевра, що прославив мене?

Він випив, розкусив перець, і вогонь, мов кинджал, ударив його в піднебіння. Він схопив білі анісові кружальця з цукром, але вогонь палив його рот, і він виплював аніс, скривившись від страждання.

Шведенер теж випив свою чашечку і відразу ж налив іще.

— Твоя книжка, між нами кажучи, — досягнення модного захоплення. Так, вона мала успіх. У цьому їй не можна відмовити. І фільм, якщо знімуть, буде найігровіший. Привиди в стриптизі — ще ніхто не бачив... — Шведенер, вдоволений із себе, чепурний, рум'янолиций, схожий на француза-комерсанта, з такими ж короткими вусами, як і в Бомпера. Він, усміхнувшись, підніс палець:

— Ти вразив, але чи можеш ти вразити ще раз? Чи не просто тобі поталанило, зізнаймося, — адже це не винахід нового стилю. Це розпад стилю... А що буде далі?

Бомпер прийняв виклик.

— Бачиш, я писав книжку з певним наміром, ретельно уникаючи всього звичайного. Розпад особистості, гра тіней — увесь цей намул, хистка поволока загрози та майбутнього знищення, вся ця осип старих понять і туман сьогоднішньої дійсності — це те, що лякає і приваблює водночас. Суспільство просто жадає, а найбільше молодь, шаленої чуттєвості, жахів, зміни смаків. У нас доба еротичних, філософських, політичних міражів. А тут? Якою Індією ти хочеш мене вразити? Я прийшов по Чанді Чок. І що я побачив? Ті ж самі радіоприймачі, самописні ручки, патефонні пластинки, телевізори, електричні бритви та праски, як і скрізь в Європі, в Африці... Типовий шум і гамір Сходу — це вже вчорашній день. У нас в Європі є принаймні якась своєрідність у нашій розбещеності, у нашому розкладенні. Чого варті хоча б наші блузон-нуари з їхніми дикими витівками та їхніми сексуально розбещеними дівчиськами. А тут що?

— Зачекай,— сказав Шведенер,— і тут до цього дійде. Вже на Коннот-Плейс є і дорогі ресторани з європейськими стравами, і нічні реву, є джази...

— Ха-ха! Джази в Делі! Здивував, братику!

— Та слухай, Якове, тут можна знайти кубельця, як і в будь-якому європейському місті, навіть ще й кращі...

— Усе це не те.— Бомпер зім'яв сигарету й кинув її.— Що то за місто, де на вулиці немає п'яних ні вдень ні вночі...

Шведенер промовив іронічно:

— Ти можеш написати статтю під заголовком: «Я звинувачую!» Звинувачуй далі!

— Будь ласка! З дівчиною не можна зайти до кафе. Тебе вирядять до окремої кімнати. Від спокуси. В кафе молодь, мов вівці, п'є чай і так сидить годинами. Із фільмів, розповідали мені, вирізають усі поцілунки, я вже не кажу про інше. От нудота так нудота.— Він глянув у зал: — Ні, отой абориген починає мене дратувати. Вивчає мене, чи що? Ще бракувало, щоб він виявився божевільним або фанатиком...

— Тобі здається, що він тебе вивчає,— відповів Шведенер,— вони просто всі дуже допитливі й своєрідні. Адже тут звичаї, мов у дитячій казці. Я тобі скажу, тут буває таке, що в нашій старенькій Європі діти реготатимуть. Приїхав недосвідчений молодик сюди на роботу в якесь посольство. Це не має значення. Живе він самотно в своїй кімнаті. Спати не може, бо у ніші над вікном оселилася

пара сов, і молода сова цілу ніч точить своє подружжя. Приїжджий терпів, терпів, потім терпець йому увірвався, взяв камінь і пожбурнув його в совине гніздо. Вранці виявилось, що він забив сварливу совиху. Він заспокоївся, та помітив, що відтоді тубільні слуги стали саботувати й зневажати його. Потім його покликав посол і сказав: «Юначе, у цій країні не вбивають тварин. Нащо ви таке зробили? Хай це буде встання!» Він покався і попросив пробачення. Та в душі був радий, що здихався кошмару. Деякий час усе було гаразд. Якось уночі знову пролунав знайомий крик і шум. Йому видалося, що прилетів привид норвисткої сови; а то молодий сич привів нову дружину, а в неї були всі повадки старої. Що ж тепер вдієш? Забивати не можна. Він покликав сторожа, дав йому грошей, і той переніс обох птахів у нове гніздо, подалі від його оселі. Ось тобі, хіба не сюжет?

— Анекдот,— відказав Бомпер.

— Це не анекдот, це сталося зі мною,— заперечив Шведенер.

— Все одно — ідіотизм.— Бомпер позіхнув.— Усе це нестерпно нудно. Я почекаю ще трохи і опинюся в становищі того туриста, що, об'їздивши півсвіту, сказав: я міг би все це відчутти, сидячи вдома. Слухай-но, Іве, у тебе вдома є що-небудь спиртне? Я б залюбки ще посидів і випив, та мені набридло пити потайки, з чайника, хоча це єдине кумедне явище в цій безпросвітній нудоті...

— У мене, звичайно, є дещо. Мені самому набридло хлєбтати, мов кошєня, з чапєчки...

— Тоді поїдемо!

Вони заплатили й вийшли з «Моті Махала». На стоянці відшукали машину Шведєнера.

— Ось бачиш,— сказав Ів,— тепер у мене не «лінкольн континенталь», а наша цюріхська «сімка», та вона мене цілком влаштує. Сідай!

Будинок, де жив Шведєнер, стояв край самої проїжджої дороги. Далеко за ним простяглися густі чагарники, а трохи віддалік виднілася стіна напівзруйнованого стародавнього форту.

Приятелі сиділи на відкритій невеличкій терасі, пили, курили й теревенили, як замолоду. Бомпер з насолодою попивав віскі й говорив:

— Ну, глянє, як хороше, нікого немає. Жодний фанатик не розглядає тебе з незрозумілим наміром. Можна наливати, не озираючися, з чайника. Подумати лише, роз-

кажеш нашій братії вдома, ніхто не повірить. І все ж таки, любий Іве, ти неправий...

— У чому я неправий?

— Ти вважаєш, що моя книжка лише тому мала успіх, що вона вдало відбивала настрої читачів. Це не так. Настрої минають, а це процес, що вже відбувається і чимось знаменний, бо він розповсюджений. Мій сюжет висвітлює якісь невідомі сторони життя, як фотозворотного боку Місяця, — зворотний, невидимий бік нашого існування. Всі жадають нового, небувалого. От, скажімо, жінки... Завжди існували моди, і вони змінювалися від сезону до сезону. Та нещодавно я зустрів над нашою зеленою, мирною, патріархальною Арвою жінок з розмальованими обличчями. На лобі і на щоках у них були квадрати, і троянди, і ромби різного кольору. Сьогодні це одиночки — а завтра так буде з мільйонами жінок. А поглянь, що коїться з жіночим одягом у старій Європі, яка омолоджується. Оголошено, що скоро з'являться сукні, які видаватимуть музичні дзвенчання на різні тони. З'являться убрання майбутнього — самохолодячий та самогріючий одяг. Все це цілком реально. І чудеса побутових відкриттів, і наука — все йде до незначних шляхів майбутнього. А дивне всесвітнє захоплення суперменами та космічними романами. Все це недарма. Мені потрібний новий сюжет, карколомний, приголомшуючий сюжет у розвитку тієї лінії, яку я так удамо почав у своїй книзі «Гра тіней».

Шведенер розвів руками. Він ніколи не міг нічого придумати ні смішного, ні трагічного.

— Що ж ми робитимемо, любий Якове? Де ж нам узяти отого барвистого птаха? Та ми, певна річ, пошукаємо. Твоє здоров'я, друже! Щоб в Індії не було диявольськи дивовижного... В це я не вірю... Та що з тобою?

Яків Бомпер дивився на чагарники, що стояли чорною стіною по той бік дороги. Звідти чути було шерхит, який то затихав, то наростав у найрізноманітніших напрямках. Здавалось, якась тварина хоче подолати колючі й повзучі чагарі, в яких заплуталася.

Шведенер також прислухався і зареготав.

— Ах, оце, — заспокоїв він, — можеш не побоюватися за своє життя. Це не тигри. Це всього лиш мавпи. Їх тут скільки завгодно. Я все через них прибираю з тераси. Тільки-но смеркне, вони вештаються скрізь і тягнуть усе, що трапиться. І втікають до своїх кублиць, до отих непролазних хащів. Смердючий, злодійський народець. І нема

на них управи. Стріляти не можна, пастки ставити — також. У Європі з них давно б зробили рукавички або модні консерви, а тут, бачиш, так було, так буде...

Вони повернулися до своїх склянок.

— Я все думаю, як допомогти тобі в пошуках сюжету. Буду думати. Розшукаю декого — пошлю до тебе всіляких розумників... Не сердься, що я не зміг поїхати з тобою в Калькутту. Якби я там був, я дещо знайшов би, окрім храму джайнів, для тебе й для американки, що молодиться...

— А, ти вже знаєш. Ну, яка то пригода? Я ледве відчепився від неї і не поплентався в якісь храми, де, як казала вона, самі лише непристойні зображення. Вона хотіла розігріти свою пересичену уяву, але мені її вистачило на тиждень. Хай їй чорт! Вона підчепила якогось ученого статистика...

Було вже пізно, коли Шведенер одвіз Бомпера в його готель. Стояла васанта, умовно називана індійська весна. Це дні від середини березня до середини травня. Чарівний час, коли зорі видаються яскравішими, ближчими до землі, коли навкруги безліч квітучих дерев і спека пом'якшує своє задушливе тиранство.

У номері панувала тиша й прохолода. Бомпер лише тепер відчув утому від дороги, прийняв ванну і ліг у постіль. Але заснути йому відразу не пощастило. Він глянув на стелю і побачив жовту пляму. Пляма ворушилася. Він перевів погляд на стіну. Там під самим карнизом бігло щось жовте. По сусідній стіні метнулася догори світло-пісочна ящірка. За нею — друга. Це були всього лиш домашні геккони, яких так багато скрізь в Індії.

Та хоч Бомпер знав про них і бачив їх не раз, він знову здригнувся від огиди і натягнув ковдру на голову.

Потік білих постатей на велосипедах здавався безкінечним. То вони мчали широкими шеренгами, заповонивши всю вулицю, то враз простягалися ланцюжком, і тоді було видно, що на деяких велосипедах їде по два, навіть по три чоловіки. Тисячі дрібних службовців і чиновників Нью-Делі поспішали на роботу. Щоденно на ранковій прогулянці Яків Бомпер спостерігав це видовище. Воно породжувало в ньому якесь невизначне відчуття, і, коли б у нього був під рукою велосипед, він, не вагаючись, приєднався б до цього людського потоку. Він не вірив у те, що вони поспішають за певними адресами, до певних будинків, розійду-

ться по кімнатах канцелярій, банків, контор або підуть у крамниці, магазини, й стануть за прилавки, й розмовлятимуть з відвідувачами. Йому починало здаватися, що це не зовсім так, що вони їдуть за місто, на поклик якоїсь всемогутньої істоти, котра не відпустить їх назад, у місто, що вони більше ніколи не повернуться, а замість них завтра поїдуть інші, і так день у день триватиме ця втеча з міста, аж поки Делі збезлюдіє. Промчить останній велосипед, настане черга автомобілів, і тоді ранками будуть мчати ваговози, машини всіх марок, перевантажені пасажирами, які не знають, що вони мчать у безодню і що від неї немає рятунку.

Коли мозок Якова Бомпера починав пошуки надзвичайного, коли його уява змінювала навколишній світ, перетворюючи кожен предмет на іграшку, він міг зайти далеко в своїх мріях.

Він зупинявся, завмираючи, біля розкладених на газоні різнобарвних намист із сердоліку, агату, яшми, — намист, де тепло виблискували червоні, зелені, жовті невідомих йому порід камені, дивився жадібним поглядом на срібні браслети з позеленілою, вкритою дрібними тріщинками бірюзою, важкі персні, мідні куклики, брошки, старовинні уламки з ледь помітними малюнками, бронзові коробочки для зберігання притирань і талісманів. Над цими товарами стояли понурі вихідці з далекого Ладака, малого Тибету, одягнені, як монахи, а їхні жінки, також у чорному убранні, у грубих хустках, сиділи, дивлячись очима закліна-тельок на пішоходів, що зупинилися.

Їхні нерухомі постаті, їхні кам'яні обличчя не провіщали нічого доброго. І знову Яків Бомпер мчав кудись убік від такого звичайного вуличного базарчика. Йому здавалось, що ці люди прикидаються. І зовсім не для того прийшли вони зі своїх далеких ущелин сюди, в столицю, щоб продавати уламки старих жбанів та намиста з каменів, вигладжених гірськими річками. На їхніх понурих обличчях лежала печать якоїсь прадавньої трагедії, жертвами якої стали колись їхні предки, а нині вони відбувають нескінченні роки кари за злочин, смисл якого давно втрачений. І ніхто не пам'ятає, за що засуджені ці люди, які з своїх відлюдних місць приходять у звичайне сьогочасне місто й пропонують дивовижні речі випадковим покупцям. І люди, що приїхали з найвіддаленіших країн, охоче купують усі ці камені та бронзові й срібні дрібнички. І знову горяни йдуть у гори, щоб принести нові намиста і персні,

виготовлені старими майстрами. Це також плин часу, подібний до нескінченного прагнення велосипедистів — про нестися вранці безлюдними вулицями. Але ті були в усьому білому, а ці в усьому чорному... Тут уже починалась якась таємниця. І, думаючи про це, Бомпер після прогулянки повертався в готель. Його не цікавили поодинокі постаті перехожих. Якесь безлисте дерево, геть-чисто вкрите ясночервоними квітками, немов смолокиц, горіло перед ним, але він, майже не помітивши його, пройшов повз нього. Воно йому ні про що не говорило.

У себе в номері він сів за стіл і вийняв книжку в синій м'якій обкладинці. Це була його улюблена записна книжка, з якою він не розлучався. Кожного здивувала б уривчастість і безладність записів у ній. Там упереміж, посеред телефонів різних міст Швейцарії, і не тільки Швейцарії, адрес багатьох чоловіків та жінок, — були вклеєні газетні вирізки, значення яких розумів тільки господар записної книжки; за анекдотами й пісеньками знову йшли телефони, довгі й короткі нотатки, навмисне написані нерозбірливим почерком або просто зашифровані, записи відчуттів, пейзажів, настроїв, цілі сценки, уривки з книжок, вислови, які мало про що говорили сторонній людині й були сповнені змісту лише для Бомпера.

Здавалось, він навмисне дрібнить записи або так заплутує, щоб приховати їхній справжній сенс.

Зараз він записав досить уривчасто почуту ним позавчора розповідь Іва Шведенера про молодика, який не вжився з совами, потім пригадав щось калькуттське, про що він забув і тепер визнав за потрібне записати. Він писав твердим почерком, широким пером:

«Я бачив, як біля вікна ювелірного магазину, в затінку під наметом із смугастої тканини, стояв великий чорний бик і не блимаючи дивився на багатства, виставлені на вітрині. Сонячні промені пробивалися крізь щілини в наметі й вигравали на коштовних каменях у футлярах. Зелені, рубінові, діамантові вогні спалахували в різних місцях вітрини, і бик переводив погляд з футляра на футляр, наморщивши великий широкий лоб і стиснувши замшеві губи. Він не звертав уваги на юрбу пішоходів, а ті, не наважуючись потурбувати, обминала його, намагаючись не зачепити. Я їхав у справах, і, коли повертався за дві години, мені закортіло подивитися, що сталося з биком. Він стояв на тому ж місці, не поворухнувшись, лише очі його перебігали з однієї прикраси на іншу, немов сльиво кош-

товних каменів загіпнотизувало його. Він був божественно чудовий. Я зрозумів, хто він. Це — Юпітер, котрий задумав знову викрасти Європу і вибирає, яке намисто їй подарувати, але ніяк не може вирішити — яке ж. Камені горіли олімпійськими блисками.

Ранком я від'їздив на аеродром. У лілейному сутінку дня, що народжувався, автомобіль уже проїздив передмістями, місто лишилося позаду. Потяглися жалюгідні ятки під старими викривленими деревами. Я звелів спинитися, вийшов з машини й пішов до найближчої ятки. Вона була зачинена. Людей не було. А від самих дверей починалася черга корів. Кілька з них лежало на траві, інші стояли, сонно поглядаючи на шлях. Вони не мукали, чекали мовчки, зовсім ніби люди в черзі, де одні жінки плетуть, інші читають газету, а ще інші куняють. Але це були корови. Чого вони чекали? І в цій же черзі, скромно, як належить гладкому мужчині, стояв бик. Я впізнав його. Це ж мій Юпітер! Як він зблякнув! Нічого божественного в ньому не було. Він мав жалюгідний вигляд на тлі цих самоупевнених матрон, які не звертали на нього уваги.

— Що це таке? — запитав я у шофера.

— Ятка, — відповів він, — тут продають овочі. Прийде господар і вони виберуть собі найкращі з них, убгають і підуть у місто на цілий день. А господар почне торгівлю. Так тут заведено...

— А яке ж молоко в цих корів? — запитав я балакучого шофера.

Він засміявся:

— Яке воно може бути у корів, що цілий день шведняють по крамницях...

І мій Юпітер стояв у черзі...»

Бомпер перегорнув сторінку й записав зовсім інше:

«Ніколи я не гадав, що в Гангу водяться дельфіни. Вони називаються «сусук», або гангські дельфіни. Зверху дельфін сірувато-чорний, знизу — брудно-білий, завдовжки до двох метрів. Він плаває в Гангу та його притоках. У нього немає очей. Це так здається. Їх, правда, важко знайти. Вони заховані у зморшках грубої шкіри. Вода брудна й жовто-каламутна, і дельфін не зміг би очистити очі від твані, коли б не ховав їх глибоко в шкіру... Так і в мене очі внутрішнього зору приховані, щоб їх не заліпила муть нашої людської цивілізації. А звичайні очі я не бережу. Життєва каламуть така сильна, що я погано бачив би крізь неї, коли б не внутрішній зір».

Коли Бомпер закінчив свої нотатки й прибрав книжку в кишеню, перехопивши її товстою резинкою, в двері обережно постукали. Увійшов незнайомий чоловік, в окулярах, середній на зріст, у темно-сірому європейському костюмі. Задумливі очі, добре обличчя, гарна щира усмішка.

Цей індієць з чемними, м'якими жестами привітався до Бомпера, мов до давнього знайомого.

— Вас прислав Шведенер? — спитав Бомпер, бо нікого не чекав.

— На жаль,— промовив підкреслено чемно індієць,— я не знаю ніякого містера Шведенера.

— Отже, ви прийшли з якоюсь пропозицією?

Гість із достойністю посміхнувся:

— У мене немає жодної пропозиції, містере Бомпер. Я не помилився — ви містер Бомпер?

— Так, це я, але я не маю честі...

— Мене звати Рамачарія. Я знаю вашу книжку «Гра тіней». Це ж ви її написали?

— Я! — Бомпер запросив гостя сісти. Тепер він згадав цього індійського письменника, про якого щось таке чув, але книжок його, звісно, не читав. І навіть не знав, про що він пише взагалі та чи давно він письменник.

Бомпер запалив і запропонував сигарети гостеві, той, подякувавши, відмовився. Рамачарія розглядав його з приязною увагою. Потім він заговорив спокійно, неквапно, шанобливо:

— Даруйте, що я прийшов до вас без запрошення, я хочу привітати ваш приїзд в Індію. Я прочитав вашу книжку. Тепер мені зрозуміло, в яких пошуках оновлення духовного світу ви прибули в Індію. Я чув, що в Європі нині захоплюються індійською філософією, навіть вивчають систему йогів. А, серйозно кажучи, на вас чекає в Індії чудовий матеріал з життя. Ми, індійські письменники, багато пишемо про свою країну, та голос європейського письменника — зовсім інше. У нього інший авторитет, його свідчення про життя нашої країни набуває світового значення. Ми вам покажем Індію такою, яка вона є. Ми нічого не будемо приховувати від вас. Ви звідаєте радощів і печалей нашого великого народу...

Бомпер хотів заперечити, проте гість зробив благальний жест — не перепиняти його — і знову заговорив:

— Ще наш великий учитель Ганді сказав свого часу: «Я хочу такого мистецтва і такої літератури, які можуть говорити з мільйонами». Наш народ палко жадає освіти,

світла науки, в народі приховані сотні, тисячі справжніх талантів, які ще покажуть себе всьому світові. Проте як тяжко живеться тепер народові! Я знаю, що скрізь тяжко, що три п'ятих людства голодують. Учені вважають, що білковий голод — найнебезпечніший вид голоду. Мінімальна денна потреба в білках людини — це сімдесят грамів тваринного й рослинного білка. В Індії в середньому вживають білків — усього шість грамів на день, у той час, як, скажімо, в Японії — двадцять три грами. В країні страшенні злидні. Три мільйони хворих на туберкульоз. Від постійного голодування навіть тварини стають меншими на зріст. Подивіться, в Біхарі які віслюки — вам здасться, що то великий собака. Голод — наслідок жахливої посухи — забирає незліченні жертви. Такої посухи не знали п'ятдесят літ... Селяни не мають землі...

— Для чого ви мені все це говорите? — вигукнув, перепинивши його мову, Бомпер.— Це ж не стосується літератури?

— Дуже, містере Бомпер, найбільше стосується, демократія тільки тоді має владу в житті, коли її можна назвати економічною демократією. Треба розповідати саме про поміщиків, про лихварів, про спекулянтів, які перекупують і приховують хліб. Про реакцію, вона проти реформ, котрі мають дати селянинові землю. Скільки тих перелогових земель по всій країні! Потрібно дати землю і воду селянам...

Бомпер більше не міг стриматися. Його охопив гнів. Він походив по кімнаті, потім знову сів.

— Для чого ви все оце мені говорите? — повторив він.— Я не лікар, щоб лікувати хворих, я не соціолог, щоб вивчати вади вашого соціального ладу...

Індієць спокійно заперечив:

— Адже ж ви у вашому новому романі, у новій книжці розповісте про це всім. І я вам допоможу зібрати чудовий матеріал, аби тільки правда в ньому заговорила на повний голос. Ви повинні збудити людей для великих історичних справ, для справ, які піднесуть мільйони на рівень сучасного життя. Ви написали умовну книжку — казку, тепер ви створите реалістичний роман про те, як людина розриває пута, що сковують її життя, її мабутнє...

Бомпер засміявся майже добродушно. Йому здалося, що один із тих, бачених ним уранці, велосипедистів зайшов до нього сказати, що він не хоче їхати до далекого небокраю і просить дозволу поламати свій велосипед.

— Чому ви смієтесь? — запитав, дивуючись із його сміху, Рамачарія. — Вам, мабуть, смішно, що я, індійський письменник, прошу вас написати роман, який ми повинні були б написати самі? Ми пишемо, хоч я признаюся вам цілком щиро, що іще не зовсім добре знаємо життя наших робітників, але ж, я скажу не без гордості, у нас є твори, відомі в усьому світі. Та якщо ви тут і писатимете про Індію, ви не зможете погано написати про людей нашої країни...

Бомпер спохмурнів. Як помиляється цей, очевидно, добрий чоловік, що називає себе письменником.

— Послухайте, — сказав він, намагаючись говорити повільно, щоб у його словах не було образливого хвилювання або натиску, — ви чули, що таке антигуманізм?

— Це щось спрямоване проти людини? — запитав Рамачарія.

— Цілком правильно. Я хочу вам пояснити. Людина вже не є центром світового життя. Ви самі кажете — вона в більшості своїй голодна, злиденна, брудна, хвора. Так повсюди. Герой — це деталь примхливого уявлення. Література зовсім не дотична ні до дійсності, ні до політики. Всі минулі століття перемелено, і курява розвіялась. Ми тепер живемо у тому віці, коли людство змінює все, аж до ставлення до космосу, до бога, до сприймання навколишнього світу, до жінки, до моралі, до всіх чуттів, що відмирають. Що більше буде хаосу, то швидше постане новий світ.

Для кого він придатний, цей роман, про який ви говорите? Європа настільки пішла вперед, далеко пішла, що повертатися до змісту, взятого із так званого народного життя, — це щось таке, елементарніше від чого важко собі уявити. Навіщо роману здалася людина? Справжня дурниця — якась дія. Все це минуло, стало забобом. Ми йдемо крізь матеріальний бік життя, вільні від буденності. Шістдесяті роки будуть хаотичні, неспокійні, з енергією, що розтрачується куди завгодно. Правда, для відсталого Азії така форма, як колишній роман, ще зберегла свою силу. Ви ще можете писати про людину, але нам — передовим європейцям — людина ні до чого. Це також забоб. У світі шанує цілковита нестійкість. Світ — це театр абсурду, це розпад усього, що становило фальшиву основу цивілізації. Ми, передові письменники, — за розпад. Нехай настає розпад — у ньому зерна прийдешнього!

Бомпер замовк і спостерігав, як Рамачарія вийняв хуст-

ку й витер піт з чола. Він був вкрай схвильований, але стримувався.

— Так ось що значить дегуманізація! — нарешті промовив Рамачарія. — Тепер мені дещо зрозуміло. Не все, ні, я, напевне, таки відстала людина.

— Еге, — твердо сказав Бомпер, знову походжаючи перед гостем, — людина, повторюю, не центр життя. Ми, як художники, повинні постати над «людським». Мистецтво не зобов'язане брати під свій захист інтереси людини. Надсправжнє — єдине, що ще лишилося, — світ сновидінь!

— Та хто ж ви? — спитав Рамачарія, протираючи окуляри і дивлячись на співбесідника з жалісливою посмішкою.

— Я — поборник нелюдського! — відказав Бомпер.

Рамачарія сумно посміхнувся самими очима.

— Я бачу, — почав він після деякої паузи, — що ви не відмовляєтеся від літератури, але ви усі ваші зусилля спрямовуєте на те, щоб відволікти читача, сучасну людину, від реального світу з його глибокими трагічними проблемами. Ви волієте писати твори-наркотики, повні літературного героїзму, і ними підмінити справжнє мистецтво, та я не можу зрозуміти, для чого вам це потрібно. Можливо, ви хочете, щоб ці голодні люди поринули в якийсь гіпноз, увійшли у світ примар і забули про те, що поза стінами, скажімо, кіно, де екранізовано ваші книжки і де їм покажуть світ сновидінь, існує жорстоке, нещадне життя? Ви хочете, щоб ваші читачі, охоплені сонною пропасницею, линули, приспані вами, в безодню, яка існує цілком реально, бо це безодня соціальної несправедливості, безодня рабства й приниження людського духу...

Бомпер аж замахав руками перед обличчям свого супротивника:

— Послухайте-но, я не бажаю нічого знати ні про корупцію, ні про становище робітничого класу, ні про те, як зміцнити ваш державний сектор або як усунути голод на селі, де віслюки стали на зріст мов собака, я не хочу знати ваших взаємин з капіталістами й лихварями, не хочу шукати якогось доводу, щоб Китай припинив погрожувати Індії...

Рамачарія підвівся. Він з гідністю вклонився і промовив, ідучи до дверей:

— Містере Бомпер! Чужоземці, які приїжджають в Індію, звикли називати її країною чудес. Та сьогодні я почув чудеса, що з'явилися з Заходу. Бажаю вам успіху у ваших надлюдських шуканнях...

— А я,— відказав Бомпер,— бажаю вам покінчити з нісенітницею про людину. Напишіть в старому дусі роман і назвіть його «Останній роман про людину». Це буде сенсація, і ви прославитесь на весь світ!

Рамачарія іще раз вклонився й тихо вийшов з кімнати, нічого не відповівши.

Саме коли Яків Бомпер у своїх сумнівах досяг межі, підсумовуючи свою безцільну подорож, що не збагатила його ніякими приголомшливими відкриттями, і рішуче збирався припинити подальшу трату часу, з'явився Шрі-гуша.

Він виник так раптово, безшумно, непомітно, ніби вийшов із стіни. Озираючись, Бомпер побачив перед собою чоловіка, який дивився на нього з такою вдячністю, з таким обожнюванням і так уперто, наче він давно був його вірним слугою і тільки надзвичайні обставини розлучили їх свого часу, і тепер знову настало давно очікуване побачення.

Чоловік сказав:

— Намасте! (Здрастуйте!) Я — Шрі-гуша! — і склав руки, як і годиться слугі.

Щось у цих трохи підведених бровах, в жагучій темноті бронзового обличчя, в неголених щоках, у чорній, немов приклеєній чуприні видалось Бомперу знайомим, і він розгублено мовив:

— Ну то й що!

Чоловік розвів руками, ледь помітно плечима, солодко посміхнувся і додав:

— Ача хай, шукрія! (Дякую, добре!)

І враз Бомпер усе пригадав. Цей нахаба тоді в «Моті Махалі» роздивлявся його так довго і так одверто, сидячи за дальнім столом. І щоб ошелешити зайду, він спитав:

— Це часом не ви були в «Моті Махалі» кілька днів тому? Я бачив вас там і запам'ятав, еге ж, запам'ятав. Так це ви були?

Чоловік не виказав аніякого здивування:

— Це був я! І бачив вас з моїм знайомим, і довго роздумував, чи підійти, чи не заважати вашій бесіді,— от через що я так і дивився на вас. Я вирішив не підходити, не заважати вам.

— Так ви знаєте Шведенера? — щиро дивуючись, запитав Бомпер. Так ось кого Ів послав до нього. Все це цілком природно.

— Авжеж, я добре знаю вашого приятеля,— сказав Шрі-гуша.

— Сідайте,— запросив Бомпер і сів сам, запропонувавши відвідувачеві сигарету.

І враз він пригадав свою розмову з Рамачарія, обвів підозрілим поглядом чорний сюртучок та довгі вузькі білі штани Шрі-гуші.

— А ви часом не письменник, не журналіст? Як ваше справжнє ім'я? Як вас звати — Шрі-гуша?

— Шрі-гуша,— з мало не глузливим напівпоклоном відповів індієць.— Я не письменник. Письменник — ви, і вам потрібні, як усякому письменникові, надзвичайні переживання?

Лице його стало непроникне. Він замовк, чекаючи, що скаже Бомпер. І враз Бомпера охопило роздратування. Він дещо різко сказав, що коли Шрі-гуша прийшов запропонувати йому всілякі поїздки та огляди старожитностей, пам'ятників, богів, різних Тадж-Махалів, то нехай пошукає собі когось іншого.

Шрі-гуша розглядав його зі спокійною зосередженістю.

— Вас цікавлять живі відчуття,— промовив він, уже не усміхаючись.— Почнемо з найлегшого. Як містер ставиться до красунь і яким він дає перевагу? Всі принади країн Сходу до його послуг. І Заходу,— додав він перекодя.

«Однак,— подумав Бомпер,— це вже дуже примітивно».

— Ні,— відказав він,— ніяких красунь.

Шрі-гуша і оком не змигнув:

— Східні поети гарно оспівували те, на що є такий попит нині у вільному світі,— Ганімеда?

Бомпер здивувався, та не виказав подиву. Він сказав:

— Ви, певно, десь навчалися на західний зразок. Звідкіля ви знаєте про Ганімеда?

— Я закінчив католицьку школу... правда, не повний курс.

— Ганімеда не підійдуть. Що ще?

— Є дуже освічені, багаті дружини раджив. Це важко, у них великі вимоги, та для такого знатного гостя я ладен пошукати...

Бомпер розсміявся, уявивши в своїх обіймах гладку розмальовану, у брильянтах, красуню, в якої на носі діамантова зірочка.

— Не шукайте. Дружини раджив — учорапній день.

Шрі-гуша знизав плечима:

— Я розумію, що для письменників потрібно щось нове. Я можу звести вас з людьми, які викрадають дівчат...

— Для чого? — спитав Бомпер. — Для себе, щоб одружитися на них?

В очах Шрі-гуші на мить спалахнув темний вогник:

— Ні, не для того. Дівчат завозять у Сінгапур. Їх продають і далі. Це небезпечне заняття. Якщо хочете познайомитися... Такі дівчата — на вагу золота.

Бомпер не помітив, як став розмовляти зі своїм дивовижним відвідувачем, ніби з служником.

— Я бачу, шановний Шрі-гушо, — кинув він глузливо, — у тебе великий вибір. Але я не цікавлюсь ні гангстерськими фільмами, ні детективними романами.

— А я дуже люблю детективи, — сказав Шрі-гуша, — я ходжу в кіно лише на них...

Бомпер на ці слова і вухом не повів.

— Що в тебе ще є?

— Є особливі, ні з чим не зрівнянні насолоди...

— А саме? Що ти хочеш запропонувати бувалому у бувальцях європейцеві?

— Крім того, що в ході сьогодні в Європі та в Америці, крім героїну, якого скрізь багато.

— А! Ти знаєш навіть про героїн?

— Шрі-гуша не був би Шрі-гушею, коли б він не знав таких простих речей. Крім героїну, ЛСД, опіуму, гашишу, анаші, є невідомі, суто індійські наркотики. Письменники люблять їх, я знаю. Вам вони дадуть такі переживання, яких ви ніде не дістанете. Це вас влаштує? Подібного не відшукаєте ніде. Шрі-гуші ви подякуєте. Ви скажете: «Ти завів мене до раю! Я не думав, що таке існує на землі...»

Бомпера це розвеселило. Він навіть поплескав по плечі Шрі-гушу, і дивно — таке м'яке, кволе на вигляд плече виявилось залізним, ніби під сюртучком була кіраса.

— Шрі-гушо, кілька днів тому в цій кімнаті я сказав одній людині, що література Індії відстала. Тепер я бачу, що чудеса, які ти пропонуєш, також учорашнього вжитку. Жодного натяку на щось сучасне... дивовижне...

Шрі-гуша зітхнув, наче напружуючи пам'ять і шукаючи там щось надзвичайне. Він підвів голову й глянув просто в очі Бомперу:

— Я можу запропонувати вам те, чого немає в Європі й ніде...

— Що ж це таке?

— Святá!

— Що? — перепитав, не зрозумівши, Бомпер.— Кого ти пропонуєш?

— Я пропоную святу жінку!

— Яка вона на вигляд? Стара відьма?

Шрі-гуша похитав головою:

— Вона молода й свята!

— Не треба святої, я не хочу святої, від неї тхне лада-ном,— усміхнувся Бомпер.— Я бачу, твій список кінчається, Шрі-гушо!

— Ні, мій список ніколи не кінчиться,— затято сказав Шрі-гуша.— Тоді не свята. Є донька баядерки і сама баядерка, танцює старі танці, які танцюють на стінах храмів у Каджурахо. Ви знаєте, що то за танці. А потім ви напишете своє ім'я, і вона, як це робила і її мати, і бабуся, попросить найкращу татуювальницю перенести ваш підпис на її тіло, щоб пам'ять про вас лишилася назавжди. Якщо ви її втішите, ваше ім'я вона викарбує ближче до серця. Це дуже сенсаційно! — несподівано додав він.

Бомпер заговорив серйозно:

— Припини, Шрі-гушо, я розумію, що все це заслуго-вує найпильнішої уваги і все це коштує добрі гроші. І багато чужоземців будуть вдячні тобі, що ти введеш їх у так звані таємниці Сходу, про які приємно згадувати вдома в приятельській чоловічій компанії. Це є в кожній країні. Проте мені потрібно таке, чого ніде не буває... Розумієш, у чому різниця?

— О! — Шрі-гуша навіть підвівся.— Я розумію, чого ви хочете. Вас не цікавлять люди?

— Правильно, люди мене не цікавлять. Це ти вгадав...

— Ача хай, тоді лишаються тварини...

— Тварини? Що ти хочеш цим сказати, Шрі-гушо?

— Заворожений віслюк, священна гуска, священна качка — птахи богів і самі божества.

Бомпер засміявся. Він стояв посеред кімнати і реготав, не стримуючись, а Шрі-гуша зі скам'янілим лицем дивився на нього, не знаючи, що й сказати.

У цю мить голосно закричала якась жінка. Кричала вона десь дуже близько. То був крик переляку і обурення. Шрі-гуша й Бомпер вибігли в коридор. На другому кінці коридора стояли навстіж відчинені двері, і туди бігли люди.

Всі вони з'юрмилися біля вікна. Хазяйка кімнати — індіанка з чорними розпущеними по плечах косами, в золотистому сарі, молода, струнка, висока, з вигнутими брова-

ми, — лементувала, показуючи у вікно тонкими пальцями в обручках:

— Ось хто злодій! Ось хто вкрав! Дивіться! Дивіться!

Бомпер побачив видовище, кумедне й дивне для нього. Проти вікна, на карнизі протилежного фасаду готелю, сиділа невелика рудувато-сіра мавпочка. Вона тримала в лапці люстерко, а другою лапкою мазала собі помадою губи, влучала по носі, лизала помаду і тут же, поклавши її поруч, хапала пудру, сипала її на себе, потім злизувала її з лап і спльовувала.

— Це моя помада, це моя пудрениця! — верещала жінка. — Вона вкрала, а я подумала на служницю. Ото безсовісна. Віддай! — репетувала вона, ніби мавпа могла зрозуміти, про що вона кричить. Мавпа не звертала уваги на лемент і втішалася своїми надбаннями. На карнизі, спустивши ноги, вона показувала язика людям. Бомпер був єдиним європейцем у кімнаті. Індійці, що збіглися на крик, повиходили. Залишилися службовці готелю, вони тихо перемовлялись поміж собою. Та потім пішли й вони.

Шрі-гуша зник так же нечутно, як і з'явився. Бомпер дивився на те з почуттям школяра, який спостерігає за чужою зухвалою витівкою. Потім він поспівчував індіанці вголос. Вона подивилася на нього великими зляканими і водночас сміхотливими очима і квапливо заговорила:

— Я помітила, що в мене спершу пропала пудрениця, а потім і помада. А сьогодні вранці — люстерко. Я думала — взяла служниця. Але я не могла повірити, що в такому готелі служниця здатна на це. Та оце підходжу до вікна, а ця пройда сидить і, погляньте, що вона витіває з моєю помадою... — І враз вона почала без будь-якого переходу: — Та ви не знаєте, хто я. Пробачте! Моє ім'я Мануела Франческа Марія де Перейра. Мене можна назвати просто Нуелою. Вас я знаю, ви — Яків Бомпер.

— Звідки вам відоме моє ім'я?

— Я бачила ваш портрет в газеті й читала ваше інтерв'ю.

— Так, було таке, — сказав він вдоволено.

— Ні, погляньте, що коїть ця негідниця! — знову закричала вона. До мавпи підповзала карнизом друга, і, побачивши суперницю, власниця пудрениці та люстерка засунула їх під хвіст, а помаду запхала за щоку.

Бомпер, тамуючи сміх, глянув на Нуелу іншими очима. У своїй безсилій люті вона погрожувала кулаком мавпі, яка дивилася на неї співчутливо і сумно. Нуела закликала

усі прокляття на голову злодійки й була в цю мить прекрасна, як оті жінки, що танцювали на фресках Єлора і в рідкісних нічних ресторанах нового Делі.

Синя записна книжка була розкрита, і в неї були занотовані відвідини Шрі-гупі з відповідними коментарями та знайомство з Нуелою. Бомпер писав: «Вона чарівна. В ній є щось від дикого звіряти та іскорка стародавньої цивілізації, занесеної на індійський материк войовничими соратниками Васко да Гама. Вона народилася в Гоа, який тільки нещодавно перестав бути колонією. Вона з португальської старовинної родини. Її мати вельможна індіанка, а батько багатий негоціант; він помер на Майорці, де жив разом з її матір'ю. Вона так простодушно розповідала про своє дитинство під старими баньянами, серед свійських папуг і сарн. Її в родині чомусь прозвали Жузекою. Вона приїхала з Англії, де навчається, провідати свою тітку й затрималась у своїх знайомих та друзів, яких у неї чимало в Делі. Вона теревенила так солодко, так наївно, що від попередньої її люті нічого й не лишилося. Ми говорили про норови тварин. Під час сніданку, снідали разом, вона сміялася з витівок цих маленьких лукавих хижачок мавпочок, які, залізаючи у відчинені вікна номерів, крадуть різні речі. Слуги повернули Нуелі відібрані у мавпочки помаду, пудреницю та люстерко. Помада була не придатна до вжитку, пудра змінила колір від спілкування з мав'ячою мордочкою, а люстерко було ціле. Воно було згадкою, і тому Нуела раділа, що його повернули їй.

Під час вечері, ми разом вечеряли, я розповів Нуелі, що був у Парижі свідком, як три мавпи, що вважаються художниками, малювали портрет вісімнадцятирічної міс Португалії, і це виходило дуже мило. Вони зазирали в мольберти сусіди і перемальовували витвір фантазії своїх колег. Вони не належали до реалістичної школи, а сама міс Португалія чимось була подібною до Нуели. Мій комплімент сподобався. Вона чарівлива, а її запашні чорні коси — то трунок. В ній є все, що потрібно європейцеві від дочки Індії та європейського Півдня. Зрештою, і моя мати була італійкою і також із місць, що лежать ще далі на південь, ніж Португалія...»

Він писав: «Бачився із Шведенером. Були в гостях у його приятеля. Він радить їхати в Непал. Там є снігова людина й далай-лама, котрий утік туди із Лхасси. З цього поєднання може вийти дещо цікаве. І там можна довіда-

тись про якусь таємничу країну — Шамбалу, в якій ніхто не вмирає. Боюсь, що це нудно, проте можна спробувати».

За кілька днів після перших відвідин Шрі-гуша прийшов пізно увечері, коли Бомпер вже вкладався спати. Цього разу він з'явився похмурий і навіть з розкудланою чуприною. У нього був вигляд таємного вбивці. Бомпер хотів було вигнати його, посилаючись на пізний час, але Шрі-гуша був такий схвильований, що Бомпер мовчки показав йому на стілець і став чекати, що він скаже.

Шрі-гуша почав глухим, невеселим голосом:

— Я багато думав про нашу розмову і мушу принести свої глибокі пробачення, я не зрозумів усієї глибини шукань такого великого письменника і знавця душ, як Бомпер. Тепер я хочу загладити свою провину та помилку. Але для цього з вашого боку, — сказав він, — потрібна цілковита серйозність і навіть клятва.

— Клятва, у чому? — байдуже запитав Бомпер. — Знов якась пропозиція? Я хочу спати!

— Якщо ви дасте клятву, що ніхто ніколи про це не дізнається, я відкрию вам одну таємницю, і вона вас збагатить духовно, дасть вам тему, якої ще не мав ніхто!

— Подумай, що ти говориш, Шрі-гушо. Ти пропонуєш тему, щоб я писав про таємницю, і в той же час вимагаєш клятви, що я жодним словом не викажу її.

— Ви, — сказав Шрі-гуша, — в Індії не відкриєте нікому цієї таємниці, а в Європі, де ви про це напишете, це визнають за ваше відкриття, і вам буде честь і слава...

Бомпер почухав ніс. Його почала приваблювати ця нахабна самовпевненість Шрі-гуші.

— Проте я маю знати в чому річ. Давати клятву просто так — це скидається на розиграш.

Шрі-гуша молитовно склав руки:

— Якщо не буде клятви, — нічого не буде.

Бомпер подумав, що, власне кажучи, для нього, для людини, позбавленої будь-яких забобонів, нічого не варто виголосити кілька слів, які не мають ніякого значення. Але Шрі-гуша сказав:

— Якщо ви зламаєте клятву, — ви помрете.

— Мене вб'ють? — спитав Бомпер байдуже. — Ти вб'єш мене?

— Не знаю, — ухильно промовив Шрі-гуша, — в цій справі всі, хто дотичний до неї, відповідають своїм життям. Це серйозно, інакше б я не прийшов до вас.

— Чим же поклястися, май на увазі, що я невіруючий і окремого бога для мене, як і взагалі всіх богів, не існує. Чим же мені поклястися?

— Поклянiться своїм життям!

— Шрі-гушо, мені це не подобається. Я боюсь, що за цим немає нічого серйозного і я буду просто посміховиськом сам перед собою. Звичайно, про такий кумедний вчинок нікому не розповіси. То як?

— Поклянiться! — наполегливо твердив Шрі-гуша.

Бомпер дістав свою синю записну книжку, поклав її перед собою і сказав, цього разу вже без іронії:

— Поклавши руку на цю книгу, де всі мої задуми являють для мене священну землю майбутнього, моєї нової книжки, клянуся своїм життям зберігати таємницю про те, що почую від людини на ім'я Шрі-гуша! Досить? — запитав він, ховаючи книжку в кишеню.

— Ні,— сказав Шрі-гуша,— додайте: знаючи, що розголошення таємниці — моя смерть!

— Гаразд! — Бомпер криво посміхнувся: незважаючи на те, що він намагався упевнити себе, ніби все, що діється,— поганий спектакль, він відчував якесь хвилювання.— Гаразд,— закінчив він,— знаючи, що розголошення таємниці — моя смерть!

— Тепер усе,— сказав Шрі-гуша. Він став погордливий і, дивлячись безжальними очима, промовив тоном змовника: — Тепер сядьте ближче. Слухайте мене уважно. Це ритуальна таїна. В неї втаємничені небагато хто. Ви — перший із європейців, котрий довідається про це. Ви бачили кілька днів тому, як із кімнати однієї жінки в цьому готелі мавпа вкрала люстерко, пудру та помаду...

— Нічого не розумію,— сказав розгублено Бомпер. Після урочистості клятви перехід до простої мавпи видався йому занадто дивним...

— Скільки, на вашу думку, в Індії мавп? — спитав Шрі-гуша, притишивши голос.

— Я не знаю, мене це не цікавить.

Шрі-гуша пропустив повз вуха його слова.

— Мавп в Індії десятки мільйонів. Вони живуть у лісах, на полях, у містах і в селах. У них свої звичаї, свої закони. І нині настала пора мавп. Як до людей приходив Великий Учитель, так до мавп прийшов Великий Мавп — їхній ватажок. Ватажок, що поставив собі за мету об'єднати всіх мавп Індії, і ця справа успішно посувається щодень...

— За кого ти мене маєш, Шрі-гушо,— вигукнув обурено Бомпер,— щоб я у таке повірив!..

— Ватажок має повсюди своїх агентів, і втаємничені люди пильнують за тим, як посувається справа. А вона посувається!

Бомпер на мить заплющив очі. Чорт його бери, якщо навіть це блеф, то сама ідея непогана. Такого ще не було. Об'єднання всіх мавп та їхній союз із втаємниченими людьми. У цьому щось є. Варто ризикнути. Ось де починається справжня Індія.

— Але скажи мені, Шрі-гушо, як ти мені доведеш, що у мавп є організація, є ватажки, нехай хоч найменші...

— Завтра ж увечері ви побачите це на власні очі. Тільки пам'ятайте, що ви побачите лише першу сходинку організаційної градації.

— А потім?

— А потім ви побачите самого великого ватажка мавп'ячого народу. Особисто побачите і будете єдиним європейцем, втаємниченим у таїну.

Коли Шрі-гуша пішов, Бомпер ще довго крокував по кімнаті. Він звернувся до жовтих гекконів, що бігали по стелі та по стінах:

— Ви, жалюгідні чорти, нащадки жовтої жаби, що ви тямите! Яків Бомпер таки домігся свого. От із чого просте моя книга!

...Похмурі низькі будівлі старих занедбаних складів сіріли неподалік. Широка галявинка з витовченою травою простяглася трохи вище складів.

Біля столітнього баньяна, під велетенським гіллям, Шрі-гуша й Бомпер спинилися. По траві блукали кури, і півень супроводив їх, ліниво озираючись на прибулих.

— Пакунки з горіхами ви тримайте під пахвою, не кладіть їх у кишеню,— порадив Шрі-гуша.

Внизу, по той бік струмка, вони купили в крамниці багато пакунків з горіхами арахіс, щоб не йти в гості з порожніми руками.

У вечірній тиші галявина здавалася сумною, звичайною і пустельною. Ніде не було жодної мавпи. Шрі-гуша пішов до стіни складу, підніс високо пакуночки з горіхами. Він ходив перед стінами, потрушуючи мішечками, і гукав: «Свам! Свам! Свам!»

Бомпер не помітив, як з'явилися перші мавпи. Вони йшли, затуляючи очі долонями від сонця і придивляючись до людей.

Їм кинули жменю горіхів. Мавпи якось зазивно закричали. З'явилися ще купки мавп. Їм кидали горіхи, сміливіші хапали їх, але більшість не наближалась. Відважні одинаки обійшли людей з тилу. Бомпер упіймав маленьку волохату руку, що забралася до нього в кишеню.

— Свам! Свам! Свам! Ао! Ао! — кликав їх Шрі-гуша, проте щось зупиняло мавп. Вони весь час озиралися на мовчазні старі стіни складів.

— Вони вичікують сигналу ватажка, — сказав Шрі-гуша.

— А чому ж він не йде?

— Тому що він спить, а будити його можна лише на випадок чогось дуже серйозного.

— Тобто?

— Ось коли ці переконаються, що виклик не фальшивий, що у нас горіхів на всіх вистачить, тоді збудять ватажка. Без його дозволу не зможуть усі прийти до нас.

Шрі-гуша і Бомпер показали усе своє горіхове багатство. Тоді до стіни побігло кілька найпрудкіших гінців. За хвилину мавпи видерлися на стінку і зникли за старими бійницями, що пам'ятали ще п'ятдесят сьомий рік, часи Нана-Сагіба.

Мавпи, які вже спустилися зі стіни, збивалися у гурти. Матері, почепивши на шию дитинчат, очікували сигналу, щоб метнутися за ласощами. Над стіною з'явився великий господар. Товстий, гладкий, пошкрябуючи черевом, позіхаючи зо сну, він спершу загрозово поглянув на всі боки, ніби вибираючи, кому дати ляпаса за порушений сон, але побачив піднесені мішечки і не кваплячись перекинув кошлату ногу через стіну. Він намацував залізну скобу, вбиту в стіну, і, впіймавши її, ступив на неї товстою п'ятою, повернувся і сковзнув вниз, поважно з'явившись серед свого мавп'ячого клану.

На землі його підхопили дві мавпочки, та, ступивши кілька кроків, вожак відкинув їх і пішов, на голову вищий від усіх, до Бомпера та Шрі-гуші.

За ним повалував увесь мавп'ячий набрід, що таївся за стінкою. Ватажок ішов прямо до Бомпера, ніби до свого давнього знайомого. Він підійшов зовсім близько і показав долоню. Потім простяг її, і Шрі-гуша сказав:

— Потисніть йому руку, поручкайтеся з ним!

Бомпер, враз зняковівши, нахилився до маленького волохатого чоловічка й потис його теплу шкарубку, з подушечкою посередині, лапу. Після цього рукостискання

ватажок оглянув усе своє військо, що купчилося за ним, і знову простяг лапу. Йому поклали на долоню горіхи, і він запхнув їх у защічні пазухи, не їв, а лише набивав рот горіхами. І коли рот вже був повний, щоби понадималися, ватажок прудко стрибнув, як досвідчений гімнаст, на виступ баньяна, звідки тяглися два стовбури, вмовстився там якнайзручніше, неймовірно вивернувши ноги і опираючись п'ятками, почав спостерігати, як його підданці кинулися в бійку за горіхами, віднімали їх одне в одного, жадібно їли, перекидалися, галасували, щипалися, штовхалися, юрмилися коло баньяна.

Батажок, не звертаючи уваги на мавп, лускав горіхи, вицьлювуючи лушпину. Кури клювали її тут же, тільки одна мавпа схопила за хвіст півня, і той, вирвавшись, галасуючи, втік за куц.

Раптом звідкись здалеку долинув собачий гавкіт, і через галявину промчав собака, а за ним ціла ватага диких псів. Вони увірвалися в лави мавп і, огризаючись наліво і направо, мчали за своїм ворогом; той щодуху втікав до яру за складами. Мавпи верещали та кидали в собак каміння й корчі.

Батажка ніщо не могло вивести зі спокою. Бомпер змушений був визнати, що він таки справді керує своїм кланом. Коли всі горіхи потрощили, ватажок дав сигнал, протяжливо вереснувши, і вся ота волохата банда, побачивши, що бенкет закінчився, потяглася до складів, обмінюючись враженнями мавп'ячою мовою.

Галявина спорожніла. Величезний баньян, засинаючи, поглядав на те, що він бачив уже багато разів на протязі своєї доброї сотні літ.

Бомпер повернувся до готелю. Перед ним щойно розчинились невеликі двері невідомого йому досі світу, де є свої звичаї і деспоти з вузькими жорстокими очима, з залізними маленькими руками, а за ними стоїть народ, який прикинувся, ніби нічого не розуміє і живе собі на волі у місті, прилучений до передової цивілізації. Цих мавп можна взяти в нічний ресторан і напоїти дорогим джином! Як-то їм це сподобається і що вони витіватимуть, танцюючи з дамами?

Увечері прийшов Ів Шведенер, і вони довго сиділи й пили джин. Шведенер оповідав усілякі новини про чергову африканську змову, але Бомпера це не обходило. Він думав про свою клятву, про загадкового Шрі-гушу. Йому

страх як кортіло все розповісти Шведенеру — ото б він посміявся,— та чомусь згадка про дану клятву стримувала його, і він знову пив, палив та слухав Шведенера.

Шведенер пішов пізно, Бомпер провів його до машини. Ів поїхав своєю «сімкою», а Бомпер повернувся до себе, мирний, трохи сп'янілий, цілком вдоволений з того, як минув день. Коли він майже дійшов до свого номера, в коридорі загасили світло.

У темряві, що настала, він спинився, та вирішив, що й навпomaцки дістанеться до своєї кімнати. Він натрапив чомусь на відчинені двері. Дивно, хто це відчинив двері його номера. А може, це зовсім і не його номер?

Тієї ж миті його за руку вхопила чиясь гаряча тонка рука і голос, незрозумілий, але такий знайомий, зашепотів на вухо: «Я боюсь. Я прошу — допоможіть. Шерхіт у кутку — чуєте. Знову прийшли мавпи. Я боюсь! Я боюсь!..»

Він ступив крок, спіткнувся і впав на диван. Над ним з'явилося щось дуже легке, ефірне, п'янке, що пахло садами старого Гоа. Гарячі губи ковзнули по його щоці. Щось із співучим шамотінням падало навколо нього, і темрява ставала ласкавою, всепоглинаючою. Він тільки встиг вимовити: «Нуела!» — і потонув у синьому озері ночі, а десь шаруділи мавпи. Нехай собі крадуть пудрениці. Хай крадуть і люстерка. Зараз не до них. А завтра розберемося!

...Вихор нових переживань захопив Якова Бомпера. Індійська весна буяла навколо. Померхле листя вкрило галявини, а нові квіти, що пахли всіма ароматами невідомих країн, завітчували алеї. Навіть біла хвиля велосипедистів, що мчали ранками, не видавалася летючою у прірву: велосипедисти немов прагнули до якихось прихованих радощів, що чекають на них за будинками й садками міста, у безмежних весняних просторах.

Навіть жінки Ладака, що сиділи з камінними обличчями у чорному вбранні, усміхалися привітно і багатозначно. Навіть люди, що наслідували його, химерно вигинали своє тіло вдосвіта на порожніх газонах, здавалося, роблять свої вправи від надміру радості, не знаючи, як виявити свій екстаз; птахи галасували у гіллі старих тамариндів, акацій, баньянів, закликаючи до ігор, любовних утіх, до веселощів.

Нуела була справжнім втіленням весняної радості. Гнучка, палка, співуча, з вишневими губами, з великими

очима, що дивувалися всьому й дивилися на світ з наївним молодечим захватом юні, вона заманила Бомпера з собою у сферу, яку він любив створювати в своїй уяві. Тут були й нічні ресторани, де все скидалося на женецькі ночі; тут були й танці. Нуела знала всі сучасні танці; тут була й зручність поруч розташованих кімнат, і здавалося, ніби все це діється вже в його книжці, де дівчина, й чужоземець, який шукає втіхи, і таємничий Ватажок мави становлять основу майбутнього твору, переплітаючись у таку тонку сітку відчуттів, що розпад усього існуючого — солодкий і приємний. Поринути в це море несподіваного, не думаючи про завтрашній день — чи ж є що краще у світі.

Іноді вони добряче випивали з Шведенером, коли не було Нуели, проте Бомпер не розповідав своєму приятелю про спокусу, якій він піддався. Він вигадував байки про те, що вивчає життя старого тубільного міста, що він знайшов багатий матеріал і вже не жалкує.

Нуела була в міру весела, тішилася, мов птах, уміла жартувати, володіла таємницею надзвичайної чарівності, не набридаючи, не втомлюючи балаканиною, не докучаючи, не вимагаючи подарунків або розваг. Вона вдовольняла всі бажання Бомпера, гуляла з ним довго по місту, вешталася на базарі, їздила в Червоний Форт, вона не боялась, що стрінеється із знайомими. Навпаки, вона немов хотіла показатися з Бомпером, не криючись, на всіх людних вулицях, нічого не приховуючи, сидіти з ним у кіно, в кафе і в ресторанах.

Якось уранці служник подав Бомперові записку, написану на цупкому аркуші паперу друкованими літерами.

Бомпер, нічого не розуміючи, прочитав: «Друга ніч місяця уповні принесе сприятливий вітер. Море спокійне. Земля чекає і готова».

Він іще раз перечитав записку і поклав у кишеню. Йому здалось, що коли він читав її, якийсь чоловік пройшов повз нього коридором, на мить затримався, а коли Бомпер хотів спитати його в чому річ, той зник.

З'явився Шрі-гуша, який десь пропадав уже тиждень. Він приніс мало нового, але сказав просто: «Треба їхати в Джайпур. Він — там!»

Бомпер зрозумів, про кого йдеться. Йому не хотілося втаємничувати Шрі-гушу в свої взаємини з Нуелою і, власне кажучи, не дуже хотілося взагалі будь-куди їхати від щасливих вечорів і ночей в Делі. Та й Мавп, хоч він

і ватажок, не такий вже йому й потрібний, але він поклявся своїм життям...

— Коли треба їхати в Джайпур? — запитав він цілком спокійно.

— Завтра вранці!

— Скільки часу витратимо на поїздку?

— Це залежить од вас. Кілька днів, я гадаю.

— Це далеко?

— Сто дев'яносто миль від Делі. Я дістану машину.

Він хотів уже йти, та Бомпер зупинив його, згадавши про записку. Він дав її прочитати Шрі-гуші. Поки Шрі-гуша читав записку, коридором знову пройшов той самий чоловік, що вже спинявся вранці перед кімнатою Бомпера. А може, це тільки здалося.

Шрі-гуша прочитав записку, гмукнув щось собі під ніс і сказав:

— Дрібниці. Це реклама мандрівного провісника. Вони ворожать на вулицях і заходять у готелі, ловлять довірливих. Ці мандрівні звіздарі люблять говорити про незрозуміле. Порвіть записку. Це найкраще.

Бомпер порвав записку і викинув її в корзину.

— А ви самі не будете нікому писати про нашу поїздку? — спитав Шрі-гуша.

— Може, Шведенеру, щоб він не турбувався, куди я пропав...

— Не пишть йому. Його попередять у інший спосіб. А крім Шведенера — нікому?

— Нікому, — сказав Бомпер, — мені більше нікому писати.

— От і гаразд, — сказав Шрі-гуша, — отож до завтра!

Коли він пішов, Бомпер постукав у номер до Нуели, але згадав, що вона сказала йому напередодні, що виїздить на два дні до подруги за місто і повернеться, значить, лише тоді, коли він уже буде на шляху в Джайпур.

Бомпер написав їй записку, попросив пробачення за те, що кілька днів буде відсутній, їде у дуже важливих справах, і для нього подвійною радістю буде знов її побачити. Він просунув записку під двері. Бомпер навмисне не зазначив, куди виїздить. Це їй зовсім не потрібно знати.

Цієї ночі погано спав Бомпер. І тепер він досипав у машині, що мчала його та Шрі-гушу дорогою на Джайпур. Указуючи на водія — високого сікха у великому жовтому тюрбані, Шрі-гуша сказав йому тихо: «При ньому

не говорять про нашу справу». І тоном гіда, байдужливо металічним голосом почав:

— Ми зараз їдемо ще не Раджастаном. Він попереду. Він почнеться за Алваром.

Бомпер урвав його:

— Знаєш що, Шрі-гушо, я погано спав цієї ночі, і дай домовимось: я зараз спатиму, а ти розбудиш мене, коли ми в'їдемо в Раджастан.

І Бомпер міцно заснув. Сновиддя його були не про Індію. Він ішов берегом красивої зеленої Арви, сидів на лужку біля майдану цирку, і з-під полотняних запон цирку шап'ї виходили білі коні в чорних фраках і танцювали при місячнім світлі якийсь вальс, а море було спокійне. На озері бив невичерпний водограй і лебеді пливли нескінченним табуном, а коли вони припливали до берегів, то оберталися на потік білих велосипедистів, що перетинали озеро при місяці... Бомпер спав довго і нарешті прокинувся. І не одразу зрозумів, де він. Обабіч шляху бігли нудні порожні поля. Біля колодязів стояли жінки, у полі, зігнувшись, працювали селяни.

За вкритим пилом шлагбаумом, біля якого зупинилось кілька вантажних автомашин, починався Раджастан. Тепер на сільських вулицях стали траплятися жінки в жовтому, червоному вбранні. На головах вони несли мідні посудини, поставлені одна на одну. Проїхали місто Алвар, поминули маленьку залізничну станцію.

Потяглися пагорки з забутими старими фортчками, що стали тепер руїнами. Знову поля, і на полях було видно неозбровним оком незліченні нірки польових мишей. Сірі та червонясті, вдалині здіймалися піщані горби. В лице бив гарячий вітер. Було хмарно, самотньо, суворо.

Цю самотність підкреслювали брудні, пелехаті грифи, що сиділи край дороги на старих, всохлих деревах, з гіллям, подібним до викривлених бивнів слона.

Промайнув стародавній водогін. Цокав годинник. Байдужливий, мовчазний сікх-шофер вів машину впевнено та сидів, наче німий. Тільки проїхавши два камінні стовпи, що трапились раптом на шляху, він гучно оголосив:

— Ворота князівства Джайпур!

За довгі години шляху вони бачили море чагарників, ліс і степи. Пагорки поступались місцем пустельній савані. Подікуди стирчали колючі акації, справжні робінзони пустелі, оточені дрібним чагарником.

Проїхали савану, що вражала безводдям. У порожніх

річищах білили плями солі. В очі впадала величезна кількість незасіяних земель.

Зненацька замелькали журавлі колодязів, овечі отари, поля пшениці. Машина з хряскотом повзла по каменях на якийсь стрімчастий схил. За цим незатишним схилом збоку бовванів старий кар'єр мармуру. І майже враз в'їхали в Джайпур: вузькі вулиці, двоповерхові будинки.

Гомін вулиць, розмаїтість костюмів. Настав уже вечір. Шрі-гуша таки взяв на себе роль гіда. Він заговорив, наслідуючи справжніх гідів, монотонно і голосно:

— Джайпур досить заселене місто, засноване раджею Сінгом Другим на початку вісімнадцятого сторіччя. Це був видатний полководець і zarazом чудовий вчений-астроном... Ви побачите його обсерваторію, вона збереглась...

— Шрі-гушо,— попросив Бомпер,— ти можеш припинити. І залишити всі ці відомості собі...

Шрі-гуша скинув очима на шофера: «Треба не привертати до себе уваги».

У старомодному готелі, що зберігав пам'ять про відеокоролів доби Вікторії, Шрі-гуша, влаштувавши Бомпера в номері, що не мав нічого спільного з делійським готелем, де проживав Бомпер, сказав:

— Відпочивайте, обідайте. Я прийду хіба що пізно ввечері. Мені, як ви самі розумієте, треба владнати важливі справи.

Бомпер залишився сам. Він лежав на старому матраці, на якому до нього відпочивали тисячі мандрівників, і роздивлявся протимоскітну сітку не першої свіжості. Та в нього було загострене відчуття навколишнього, бо він наблизився до чогось невідомого. Перед ним вже носилися комбінації наступної книжки. Він відпочив після дороги, потім підвівся, умився, почистив костюм, апетитно пообідав і в якомусь майже урочистому настрої став чекати вечора.

Коли місяць зійшов високо над містом і рожевостінний Джайпур засяяв, засвітився незліченними вогнями крамничок, базарних яток, магазинів, будинків, готелів, прийшов Шрі-гуша.

І вони подалися, поважні, мов прочани, до місця, де щось мало статися. Поміж пишно одягненими людьми в барвистому вбранні, дивуючись, що жінки без сарі,— вони носили кофтинки якнайяскравіших кольорів і спідниці широкі, чорні, смугасті, червоно-синьо-жовті,— Бомпер ішов не поспішаючи, розглядаючи все навколо. Чоловіки

вражали високими кольоровими тюрбанами. Коли Бомпер опинився в самому вирі, в самому галасі, в самому пеклі базару, він помітив, що з ними йде якийсь чоловік. Це не був бродяга, який випадково пристав, такі охоче набиваються проводарями, це був чоловік, що добре знав Шрі-гушу, бо розмовляв з ним точнісінько так, як розмовляють рівні та давні друзі. Шрі-гуша в навколишньому гомоні щось пояснював йому, і той уважно слухав.

Так вони пробиралися довго, поки не постав перед ними майдан і місяць над великими старими будинками. Тут поважно ступали верблюди, галасували продавці, проїздили візки, запряжені зебу, та Бомпер дивився лише поперед себе, бо те, що він побачив, полонило його цілком. Перед ним височіла яскраво освітлена місяцем якась жовтогогаряча громада.

— Хава-Махал! Палац вітрів! — вигукнув Шрі-гуша, і його супутник повторив: «Хава-Махал!» З грудей йому вирвався навіть якийсь палкий крик.

Громадям блискучого рожевого, жовтогогарячого кольору, що мінився у блакитнувато-смарагдовий, височів палац, який не мав собі рівних.

Він являв собою незліченну кількість критих балконів, різьблених виступів, прикрас, чудових віш, узорів. Він здавався вигаданим, неіснуючим, витвором химерного місячного світла. Здавалося, ще покрасуються трохи ці ефірні комбінації легко дихаючого рожево-зеленого каменю і зникнуть, розсипляться смарагдовим порохом, і порох той здійметься хмарою над містом. А наступного вечора знову прийдуть люди, і химерна хмара знову спуститься на землю і обернеться на розкішний, мов сновиддя, палац, пообчіплюваний тисячами різноголосих дзвіночків.

Доки Бомпер милувався дивовижним видовищем, подув вітру примчав звідкись із пустелі, ніби саме для нього, Бомпера, повів цей вітер. Палац задзвенів.

Здригнулися у дзвоні і наче почали мінитися в кольорі усі ці химерні виступи, і вікна, і балкони, і балкончики, і захитався сам базар та люди перед палацом. Палац заспівав усім своїм корпусом, немов підносив до зірок хвалу незнаному.

І тоді Шрі-гуша схопив Бомпера за руку, сильно стиснув її і, вказавши йому кудись угору, вигукнув:

— Дивіться!

Бомпер глянув, і в нього перехопило подих. На величезній висоті над безоднею майдану, над містом, на само-

му крайньому виступі палацу сиділа постать, струнка, юна, схрестивши руки та звисивши над прірвою одну ногу. Вона сиділа, підносячись над виром людей і вогнів. У ній було щось від прадавніх часів. Це сиділа мавпа, нерухома, наче вона, як і палац, була висічена з такого ж блідо-рожевого, зеленкуватого при місяці каменю.

— Сундар! — гукнув Шрі-гуша, що стало духу, і Бомпера вразила сила його голосу. — Сундар! — загримів знову індієць, і раптом у тишині, що запала, мавпа обернулась і почала вдивлятися в натовп, немов відшукуючи того, хто її покликав. Враз почалась якась незбагненна штовханина, і Шрі-гуша повів Бомпера в саму гущавину натовпу, геть від чаклунського місця...

У синій записній книжці Бомпер захоплено занотовував свої останні враження від Джайпура: «Я не буду нічого стверджувати, я не буду нічого доводити науково. Мені важливо не це. Ватажок існує. Я бачив учора, як він сидів на виступі Палацу Вітрів. Це була істота іншого світу. Я з'ясував, він з породи сірих хануманів, але дуже рослий, небувало великий екземпляр. Його побратими їдять плоди та зерно, молоді пагони. Я не знаю, чим харчується він, де живе, що робить. Я вірю в нього, бо він потрібний для моєї книжки. Я тепер пригадую Кафку та його оповідання «Звіт для академії», в якому мавпа олюднилась. Як вона сама зізнається, вона досягла рівня середнього європейця. Звідки мені знати, на якому рівні цей сірий хануман. А він захопив мою уяву, і я хочу бачити його, зустрітися з ним, Шрі-гуша правий — він завів мене в світ відчуттів, прихований від звичайної дійсності високою стіною. Та я вже за стіною і бачу таке, що навіть скептики віднесуть до розряду непояснимого».

Джайпур сірий хануман вибрав недарма. Це було місто, в якому тварини і птахи жили разом, упереміш із людьми. Мавпи ходили вулицями, тримаючись за лапи, сиділи на стінках довгими рядами і підсміювалися над перехожими; вони йшли по крамницях, запускаючи лапи в мішки з горіхами, вибираючи кращі банани з низок, що висіли; вони чухмарились посеред вулиці, не соромлячись людей; вони заходили в будинки і вешталися по дахах.

Над ними літали незліченні зграї голубів. Стояли павичі, розпустивши хвіст, і хрипко кликали один одного. Нільгау, полохливо кліпаючи великими ліловими очима, прохали в людей ласки. Кішки палено нявкали, і їм

відповідали незліченні пташині голоси. Ночами різноголосо і тужливо скиглили й плакали шакали.

Небувале місто Джайпур, крім того, було ще містом, відданим усім шаленим пристрастям людей, що виробляли чудові речі з мармуру, слонової кості, бронзи, кольорового скла, золота й срібла.

Навкруги жили майстри різного віку й хисту, тут можна було спостерігати, як народжуються на світ кістяні зображення богів, блискучі браслети, персні, шахматні фігури, мармурові барельєфи, мініатюри та різьблення, що відтворюють найстародавніші орнаменти. Крамниці були повні краму, матерії найкращих тонів і барв, наче вся ця барвистість мала на меті посоромити пустельну одноманітність околиць міста.

Ювеліри, чеканники, мармурники, чинбарі об'єднували свої зусилля, щоб у світ ішов невпинний потік їхніх майстерних виробів, і цей тонкий, невпинний, мальовничий труд передавався від покоління до покоління.

І все навкруги було на грані незвичного. Коли після полудня Бомпер сидів на терасі готелю і разом із ним на терасі відпочивали, влаштувавшись у легких бамбукових кріслах, інші пожильці, прийшов на вигляд простий чоловічок — правда, не схожий на раджастанця.

У нього не було ані суворості місцевого селянина, ні великого тюрбана, ні строгого, гострого, сумного погляду. Риси його обличчя були м'які, очі добродушні. На голові — легка бавовняна шапчина. Невелика сива борідка робила його подібним до різдяного діда. Брунатна жилетка, сорочка, гарно випрасувані штани. На плечах у нього сиділи три невеличкі пташки, на перший погляд схожі на горобців. Але вони були зовсім особливої породи.

Дідок повадився з ними так просто, немов вони були його доньками, оберненими на пташок, і все розуміли, що він говорив їм.

Пташки працювали теж як умілі майстри, не принижуючи честі Джайпура. Вони брали дзьобиком нитку і, тримаючи лапкою голку, спритно просиляли нитку у вушко та зшивали дві кольорові ганчірочки. Вони з дрібнесенької, мов сірникова коробочка, скриньки висипали зерна намістинок і впевнено, швидко, не відриваючись, нанизували намістинки на нитку. Вони таскали воду в маленьких шкіряних коновках з моделі сільського колодязя, коли дідок просив у них напитися води.

Дідок прикріплював до лобів тих, що бажали, маленьку

наліпочку з пластиліну, і пташки, швидко перепурхнувши через всю терасу, знаходили, в кого на лобі грудочка пластиліну, і спритним ударом дзьобика відривали грудочку і приносили своєму господареві.

Вони вміли рахувати, знали віднімання і множення. На табличці, де лежали різні, на окремих аркушиках, цифри, вони знаходили загадані їм цифри і приносили тому, хто називав цифру.

Бомпер не міг відвести очей від сірих пташок, що клопоталися біля дідка. Вони додавали і віднімали, мов маленькі школярки, які прийшли вперше до школи.

До його чола дідок приклеїв пластилінову гульку, і він одразу відчув коло очей повівання маленьких крилець, заплющив очі, проте відчув-таки легенький удар дзьобиком. Це пташка зняла з його чола брунатну гульку. Бомпер розплющив очі й за рядами бамбукових крісел несподівано побачив Нуелу. Вона стояла, обпершись об стовп, що підтримував намет. На ній було нове темне сарі. Вона робила йому знаки, усміхалася, непомітно посилала здаля поцілунки. Вона була мало не визивно красива, проте таємнича її поява одразу позбавила Бомпера того врівноваженого майже домашнього захоплення, з яким він спостерігав працю пташок.

Пташки посідали на плечі дідка, він згорнув барвисту хустку, на якій лежали таблички з цифрами, підвівся і спокійно заходився збирати плату за виставу.

Нуела чекала на Бомпера біля павільйону, в якому він жив.

— Як ти довідалася, що я тут? — спитав трохи здивований Бомпер після перших обіймів.

— Для Нуели немає таємниць. Я повернулась додому раніше, ніж сподівалася, а тебе я відшукала б і на краю світу. А Джайпур так близько.

— Ти навіть знаєш, де я живу...

— Більше того, любий. Наші кімнати поруч, як і в Делі...

— На жаль, вранці сьогодні приходив Шрі-гуша...

— Хто це такий? — поцікавилася вона. — Твій гід по Джайпуру?

— Ні, це знайомий. У нас із ним справи, які тобі ні до чого. І сьогодні увечері я повернуся пізно, і я нічого не можу вже змінити...

— Звичайно, любий, я аж ніяк не хочу заважати справам. Я розумію, що це для тебе дуже важливо, якщо ти

так говориш. А коли у нас випаде часина, поїдемо в Амбер. Це старовинне містечко, його треба неодмінно побачити... Тільки, знаєш, поїдемо без отого Шрі-гуші, гаразд?! Я сама буду для тебе хорошим проводарем. Там у палац їдуть на слонах. Це розкішно. Ти ж ніколи не їздив на слонах.

— Гаразд, поїдемо в Амбер. У мене хороший настрій, і я радий, що ти з'явилася так до речі. Це місто словнене чогось такого, що не назвеш твезезою дійсністю. Мені здається, що це місто вигадане спеціально для мене.

Того ж вечора вони йшли з Шрі-гушею парком, де вже було похмуро й безлюдно. Їм здавалося, що їх окликнули відкільясь згори. Вони підвели голови і побачили: в присмерковому світлі, що високо над ними, на кам'яному парапеті сидять мавпи, галдикаючи та вимахуючи лапами. Придивившись, вони побачили, що в кожній мавпи, тримаючись за шию матері, висить дитинча. А тим часом потішені, що люди внизу спинились і почали з ними перемовлятися, мавпи дуже пожвавішали і стали гасати по парапету, голосно репетуючи, немов запрошуючи піднятися до них. Їхні силуети на тлі білястого будинку, що стояв вище на схилі, були такі кумедні, що Бомпер почав підсвистувати й манити мавп.

Звідкись з'явилися зненацька дві старі мавп'ячі мегери і ну відганяти молодих від парапету та кидати в людей суччям і грудками землі. Бомпер і Шрі-гуша стали перекривляти мавп. Тоді мегери побігли за підмогою. З'явився сердитий, схожий на відставного вартівника sameць. Він погрожував великою ломакою і кидав замашні камені, а мегери, прогнавши молодих, виповнили околицю таким лементом, що Шрі-гуша сказав:

— Треба нам йти звідси. Це мавп'ячий будинок матері й дитини; можуть побачити, що ми дратуємо мавп, і будуть неприємності. До того ж нам треба встигнути туди, куди ми йдемо.

За парком їх зустрів той самий джайпурець, що привів їх першого вечора до Палацу Вітрів. Тепер Бомпер добре розгледів його. У нього був чудернацький ніс, схожий на вкорочений дзьоб папуги, та круглі, мов у сови, очі. Цей проводар, не називаючи свого імені, спочатку йшов прудко, не обертаючись, потім став щось говорити й навіть сперечатися зі Шрі-гушею і, врешті, зовсім спинився.

Шрі-гуша довго розмовляв з ним і заспокоїв його, проте сказав Бомперу:

— Йому треба дати двадцять рупій!

— Чи не забагато? Та й за віщо? Я ще нічого не бачив!

— Побачите, він не ошукає! Та він просить наперед.

Бомперу нічого не лишалось, як дати гроші. Тоді провудар знову швидко закрокував, і скоро вони прийшли до самотнього відлюдного будиночка, що весь потопає у зелені й був темний та тихий. Обійшовши будиночок, вони побачили, що в одному з вікон блимає тьмяне світло. Вікно було трохи прочинене, і коли підвестися навшпиньки, прикинути до стінки, майже потонувши у плющі, то можна зазирнути в кімнату й побачити її зсередини.

Дотримуючись якнайбільшої обережності, весь час нагадуючи про необхідність цілковитої тиші, Шрі-гуша підвів Бомпера до вікна і, спритно розсунувши плющ, так поставив Бомпера, що той міг бачити, що діється в домику.

Спершу він нічого не міг розгледіти через тьмяне світло, що йшло від невеличкої лампи на високій підставці. Потім він вгледів у кімнаті біля стіни піаніно, біля якого сидів хтось, невеликий на зріст, схожий на підлітка, в зеленій куртці та синіх штанях. Створіння це сиділо спиною до вікна і гортало ноти, що лежали перед ним.

А тоді воно вдарило по клавішах, і Бомпер зрозумів, що в нього своя музика, своя особлива техніка гри. Піаніно давно пережило другу молодість. До того ж воно добряче розсохлось. Що запальніше, лютіше музика грав, то фантастичніше відповідало йому піаніно. Здавалося, химерний музика змагався з інструментом, бажаючи будь-що підкорити його своїй волі, проте інструмент опирався, як міг. Вир тріскотіння і дзенькоту літав по кімнаті. Іноді музика стомлювався, було чутно, як піаніно висе в переможній люті, а після здавалося, що воно зараз розсиплеться на шматки. Струни його видавали такі звуки, яким немає назви на музичній мові.

Музика докладав усіх зусиль, щоб розтроцити суперника. Та його дерев'яний ворог хоч і співав мало не похоронної пісні, проте хотів скинути музику, обрушуючи на нього зливу гуркоту та брязкотні, які били з шаленою силою у вуха приголомшеного Бомпера.

Він стояв, потопаючи в густому плющі, і йому здавалося, що він на концерті незвичайного композитора, який проповідує щось на зразок надпередового мистецтва. Він подумав, що коли б записати цей концерт, то за нього дали б неабиякі гроші в Європі. Його тішила у той же час трагічна химерність постаті музики, котрий переживав власну гру так пристрасно, що зелена куртка здіймалася

на його спині, мов горб. Нараз музика вдарив обома кулаками по клавішах з такою силою, що декотрі з них аж повилітали зі своїх місць; музика озирнувся.

Він не побачив Бомпера, а той у цю коротку мить побачив, що грав не хто інший, як сам Сірій Хануман, який знову нахилився над піаніно, та зараз вже ледве стукав по клавішах. Шрі-гуша торкнув Бомпера за рукав, і вони пішли. З будиночка більш нічого не долиняло. Він стояв темний весь і тихий...

У синій записній книжці Бомпера додавалося що день, то все більше записів. «Англієць учора під час сніданку розповів, що то за пташки були у дідка, які вміли просилати нитку в голку та нанизувати намистинки. Це — ткачики, золотоголові пташки, що роблять гнізда, зшиваючи листя, пробиваючи в них дірки своїм тонким дзьобиком. Їхні гнізда висять сірими та зеленими кошеликами, зшиті бавовняними нитками».

«Де вже я тільки не побував протягом цих днів. Я бачив, як роблять богів, як їх ремонтують. Я дістав справжню насолоду в обсерваторії від божевільних фігур, породжених Джай Сінгом. Цей астрономічний пейзаж, що є поєднанням найрізноманітніших геометричних фігур, де сходи, які ведуть у нікуди, уриваються, по сусідству з півкругами та стовпами, що відкидають тіні, мов величезний сонячний годинник, де мідний круг замкнений у прямовисних стінах і над усім цим стоїть велетенський білий стовп — страж спокою, який охороняє сходи, на окремі з яких ніколи не падає сонячна тінь. У цих божевільних фігурах я впізнаю себе самого; бачу, що, пориваючись угору, я перейшов у другий вимір; бачу себе мудрецем, розгадати загадку якого, відбитого в цих фігурах, не під силу навіть нашій кібернетичній добі.

...Нуела нервується. Я ніяк не візьму втямки її родинних обставин. Правда, мене це мало обходить. Вона скоріше набуток моєї книжки, ніж моїх життєвих фактів. Я до неї звик, такої суто східної покірливості та палкості, складності рухів, дикої бурхливості почуттів не зустрінеш у Європі сьогодні, але ж ми в Джайपुरі...»

Чудовий слон, з жовтим покривалом, з підпиляними бивнями, плавно ніс своїх вершників вгору дорогою, що огинала пагорб. Два музика, ідучи попереду, грали на дивних інструментах щось життерадісне. Навкруги все

зеленіло. Із самого палацу відкривався вражаючий вид на всю долину. Кімнати палацу пригнічували багатством оздоблення, найтоншими візерунками мармурових ґрат, дверима з сандалового дерева, прикрашеного інкрустацією з слонової кістки, водограями, відлюдними покоями; стіни, геть-чисто в дзеркалах, променями маленької нічної лампочки освітлювали всю кімнату білими пучечками світла.

Старий палац і досі жив ще якимось примарним життям. Люди, що приїжджали з далеких країн, дивилися на минулу розкіш колись пануючої тут князівської влади і виносили у спогадах оці химерні, ні на що не схожі стіни, і слонів з розфарбованими хоботами, і їхніх поводитарів у червоних мундирах з білими широкими комірами, у жовто-брунатних тюрбанах.

Дні минали непомітно, в зміні мальовничих сцен, в прогулянках та розвагах, в любовному екстазі вечірнього спокою. Для Бомпера настав час, коли він радів зникненню всього побутового, що йому не подобалося у чадній вавілоноподібній Калькутті, в сучасному, надто зрозумілому Делі. Джайпурські дні були якісь умовні, як і люди, і будівлі. Прихід Шрі-гуші означав нову зустріч із Великим Ватажком. Сірий Хануман незримо владарював над усіма цими міражами. Його поява щоразу здавалася неймовірною, і в той же час він був, він існував поблизу, як і все це мавпяче плем'я,— а в місті жили тисячі мавп,— мало з ним незрозумілі, дивовижні стосунки. Один єдиний раз це життя серед сновидінь було порушене: Бомпер побачив чоловіка, який нагадав йому того незнайомця, що колись ото мелькнув у коридорі делійського готелю. Та цей посланець реального світу і зараз зник зі швидкістю привиду. Той, в Делі, появився того дня, коли Бомпер одержав ідіотську записку від якогось мандрівного звіддаря, де щось говорилося про місяць і море...

А тепер не було ніякої записочки, та й чоловік промаїв без сліду, і знову запанував спокій і тиша.

Знову можна було тинятися з загадковим Шрі-гушею серед галасливого і розмаїтого люду, дивитися на вуличних фокусників, заходити в майстерні різьбярів по кістці, сидіти під наметами, де розкладено всяку всячину, забуваючи про час.

Мавпи бігали повсюди. Вони були різні. Маленькі, як оті, що жили біля старих складів у Делі. Були й значно більші, з довгими хвостами, які зухвало дивились на людей. Бомпер бачив, як розгніваний селянин виганяв прутом

мавп із свого маленького поля й кидав на них каміння. Та тільки-но селянин побачив Шрі-гушу і Бомпера, він покликав сина, і хлопець, ніби граючись, почав стріляти в мавп паперовими стрілами, і мавпи, лякаючись цих стріл, знехотя йшли геть із поля, де викопували все, що там було.

Дерево, під яким стояли Бомпер і Шрі-гуша, лягало своїми могутніми вітами, усіяними безліччю великого листу, на стару будівлю, схожу на занедбану мечеть з вершечком, навколо якого йшов вузький карниз. Дерево геть чисто кишіло мавпами. Вони зривалися з верхніх галузок, летіли мало не до землі, репетуючи й вимахуючи довгими лапами, потім, на льоту вхопившись за найближчу гілку, відштовхувалися від неї, і, враз відлетівши вбік, зникали в гушавині, щоб з'явитися в найбільш несподіваному місці та знову злетіти вгору, потім упиз, захлинаючись від захвату.

Багато які з них, розгойдавшись на товстій гілляці, скакали на риг старої будівлі та оббігали карниз із диким вереском. Стрибали з дерева на карниз і мавпи-матері. Їхні дитинчата, міцно обхопивши шию матері, зігнувшись в три погібелі, летіли повітрям до спасенного даху, анітрохи не лякаючись.

Все дерево галасувало, пищало, свистіло. Мавпи населяли його, наче будинок. Одні висіли головою донизу, інші спокійно ськали одна в одної у волоссі, ще інші, звисивши вниз голову, зморщивши носи, мовби принюхувалися до того, що діялося під ними.

На великому суку, ніби на галявині, під зеленим балдахіном, сидів Сірий Хануман. Він був серед свого народу. Схоже було, що то провадилися якісь важливі збори, бо мавпи скупчилися навколо нього і все листя навкруги во-рушилося від їхніх невпинних рухів.

Бомпер, не відводячи очей і затамувавши подих, дивився на Сірого Ханумана. Перед ним відкривалися таємниці мавпячого життя, і, якби він розумів мавпячу мову, то дізнався б про нечувані речі.

Бомпер витяг свою записну книжку і почав занотовувати в неї все бачене, намагаючись записати якомога докладніше й точніше. Списавши багато сторінок, він сів і, немов заворожений, спостерігав мавпяче життя, дивувався їхній незбагненній енергії, постійній, тривожній зміні настрою, страшенному галасові, часом подібному до дитячого плачу.

На такі зустрічі з Сірим Хануманом він ніколи не брав

Нуели. Щось підказувало йому, що втаємничувати її в це не варто.

І дивно, що вона, така уважна до нього та вразлива, наче з особливої делікатності, дозволяла йому ці прогулянки, усувалась на цей час і не питала, чим він заклопотаний. І Бомпер не міг зрозуміти причину цієї її підкресленої незацікавленості.

Одного вечора, після обіду, повертаючись до себе, він уперше в Джайпурі подумав, що, по суті, навколо нього діється якась чортівня, проте саме цього він і прагнув. Бомпер був радий, що все розпадалось на шматки, і що кожен шматок мав свій власний відблиск, мов осколки різнобарвного скла в калейдоскопі пересипаються і щосекунди стають іншими, не повторюючи кольорів та химерних форм.

Якщо в Делі, та й тут, у Джайпурі, Нуела залюбки блукала з ним вулицями, то снідали і обідали вони нарізно — це було її дивне бажання, яке вона ніяк не пояснювала. Він зрозумів, що Нуела не хоче обтяжувати його, і поставився до цього спокійно.

В садку, навколо головного будинку готелю, були розкидані окремі павільйони, в яких жили постояльці. В одному з таких павільйонів поселився і Бомпер. Його кімната містилася в павільйоні, що мав усього чотири номери. Через буйну зелень можна було підійти до дверей номера зовсім непомітно. Зараз за своїми дверима він почув шерхіт, і це йому не сподобалося. Він нахилився і, хоч не мав такої звички, поглянув крізь замкову щілину.

Те, що він побачив, його вкрай збентежило. За столом сидів сам Сірій Хануман у тій же зеленій куртці та синіх штанах, в яких він був, коли грав на ціаніно в старому бунгалоу. Тепер він великим олівцем, тримаючи його, як ніж, щось різко креслив на аркуші паперу. Що він малював або писав, Бомпер бачити не міг.

Бомпер якомога тихіше відійшов від дверей. Чому він вирішив, що саме зараз слід показати Сірого Ханумана Нуелі, щоб мати ще одного свідка, він не міг потім пояснити. Та не встиг Бомпер обійти ріг павільйону, прямуючи до кімнати Нуели, як почув якусь суперечку. Один голос явно належав Нуелі... Бомпер виглянув з-за рогу. Шрі-гуша, схопивши за руку Нуелу, щось швидко говорив їй, і вона злякано, з гримасою огиди, стиха відповідала йому, потім вирвала руку і зникла за деревом. Шрі-гуша подався за нею. Обличчя в обох були спотворені злобою. Обоє вони

скидалися на розлючені створіння, ладні перегризти одне одному горло. В першу мить Бомпер хотів метнутися за ними, та, пригадавши, чого він сюди ішов, змінив рішення і, повернувши до свого номера, вже не вагаючись, встромив ключ, і двері відчинились.

Яксь тїнь ковзнула за відчиненим вікном на тлі темного листя і зникла, та він міг заприсягнути, що то був не Сірий Хануман.

Взагалі все, що сталося, здалось би маячнею, якби не почерканий червоним і синім олівцем аркуш на столі.

Сірий Хануман черкав безцільно, візерунки, виведені ним, ні про що не говорили. Важко було вбачати в них якесь значення, вони йшли навперекіс, набігали один на одного. Хануман просто водив з силою олівцем то червоним, то синім кінцем, і робив це з великим захопленням.

Бомпер зачинив вікно й сів перед мавпячим малюнком, намагаючись збагнути, що привело до нього Сірого Ханумана. Потім він згадав про Нуелу та про сцену, свідком якої був. Він не встиг іще щось вирішити, як до кімнати вбігла Нуела. Тепер вона була просто схвильована. Ніякої злості на обличчі не помітно було. Вона посміхалася своєю солодкою, ласкавою посмішкою. Нуела поклала руку Бомперу на плече і сказала, побачивши візерунки: «Ми малюємо, це дуже цікаво». Її погляд ковзнув по мавпячих візерунках, і перш ніж Бомпер встиг вимовити хоч слово, йому довелося схопитися і підтримати її.

В Нуели запаморочилась, певно, голова, бо вона, піддержувана Бомпером, сіла на стілець і заплющила очі. Так посиділа хвилину, потім підвелася, подивилася на Бомпера якимсь дивним блукаючим поглядом і знову нахилилася над аркушем, почерканим смугами, колами та зигзагами.

Вона мовчки показала на один з візерунків, і Бомпер, уважно придивившись до нього, побачив, що це подібне до літер того санскритського алфавіту, яким користуються в Індії. Він, не знаючи цього алфавіту, пустив це повз увагу — безглуздий візерунок ні про що не говорив йому. Можливо, тут випадковий збіг із санскритським письмом? Але Нуела прочитала щось, що приголомшило її.

З нею коїлось щось незрозуміле. Вона почала плакати. Сльози котились у неї з очей, як в маленької школярки, краплисті та блискучі. Бомпер розгубився.

— Байдуже, — зненацька промовила вона, ковтаючи сльози, — це зараз минеться. — І в ту ж мить вона обняла його, пригорнулася до нього так, що його лице враз стало

мокрим від її сліз, і додала: — Треба виїхати, завтра ж! Інакше буде пізно. Швидше... поїдьмо в Делі!

Бомпер нічого не міг збагнути. Все переплуталось. В голіві не було жодної думки. Він сів навпроти Нуели, взяв її тремтячі руки в свої і сказав, намагаючись не перейняти від неї панічного жаху:

— Що скоїлося, Нуело? Чому ми мусимо втікати з Джайпура?

Нуела підвела на нього повні сліз очі.

— Ми в смертельній небезпеці! — плачучи вигукнула вона. — Ні, не ти, я. Врятуй мене. Ти це зможеш. Поїдьмо завтра!

— Стривай, Нуело, ми поїдемо. Звичайно, поїдемо, але яке відношення до тебе має цей ідіотський напис?.. Що там написано?

— Не треба про це! — Нуела підвелася. Блукаючим поглядом вона розглядала кімнату. — Я зараз піду і буду завтра рано-вранці у себе чекати тебе. І ми поїдемо. А зараз, зараз я мушу йти. Мені треба зникнути до ранку. І не бути поруч з тобою. В цьому порятунок. Ні про що не питай. Потім, у Делі, ти про все дізнаєшся...

— Я взнаю від тебе, Нуело, від тебе?

— Не знаю, любий, я йду. Так треба...

Вона стала в дверях, витерла сльози хусткою і хотіла вийти. Він спинив її:

— Нуело, я повинен тебе захистити, якщо тобі загрожує небезпека. Я вживу заходів, я все зроблю...

Вона сумно похитала головою. Очі її стали суворими й похмурими. Вона поцілувала Бомпера, повторивши:

— Я мушу йти. Сама. Але завтра ми виїдемо...

— Так, звичайно, ми виїдемо завтра! А що там написано? Я ж не можу прочитати... Що там написано?

— Там написано... Тобі не слід знати, що там написано...

І перш ніж він встиг щось ще сказати, вона зникла з такою прудкістю, що гнатися за нею було б марно.

Бомпер уперше опинився в такому безвихідному становищі. Він не знав, що й гадати, не знав, що робити. Він виходив часто з свого павільйону, ходив навколо нього, зазирає у вікно кімнати, де жила Нуела, проте там було темно і тихо. Він пройшовся до головного будинку і назад, думки його вирували, і він аніж не міг заспокоїтися.

Все, що з самого початку набуло легкого туристичного характеру, інколи видавалося просто нудним, а потім тро-

хи розважальним і навіть викликало певний інтерес, — все це пішло шкереберть, і йому навіть здалося, що навколишня вечірня темрява сповнена загрози.

Невидимі очі пильнували за ним. Невидимі тіні заходили до його кімнати. Він наважився. Він відшукав помічника завідувача готелем і замовив на ранок машину в Делі.

Було вже зовсім пізно. Бомпер трохи заспокоївся, засвітив світло, та все йому стало відразливе. Навіть запона протимоскітної сітки, що маяла на вікні. У нього не було зброї, а десь у глибині його свідомості жило відчуття, що сьогодні вночі його не вб'ють. А завтра він буде далеко. Чорт його поніс до тасмниць невідомого світу. Правду кажучи, він припускав думку, що Сірій Хануман — добре вигаданий трюк, за який варто заплатити. Так він гадав, доки не побачив Ханумана на власні очі, і його розум не зайшов у безвихідь від цього незбагненого явища. Адже кілька годин тому він був тут і черкав чорт зна що. Ось же аркуш, почерканий синім і червоним, ось і олівець.

Бомпер навіть випив віскі, не розводячи содовою, щоб трохи заспокоїтися. У двері тихо постукали.

«Починається!» — подумав він і, ставши збоку дверей, узяв у руки ціпок, погрозливо спитав:

— Хто там?

Йому відповів Шрі-гуша.

Бомпер впустив Шрі-гушу і замкнув двері. Йому навіть зробилося веселіше, коли він побачив свого супутника такого, як завжди, і цілком спокійного.

— Як справи, Шрі-гушо? — спитав він, мов нічого й не сталося.

І Шрі-гуша відповів своє: бахут-ача (чудово).

«Сказати чи не сказати йому?» — подумав Бомпер і почав звичайнісіньким тоном:

— А в мене сьогодні був гість.

— Хто такий? — поцікавився Шрі-гуша, насторожившись.

— Не вгадаєш, Шрі-гушо. У мене був сам великий ватажок, Сірій Хануман. До речі, чому ти назвав його тоді, біля Палацу Вітрів, якимось так чудно, що я й не запам'ятав?

— Для різних зустрічей існують різні паролі, — сказав Шрі-гуша. — Тоді пароль був — Сундар — красивий. Так тоді домовилися. Ви самі бачили...

— Так от, Сірій Хануман, не знаю, який пароль у нього сьогодні, прийшов до мене і навіть дещо намалював, а дещо й написав...

Шрі-гуша, спохмурнівши, зіщулювся, мов для стрибка, потім утулювся поглядом в обличчя Бомпера, а тому з кожною миттю ставало все неприємніше. «Не треба його драгувати, — подумав він. — А то може статися щось жахливе». Він згадав про Нуелин страх.

— Ні, Шрі-гушо, тут не було нічого особливого. Певно, це ти організував мені сюрприз, і я тобі за нього дуже вдячний, бо відвідини були вельми ефектні.

— Я тут ні до чого! — сказав Шрі-гуша, занепавши духом. Його настороженість змінилась млявістю, ніби він став гумовим. — Я не бачив сьогодні Сірого Ханумана.

— Тоді давай розберемось разом у тому, що сталось. Я прийшов після обіду і почув шерхіт у кімнаті. А коли я відчинив двері, Сірий Хануман утік у вікно. Він був у своїй зеленій куртці та в синіх штанах, взагалі в тому костюмі, в якому він грав на піаніно. І ось що він залишив.

Бомпер простяг малюнок Шрі-гуші, та відразу ж заховав його за спину.

— Я покажу тобі, Шрі-гушо, при певній умові. Спершу прочитай мені одне слово, яке він написав. Воно написане мовою хінді. Я знаю його, але хочу, щоб ти підтвердив його мені. Прочитай...

Шрі-гуша глянув на напис. Він закусив свою товсту нижню губу, очі його заблищали похмурим блиском, потім він зітхнув, але мовчав.

— Шрі-гушо, що там написано?! Я ж однаково знаю. Давай не обдурювати один одного? Що там написано?

— Ганглорд! — зовсім тихо промовив Шрі-гуша, і губи його затремтіли.

Запала мовчанка, через те що Бомпер не знав, що далі робити. Треба було довіритися інстинкту.

— Шрі-гушо, що ти скажеш? Досі ти все влаштовував чудово. Я задоволений з тебе. І тепер я зроблю так, як ти визнаєш за потрібне. Що треба робити?

Шрі-гуша підвів понурий погляд і, побачивши, що Бомпер не глузує, сказав майже спокійно:

— Шрі-гуша зробив велику дурницю, але тепер пізно кається. Ми повинні негайно виїхати.

— Гаразд, Шрі-гушо, от бачиш, наші думки збіглися. Ми поїдемо завтра. Рано-вранці. Я вже замовив машину. Бомпер глянув на Шрі-гушу майже весело:

— Але ми поїдемо не самі. З нами поїде одна жінка. Ти її добре знаєш. З нами поїде Нуела де Перейра...

Шрі-гуша розвів руками:

— Не знаю я такої! Як вам буде завгодно, але не знаю такої...

Бомпер, стримуючи обурення, сказав:

— Ти ж держав її за руку, Шрі-гушо, і оце тільки після обіду сьогодні розмовляв з нею... У мене на очах, Шрі-гушо!

— Вам привиділось. Я не знайомий ні з якою Нуелою. Я ніколи її не бачив.

— У тебе щось скоїлося з пам'яттю. Ти забув, як у Делі мавпочка вкрала в неї пудреницю і люстерко...

— Я не бачив жодної мавпочки. Я тоді зразу ж пішов од вас і нічого не бачив. Я не маю до неї ніякого відношення.

— Шрі-гушо, не випробовуй мого терпіння.

— Справді, до чого мені вона. Вам усе привиділося. Ви просто втомились...

— А що означає слово «ганглорд»?

— Не знаю, вперше бачу й чую це слово. Я піду. Завтра треба їхати вранці.

І він пішов, залишивши Бомпера тепер уже в тривозі, що все зростала.

Рано-вранці Яків Бомпер був уже на ногах. Шрі-гуша не приходив. Він поснідав, без усякого апетиту проковтнув яєчню і шматок бекону, з'їв грейпфрут, випив дві чашки міцного чаю з молоком, затримався в ресторані, очікуючи свого супутника. Але той не йшов.

Тоді Бомпер, клянучи його в душі, повернувся до своєї кімнати і взявся за синю записну книжку. Спочатку він записав свої міркування про концерт, що був даний Сірим Хануманом: «Це надзвичайна музика, приголомшливо нова. Кожен рух — відкриття. Скрипіння старого інструмента, стогін його іржавих струн, скигління, наче демон музики захований, зв'язаний по руках і ногах, всередині піаніно, неймовірні переходи, звук клавіш, що ламаються і тріскаються... Неодмінно це має бути в моїй книзі. Я потрапив у справжній Двір Чудес. І сам музика — ватажок мавп, який відскакує від піаніно й кидається на нього з таким запалом, — явище, що не має собі рівних. Це імпровізація невідомого ще мавпячого генія».

Багато він занотував своїх думок, сповнених вихваляння Сірого Ханумана, та піймав себе на тому, що коли Шрі-гуша не прийде, то доведеться їхати без нього. Думки його почали плутатися. Він записав ще одну цитату індійського історика, яка була в нього занотована на окремому

папірцеві, тепер він перенісав її в книжку: «Раджпутана стала зоологічним садом із знесеними ґратами кліток і без сторожів. Вже у вісімнадцятому столітті вони стали народом, який перестав відігравати скільки-небудь помітну роль».

Він заховав книжку і поскладав речі. Шрі-гуші не було. Тоді він попрямував до Нуели. На порозі її кімнати сидів тубілець, чоловік, зовсім йому не знайомий. Бородатий, схожий на відставного солдата, раджпутанець у високому білому тюрбані підвівся і привітав його.

Двері в кімнату були відчинені. В ній було порожньо, і вітерець ворухив протимоскітну сітку, немов підкреслюючи порожнечу помешкання. Бомпер уже хотів було спитати індійця, чому він сидить тут, але той, низько вклонившись, передав йому маленьку коробочку і пішов собі. Коробочка різко пахнула сандаловим деревом. Бомпер прочитав укладену в коробочку записку. Він ніколи не бачив почерку Нуели і з подивом прочитав написані друкованими літерами слова: «Пробач, іду одна. Так треба. Побачимося в Делі».

Підпису не було. Чи вона писала, чи писали за неї? І що взагалі коїться в цьому Джайпурі? Все було схоже на сновидіння, що приємно змінiali одне одного і раптом злилися в таке страхіття, що треба втікати від нього негайно.

Прийшов служник і сказав, що його послали спитати, чи їде містер Бомпер у Делі, чи можна відпустити машину. Він зважився. Врешті, у Делі — Шведенер, а тут що буде далі — ніхто не відає, до того ж зникнення Шрі-гуші та Нуели, химерна сцена, яку він спостерігав, — усе це свідчило про те, що йому розставляли якісь пастки, що вони і самі заплутались, і він потрапив у безпорадне становище.

Чого вони обоє злякалися? Чому обоє радили негайно їхати в Делі, не змовляючись?

І Бомпер сів у машину. Проїжджаючи вулицями Джайпура рано-вранці вперше і востаннє в житті, він намагався роздивитися навколо, запам'ятати все несподіване, що впадало в око. Вулицями вже йшли та їхали люди, дихаючи ранковою прохолодою. Він бачив, як із вузьких, розмальованих дверей на другому поверсі невеликого будинку вишло сім мавп. Поблизу були сходи, але вони не скористалися ними. Одна з мавп перелізла через виступ на даху, ступнула на карниз, стала рачки, а за нею почали спускатися й решта мавп. Кожна трималася за сусідчин

хвіст, і так вони пішли карнизом у своїх справах. Ніхто на них не оглядався. Нікого це не дивувало.

Що вони робили в будинку, чого повилазили на карниз — цього не знав і ніколи не дізнається Бомпер.

Дівчина чепурилася, присівши навпочіпки і видивляючись у рівчак, по якому тихенько дзюрчала вода. Вона дивилася у воду, мов у дзеркало, розчісувалася, красила брови та губи з цілковитою серйозністю міської кокетки.

Пахло кисло-солодким димом кізяка. Поодинокі перехожі куталися у довгі хустки, подібні до пледів. Шумливо сипіли верблюди, розмірено крокуючи один за одним. Деся захлинався репетуючи віслюк. Уже виїжджаючи з міста, машина Бомпера мало не зіткнулася з автобусом на повороті.

Шофер Бомпера — молодий, чепурно вбраний сікх — і шофер автобуса — раджпутанець — добряче лайнули один одного, після сікх сказав, підморгнувши Бомперові: «Хороший знак — уціліли!» І ось знову потяглися вже бачені Бомпером краєвиди, узгір'я, діброви, поля. Поблизу дороги через поле кудись мчала великими стрибками рósла мавпа. Вона чимось нагадувала Сірого Ханумана. Куди мчала ця мавпа? Це один із гінців Ханумана, удався в химери Бомпер, він поспішає повідомити Делі про грядуще прибуття туди лідера всіх мавп. З кожним кілометром, який віддаляв його від Джайпура, Бомпер дедалі більше заспокоювався. Йому вже почало здаватися, що все те, що було, йому нав'яли якісь невідомі сили і не існувало ні Шрі-гуші, ні Нуели. А Сірий Хануман? Ні, цей був, насправді був...

Шофер-сікх виявився балакучим. Бомпер нічого не мав проти і залюбки слухав його базікання. Сікх, мабуть, оповідав усім, кого він возив, про те ж саме. Він розказував, що цією дорогою не їздять уночі, через те що бували випадки, коли леопарди чи навіть тигри нападали на машини, стрибали на ходу; одного разу тигра, що вискочив на вантажну машину, шофер привіз у Джайпур. Оповідав про давні часи, коли раджі їздили на лови слопами в супроводі великого розкішного почту, а селяни змушені були кидати працю і виганяти їм назустріч диких звірів. Багато про що говорив шофер, майже не вгаваючи, присипляючи Бомпера своїми оповідками.

Бомпер вже почав безтурботно дрімати, коли вони в'їхали в джунглі. Сонце сяяло, і в цьому сонячному блиску джунглі обабіч шляху перетворювалися на сліпучо-

барвисте скупчення дерев, чагарників, високих трав, ліан, веселкового присмерку.

Бомпер вдивлявся в ці каламутні, розмальовані далі, звідки до шляху вибігали стежки, а смарагдові галявинки вабили на відпочинок.

— Стій, — сказав він шоферу, і сікх зупинив машину. Бомпер вийшов і став, мов зачарований, дивлячись поперед себе. Сікх поглянув теж і розуміючи засміявся.

Бомпер тихо, навшиньках попрямував до невеличкої галявинки, поблизу шляху. Він ішов, не вірячи очам, і спинився, не дихаючи.

На відстані десяти кроків від нього на сірих каменях сиділи п'ять великих мавп. Сиділи вони, рудошерсті, веселі, спокійні, у вільних поставах, чухаючи там, де свербіло. Вони презиралися одна з одною, добре розуміючи, що кожен хотів висловити своїм поглядом, і не звертали жодної уваги на Бомпера.

Перед мавпами на галявині ходив павич, розгорнувши віялом свій розкішний, ніби з найтоншого білого мармуру, хвіст. Білина його світилась на темному тлі джунглів. Павич походжав, сповнений гордовитості, самолюбства і усвідомлення власної краси. Він мовби демонстрував свою граціозність і велич. Він час від часу нахилив свою довгу шию, і тоді спалахував високий білосніжний чубчик, кожна волосинка якого була увінчана ніжним білим помпоном.

Коли перший павич велично відійшов у бік кущів з великими блакитними квітами, мавпи завертілися, наче висловлюючи кожна свою думку про бачене. І тоді легкими кроками вийшов на галявину другий павич. Великий мармуровий птах, обертаючись через кожні два кроки, немов озираючись, ішов по траві і так розгорнув своє мармурово-сніжне віяло хвоста, що мавпи завовтузилися на своїх каменях від захвату і шалено зачухмарилися.

Павич розпочав танок з такою впевненістю і вірою в свою чарівність, що Бомперові зробилося якось не по собі. Небо над ним проливало чарівне, щедre тепло. Джунглі п'янили медовими, солодкими пахощами. В цілковитій тиші витанцьовував чарівний птах. Бомпер подумав, що він бачить таке, чого не слід бачити людині в джунглях. Він страшенно боявся, що його присутність злякає любителів прекрасного і вони всі накивають п'ятами. Та тільки одна з мавп, мигцем глянувши на нього, немов хотіла сказати: «Дивись, дивись, такого ти ніде не побачиш» —

і знову прибрала тієї ж самої постави. Павичі заміняли один одного, немов змагалися на сцені.

Бомперу не хотілося залишати такий дивовижний куточок землі. Кортіло отак стояти й дивитися на ці чарівливі далі, на цих білосніжних птахів, кортіло сісти на траву поблизу цих веселих, мирних мавп. Він озирнувся. Шофер подавав знаки, що треба їхати.

Щокроку озираючись на дивовижних глядачів, які порозсідалися на каменях, і танцюючих павичів, він повернувся до машини і зі шляху ще раз глянув на галявину. Там ще ясніли на темному тлі листя розгорнуті сліпучебілі хвости.

Сікх сказав: «Вони це часто влаштовують. Їм подобаються павичі і те, як вони танцюють. А павичі люблять, коли на них милуються».

Бомпер їхав, приголомшений побаченим. Багато з того, що приключилося з ним, він міг приписати певним махінаціям, правда, іноді не зовсім зрозумілим, вигаданим Шрі-гушею, та нині він був свідком, як сама природа постола перед ним у своєму первісному вигляді.

Машина не зупиняючись пробігала довгий шлях. Мимо проходили ваговози й автобуси, розфарбовані, мов у свято; поблизу дороги кудись тяглися довгими темно-синіми ланцюжками великі чорні мурашки. Вони струменіли як нескінченний потік. Потім вони натрапили на сценку з весільного церемоніалу. Молодий їхав по молоду. Йшли бики, завітчані вінками. Мелькали поля, великі алеї дерев, що змикали свої крони, і раптом вони побачили, що перед ними стоять машини, стоять, очевидно, вже давно, бо ваговози були без водіїв, а шофери сиділи над вузькою дорогою на схилі й мирно розмовляли, палили, деякі з них спали на траві, закривши лице хусткою.

Що сталося? Ніхто нічого певного сказати не міг. Бомпер сидів деякий час спокійно, підкоряючись мимохіть несподіваній затримці, потім його забрала цікавість. Що ж там попереду все-таки? Він виліз із машини і пішов уздовж лінії нерухомих ваговозів. Проминувши вантажні машини й вози з биками, він побачив купку селян, що сиділи над дорогою і спокійно дивилися, як пасуться їхні буйволи, а шлях перегородив величезний віз із сіном. Бомпер підійшов ближче і зрозумів, що сталося. У вузькому місці дороги, на крутому схилі величезна гора сіна, розірвавши мотузки, перехнябилася набік, посторонки полопалися. Довелося розпрягти буйволів та йти на траву відпочивати.

Ніхто з шоферів, що під'їхали, навіть і не думав про те, щоб зарадити лихові. Їм подобалося куняти в своїх кабінах або теревені правити на травиці.

Селяни, які супроводжували віз, байдуже дивилися на безнадійне становище, скорившись долі. Хто змінить становище, хто звільнить дорогу — невідомо. Бомпер зрозумів одне: сьогодні він не потрапить в Делі й почуватиме тут, на шляху. Чуда не станеться. Допомоги очікувати ні звідки.

Ваговози, під'їжджаючи, покірно зупинялися і ставали один за одним. Об'їзду не було.

Бомпера охопив розпач. Та потім він рішуче закрокував до своєї машини. Розв'язати цю дорожню задачу було не важко. Він домовився зі своїм сікхом, і тому сподобалось те, що запропонував Бомпер. Сікха теж не тішила перспектива почувати в полі. Вони підняли селян із трави. Бомпер заходився усім керувати. Він наказував, і його накази виконували. Його рішуча мова справила враження. До селян приєдналися і шофери, яким набридло сподіватися невідомо на що.

Бомпер звелів усім залізти на віз з другого боку і заліз сам. Під вагою такої кількості людей пов'язані в один величезний жмут паки сіна зрушилися і поповзли назад. І насилу знову опинилися там, де були до нещасливого дорожнього схилу. Всі зраділи, немов кожен був ініціатором цієї операції.

Селяни кинулись до буйволів, підвели їх, дали лад посторонкам, позв'язували розриви, і віз рушив з місця, звільнивши дорогу.

Машини поїхали. Бомпер, відчуваючи щось подібне до гордості, сказав шоферові-сікху:

— От що значить зметувати! А інакше сиділи б тут без кінця-краю.

Шофер голосно засміявся:

— Еге, вони хитрі, ці раджастанці! Вони б давно зметували, та їм просто не хотілося. Вирішили відпочити й нікуди не поспішати. Коли б їм було потрібно, вони враз би узялися до діла. І вони бояться властей. Звідки вони знали, хто ви такий. Дивись, ще поштрафуете, коли відмовляться слухатись ваших наказів. От їм і не лишалося нічого іншого, як виконувати те, що ви казали. А так вони б теревенили до самого вечора. Та й ці шофери вагозовів нічого не мали проти такого несподіваного відпочинку...

В Делі він потрапив надвечір і, причепурившись трохи, вирушив до Шведенера. Як не чудно, Шведенера не здивував його приїзд.

— Я знаю, де ти запропастився! Ти був в Агрі?

— Звідки ти це знаєш?

— Того дня, коли ти виїхав з Делі, якийсь чоловік подзвонив мені по телефону і сказав, що ти просив переказати, ніби виїздиш на кілька днів в Агру. То я вирішив, що все гаразд. Усі їздять з поклоном до Тадж-Махала, і тебе це не обминуло. Хіба не так?

— Щось не так, Іве! Я не був в Агрі!

— А де ж ти був?

— Я був у Джайपुरі...

— Ну, любий Якове, яка різниця! Джайпур поблизу Агри.

— Поблизу-то поблизу, але зі мною було дещо...

Шведенер зробився серйознішим.

— Знаєш що? Від якогось часу я почав думати, що ти мене обманюєш, бо з тобою діється таке, що ти від мене хочеш приховати. А тим часом тут така країна, в якій легко потрапити в халепу. Я став тривожитися, і, бач, правий. Що ж з тобою сталося? Я ніколи не бачив тебе таким стомленим і засмученим...

І ось, п'ючи віскі з содовою досить великими порціями, хвилюючись та відчуваючи, що більш не можна затаювати від Шведенера того, що з ним скоїлося, Бомпер розповів, як до нього прийшов присланий Шведенером Шрі-гуша і що він запропонував...

— Стривай, стривай! — перепинив його Шведенер.— Я не знаю ніякого Шрі-гуші.

— Хіба? Ти не посилав його до мене? Це ж був той самий нахабний індієць, який розглядав мене в «Моті Махалі», коли ми сиділи там з тобою. Він сказав, що впізнав тебе тоді, але вагався, чи підійти до нас, і вирішив не заважати нашій бесіді...

Шведенер похитав головою і пильно подивився на Бомпера.

— Так ось чому всі справді послані мною люди поверталися до мене, кажучи, що ти не потребуєш їхніх послуг. Виходить, їх просто перехоплював отой Шрі-гуша і від твого імені гнав їх. Ти знав про це?

— Вперше чую, — сказав, дивуючись ще більше, Бомпер. Він розповів Шведенеру всю історію свого знайомства з Шрі-гушею, як вони їздили до мави, як він звабив його

поїхати в Джайпур, як вони оглядали пам'ятники Джайпура. Він нічого не сказав тільки про Сірого Ханумана та про свій роман з Нуелою.

Коли він закінчив, Шведенер полегшено засміявся.

— Я гадав, друже Якове, що все набагато страшніше. Ти просто потрапив до лап звичайного дрібного шахрая, яких тут багато. Він тебе пошив у дурні, викачав з тебе, що міг, і залишив, бо побачив, що ти його розкусив і більше на обман не підеш. Треба буде все-таки розшукати того шахрая і розквитатися з ним по заслугі. Мене тільки непокоїть перша ваша розмова, в якій він запропонував стільки всіляких розваг, зовсім брудних. Це говорить про те, що він знає багато кубел розпусти і зв'язаний із найзлочиннішим світом. А може, він просто набивав собі ціну. Та ні, напевно, він не назвав свого справжнього ймення. А те, що ти розповів про танці павичів перед мавпами в джунглях,— це чарівливо, це чудово. Я ніколи не бачив нічого подібного. Тобі просто пощастило...

— Ти знаєш, мені здалося, що це сцена між режисером і артистами. Режисер набирає до трупи артистів, і от прийшли павичі та продемонстрували своє мистецтво. Чорт його знає, таку сцену слід включити до мові майбутньої книги...

— Ти маєш щось цікаве для майбутньої книги? З того, що ти бачив, знадобиться що-небудь?

— Дещо, звичайно, є, решту доведеться вигадати.

— Так,— сказав Шведенер, прибравши загадкового вигляду,— один мій знайомий розповів мені, що бачив тебе в нічному барі з жінкою, і досить екстравагантною. Про це ти мені нічого не розповів. Це таємниця?

Сам того не сподіваючись, Бомпер розгубився. Та, одразу ж опанувавши себе, він зневажливо кинув:

— Це було випадково — всього лише короткочасне знайомство. В нічному барі одному надто вже нудно.

— Вона індіанка чи європейка? — спитав Ів Шведенер.

— Важко сказати, хто вона, я так мало її бачив. Вона по-європейськи освічена, а за типом — метис. Каже, що знатного роду.

— Гарзд, любий Якове, ти, я бачу, все-таки втомився від якихось не потрібних тобі переживань, а я чекав на твоє повернення, щоб пригостити тебе таким суто індійським видовищем, яке спрямує твої думки в особливе русло. Будеш мені вдячний. Завтра ввечері я покажу тобі таке, що розрадить тебе, і ти забудеш всі свої і доброго слова не

варті пригоди. Я тобі тепер навіть не скажу, в чому справа. Нехай це буде мій секрет...

Повернувшись в свій готель, Яків Бомпер постукав до кімнати Нуели. Ніхто йому не відповів. Він запитав — вона ще досі не повернулася.

Яків Бомпер схилився над своєю синьою записною книжкою якийсь розгублений. Він не міг зібратися з думками. Його нотатки були зовсім розкидані. То він писав про Сірого Ханумана, то про зникнення Шрі-гуші та Нуели, то про становище, в якому він опинився зовсім несподівано.

«Сірий Хануман є, я бачив його на власні очі, — писав Бомпер, — він — високий, і розум його, очевидно, не звичайний для мавп. Він впливає на своїх побратимів, як справді видатний ватажок. Я бачив його в різних становищах. Міф нової Азії почав діяти. Він має увійти до нової книги як одна з головних дійових осіб. Це — герой легенди, недарма в Індії шанують бога мавп — Ханумана, котрий разом з Рамою воював з демонами Цейлону за визволення дружини Рами — Сіти. Сьогодні мавпячий бог знову втілюється і зійшов на індійську землю. Все це так, — писав він, — та яку роль у цій історії відіграють Шрі-гуша і Нуела? Я знову стукав до її кімнати: її нема. Ніякого Шрі-гуші Шведенер не знає і не посилав його до мене. Отже, той сам прийшов — для чого? Чому Нуела знає Шрі-гушу і обоє відмовляються від того, що вони знайомі? Яка небезпека загрожує мені? Що я вчинив, чим накликав небезпеку? Якщо нічого нового не станеться за сьогоднішній день, я завтра звірюсь у всьому Шведенеру, хай він скаже, що робити, або ми разом спробуємо з'ясувати, що діється, і знайдемо вихід!..»

Так, роз'ятрений тривогою і хвилюванням, Яків Бомпер перебув тяжкий, гнітючий день. Він узяв таксі й поїхав по місцях, де бував з Нуелою. У нього жевріла крихта надії натрапити на неї випадково. Бомпер тинявся вулицями старого Делі, заїхав у Червоний Форт, був коло Кітаб-Минару, пройшов туди й сюди по Коннот-Плейс, зазираючи в кав'ярню, все — даремно. Її не було ніде. Пообідавши на самоті, тужливо оглядаючи зал, він вирішив спитати в портьє, чи не лишила Нуела якоїсь записки на його ім'я.

Ніякої записки не було. Тоді він прийняв снотворне, ліг у постіль і проспав до вечора. Його розбудив Шведенер, примусив швидко вдягтись і їхати з ним до клубу якихось християнських юнаків, де передбачався виступ славнозвіс-

ного йога. Квитки коштували шість рупій. Це надто дорого для пересічного глядача. Така ціна гарантувала, що буде тільки добірна громада.

І справді, приїхали чужоземці з місій та посольств, туристи, представники заможних індійських родин. Усього на зеленій, ледь розлогій галявині на стільцях вільно сиділи чоловік півтора. Стільці стояли на траві в кількох рядів, півколом перед спорудженим посеред галявини невеличким помостом, на якому поралися помічники йога.

Вони встановили на помості велику, подібну до шкільної грифельну дошку, розклали біля підніжжя помосту вогнище, яке до початку виступу йога вже перегоріло, зробили рівну вогняну доріжку, на якій хрускотіли й розколювалися, палаючи синім полум'ям, жарини. Остеронь найняті грабарі копали щось подібне до могили, викидаючи з неї на всі боки великі грудки світлого піску. Всі ці приготування спостерігали глядачі, які поступово виповнили всю галявину.

— А де ж сам йог, щось я його не бачу? — спитав Бомпер, шукаючи серед глядачів якусь надзвичайну людину в фантастичному вбранні східного чародійника.

Шведенер звернув увагу на індійця, що стояв остеронь і байдуже спостерігав за приготуваннями. Він був невисокий, смагливий, з маленькою, акуратною борідкою, одягнутий в чорний тонкий піджачок, з легким тюрбаном на голові. Індієць стояв, мовчки схрестивши руки на грудях. Його сердиті, гострі очі бігали надзвичайно занепокоєно. Він пильно дивився навколо, ніби хотів запам'ятати кожного з присутніх або шукав когось серед глядачів, що нетерпляче перемовлялися між собою.

Найдовше він затримав свій насторожений погляд на Бомпері, тому що Бомпер вийняв свою записну синю книжку і, пильно оглядаючись, хотів занотувати до неї всі подробиці надзвичайної події. Він записував, що робили помічники мага, який одяг у присутніх, а коли Шведенер показав йому на чоловіка, що стояв нерухомо, і сказав, що, певно, це і є сам маг, він накидав його портрет і, не випускаючи з рук книжки, почав пильнувати за кожним його рухом.

Коли організатори вечора переконалися, що всі гості поз'їжджались, а служителі перевірили міцність великої плетеної загороди, поставленої так, щоб перехожі та цікаві не могли збоку бачити безплатне видовище, на платформу зійшов високий худий американець — представник клубу

християнських юнаків — і відрекомендував його публіці, сказавши кілька слів про його славнозвісність і силу його чудес. За ним вийшов сам йог, той самий скромний індієць із сердитими очима, і сповістив, що він займається давно своєю справою, що він досягнув високої досконалості і що він може кожного зробити подібним до себе, якщо той погодиться пройти всю довгу підготовчу стадію самообмеження та шукання сили в собі.

Після йог розповів, як він їздив у Європу та в Америку. Спочатку він прийшов по візу до англійського консула. Він хотів їхати в Лондон. Консул досить брутально відповів йому, що для таких артистів віз немає і не буде. Тоді він витяг пляшечку і, показуючи її консулові, сказав: це — соляна кислота. Взяв зі столу консула скляночку, налив у неї соляної кислоти і випив, а тоді запропонував консулу зробити те ж саме. Консул посірів і дав йому візу. Він був у Кембріджі та в Оксфорді, був у Мемфіському університеті в Америці, він багато де був. Скрізь йому давали посвідчення, що його чудеса наукові, хоча для них немає поки що наукового пояснення. Йог показував чудеса вченим, і вони змушені були визнати, що він насправді був поміщений у скляний дзвін, звідки викачали повітря, а в такому дзвоні жива істота витримує щонайбільше кілька хвилин, а тоді задихується, а він пробув сорок хвилин у цьому дзвоні і, як бачите, цілий. Сказав, що до того ж він борець за мир і гуманіст в європейському розумінні цього слова. Він кінчив промову і подякував за увагу.

Після цього йог спустився до першого ряду і вийняв із сюртука дві колоди карт. Тримавши над головою в обох руках по колоді, не звертаючи уваги на тих, хто сидить, він повагом пішов уздовж першого ряду, пропонуючи брати з його рук по карті, по дві, навіть по три карти, хто скільки хоче. Карти в нього брали глядачі з усіх рядів. Коли він пройшов до кінця першого ряду, роздавши всі карти до одної, він повернувся назад. Швидким кроком пішов у зворотному напрямі, спиняючись проти кожного, хто мав карту, простягав руку і говорив: «Винова краля!» Здивований глядач, знизавши плечима, пересвідчувався, що справді взяв вину кралю, і віддавав карту йогові, і той ішов далі до наступного. Абсолютний спокій, з яким він називав карти, захоплював.

Коли попадались три карти в одних руках, він говорив тому, хто тримав: «Як ви хочете, щоб я назвав їх: справа, зліва чи середню?» — «Середню», — говорив джентльмен,

і йог називав середню карту, не зморгнувши оком. Він відбирав карти з блискавичною швидкістю, рухаючись майже бігом. Затримавшись біля Шведенера і сказавши: «Дайте вашого чирвового короля»,— він кинув крижаний погляд на Бомпера, який сидів поруч, захоплений записом того, що діється, в свою синю книжку.

З презирливим спокоєм зібравши обидві колоди та вкинувши глядачів у дрож, зійшов на поміст, помічники подали йому пакетик і поставили поруч пляшечку. Легким рухом йог показав глядачам сині леза безпечних бритв і, сказавши: «Я їх з'їв уже три тисячі двісті тридцять штук»,— почав жувати леза, мов пастилку. Він роззявляв широко рот, і було видно, як сині шматочки стали повпинались йому в язик, в ясна, стирчали в усі боки. Він гриз їх, наче монпасье. Потім, показавши, що рот чистий, бритви вже проковтнуті, він налив у скляночку соляної кислоти, залюбки випив, мов простий сік, і рештки вихлюпнув з помосту на траву. Трава зашкварчала, мов зайнялася, і, почорнівши, скрутилася. Глядачі аплодували.

Принесли щось замотане в білу повстину. Він вийняв із повстини і високо підніс над головою велику матову стосвічкову лампу, потому знов устроїв її в повстину і легенько стукнув об кінець столу.

Лампа глухо хряснула, і він почав виймати її шматки. Химерно зігнені осколки, що блищали в призахідних променях, він зжерав байдужливо і швидко. Вони хрускотіли в нього на зубах. Часом він удавав, ніби їсть смачне домашнє печиво. Він знову роззявляв рот, і всі бачили, як там, повтикавшись у піднебіння та язик, стирчать шматки товстого матового скла. І не видно ані краплинки крові. Благополучно покінчивши стосвічкову лампу, він також запив її соляною кислотою і спитав: хтось бажає повторити цей дослід? У нього є в запасі ще одна лампа!

Віддаючи належне його гумору, глядачі дружно зааплодували. Потім настала невелика пауза, принесли в банці якогось білочеревого плаза, і йог відгриз йому живому голову, а тулуб кинув за поміст. Це було дуже гидко, і багато хто відвернувся від такого відразливого видовиська. Йог знову запропонував, чи не хоче хтось і собі скуштувати плаза, та цього разу були не часті аплодисменти і смішки.

Бомпер, не випускаючи з рук синьої записної книжки, занотовував усе підряд, що діялося перед ним. Бомпера не бентежили блискавичні погляди йога, які той кидав у його бік. Та й, захоплений видовищем, він не бачив цих

непомітних поглядів. Він, здавалося, забув усе, що з ним було досі, і цілком заглибився в нові переживання.

Помічники йога принесли на поміст якусь чорну хустку і великий ватяний тюрбан. Один з помічників запропонував: якщо є бажачий, то нехай він зійде на поміст і примірить цей тюрбан.

Зголосився якийсь американець, худий, в картатих штанах,— як видно, людина недовірлива і вперта. Він ретельно обстежив хустку й тюрбан, дав зав'язати собі хусткою голову й прикрити тюрбаном, який щільно закривав очі. Потім він покрутив головою і помахав рукою, засвідчуючи, що нічого не бачить у цьому чудернацькому уборі.

Тоді йогові також чорною хусткою зав'язали голову, старанно припасували тюрбан, і, взявши за руку, помічник вивів його вперед і поставив перед дошкою. Помічник оголосив, що йог просить виходити до дошки і писати на ній англійською мовою які завгодно слова. Зараз же з'явилися бажачі, і утворилася навіть невеличка черга тих, що поспішали написати що-небудь на дошці. Після кожного написаного слова йог підходив до дошки і поряд з написаним писав точнісінько те ж слово.

Потім помічник сказав, що можна писати будь-якою мовою. На дошці стали появлятися слова, написані французькою, російською, арабською, іспанською мовами. І йог повагом, ретельно відтворював їх, наче перемальовуючи з оригіналу. Враз на Бомпера напало якесь незрозуміле бажання. Він вийшов на платформу і, тримаючи в лівій руці свою записну книжку, правою взяв крейду і написав великими літерами: «Ганглорд». І тоді серед глядачів хтось голосно, нарочито голосно розсміявся. Бомпер повернувся на своє місце. А йог, вдивляючись у написане слово, раптом голосно сказав: «Я погано бачу».

Це було взагалі дивно, бо він і так нічого не бачив у своїй чорній хустці та в тюрбані до рота. Проте помічники зараз же запалили два смолоскипи і враз усі побачили, що справді вже настав похмурий, синій вечір. При світлі смолоскипів тепер, за дозволом йога, почали малювати. Один поважний дідуган намалював на дошці хатку, постать людини і щось на чотирьох ногах. Йог сказав: «Бачу хатку, людину, а що за тварина, не доберу — чи то кішка, чи то собака». Глядачі засміялись. Йог був правий. Справді не можна було розібрати, що то за тварина.

А тим часом усе оповив густий присмерк. Смолоскипи наганяли якусь тривогу. Заіскрилися жарини давно згасло-

го вогнища перед помостом, покриті тонким пошільним серпанком. Два зловісних факели кидали на все червоночорні відблиски.

Йог зняв свій тюрбан і хустку, віддихався і сказав зневажливо, що розжареною доріжкою він ходити не буде, бо це вельми легко, і нехай всі побачать, як це насправді легко. Зараз замість нього підуть його учні. Йог став край вогненної доріжки. Його помічники поскидали туфлі, і йог, простягнувши руки, доторкнувся до їхніх ший і рук, потім хлюпнув воду з невеликої посудини на їхні ноги та на жарини. І вони пішли один за одним по гарячих голубих жаринах. Перший ішов упевнено, поволі, спокійно. У другого посеред вогняної стежки щось здригнулось в обличчі і перебігла ледве помітна мишка, як буває в людини, що йде по стерні босими ногами і враз наколе п'ятку. Але він швидко зігнав з лица цю зморщечку болю і благополучно дійшов до кінця.

Як завжди, після виконання номера йог пропонував бажачим повторити його. Так зробив він і тепер. Тільки-но він байдуже сказав: «Чи немає бажачих?» — як дзвінкий, навіть надто гучний голос відповів: «Я бажаю!»

— Будь ласка,— сказав йог, і, хутко відсунувши сіднець, з другого ряду вийшла гарна на вроду дівчина-індієцька, розкішне сарі її виблискувало при світлі вогнища й відблисків. Її рішучість була така тверда, що Бомперу здавалося, ніби йог на мить збентежився, та після він так само хлюпнув руки, потім ший дівчини, хлюпнув водою їй на ноги й на жарини, і вона пройшла, гордо підвівши голову. Ледве вона нахилилася, щоб взути сандалії, як із того ряду пролунав чоловічий голос: «І я хочу пройти!» Деіндець дійшов молодий індієць, плечистий, в чорнім піджаку, в білих штанах. Бомпер вирішив, що це кавалер дівчини і що, коли вона відважилась пройти, йому буде соромно не повторити цього. Вона з нього глузуватиме, якщо він відмовиться, злякається оцих сизих жарин. Індієць пройшов вогненною стежкою так само впевнено, як і дівчина.

І раптом у Бомпера саянула думка, що він теж може зробити це і що всі присутні, невідомо чому, теж можуть безболісно пройти жаринами. Та він не підвівся з місця, бо йог зробив знак усім мовчати, і тут його помічники та прислужники розступились, і глядачі побачили вириту моголу з купами піску по краях.

Йог сказав:

— Зараз я ляжу в цю могилу, і мене засиплять. Рік тому я зробив це на півдні. Там на моїй могилі виросла трава. Я місяць пролежав у землі, доки мене відкопали. Я не можу сьогодні випробовувати ваше терпіння, щоб ви цілий місяць чекали на мене тут. Тому я пробуду лише сорок хвилин. Дякую вам.

Він попрямував до могили, а представник клубу сказав, звертаючись до присутніх:

— Красно прошу, поки це відбуватиметься, додержувати цілковитої тиші, не гомоніти й не рухатись...

Йог дуже спритно й беззвучно роздягнувся, скинув свій піджачок, вузькі штани, зняв тюрбан. На ньому лишилась тільки пов'язка на стегнах. Йому подали простираadlo, щоб пісок не прилип до тіла. Він заліз у могилу і став у ній. Його підборіддя було урівень з землею. Він замотався в простираadlo і спустився на дно ями. Запала тиша.

У цій тиші було чути лише стукіт лопат і важке дихання людей, які засипали яму. Пісок укладався в яму все щільніше й щільніше. Коли яма була закидана доверху й майданчик утрамбований, представник клубу з хронометром в руці почав голосно рахувати хвилини. Перша... друга... двадцята... тридцята...

Всі сиділи, мов скам'янівши. Смолоскипи тріскотіли. Їхні багрові тіні лягали на пісок, на обличчя індійців, що завмерли з лопатами, на потьмянілі жарини. Повітря стало гарячим і гнітючим. Нічим було дихати. Всім зробилося душно. Збігала сорокова хвилина цілковитої тиші.

Махнувши рукою, представник клубу дав знак починати відкопування. Спочатку копали лопатами, але далі, в міру того, як пісок вибирався все більше й більше, помічники йога, відсунувши людей з лопатами, заходилися руками вишпорити в ямі, намагаючись нерухоме тіло. Потім вони допомогли йогові підвестися й вилізи з ями. І він постав перед глядачами. Скинув простираadlo, хвилину стояв нерухомо, а тоді поворухнув плечима, і було видно, як по його спині скочувався пісок, шурхаючи брунатним струмочком. Він затулив обличчя і щось швидко зашепотів. Враз до нього кинулися цікаві.

Два лікарі — чоловік і жінка — мацали його пульс, його мокрі від поту плечі та груди. Він стояв, важко дихаючи, оточений зворушеним натовпом, що враз загомонів.

Тоді, розпихаючи тих, які стояли поруч з йогом, до нього протовпився Бомпер. Він був у стані якогось хворобливого екстазу. Стискаючи в руці свою синю книжку, він

пильно дивився на його, і його підвів на нього очі. Цієї миті у Бомпера немов промайнув райдужний вихор у мозку, і він усе стояв і дивився у бездонну ніч лютих, вузеньких, гострих очиць чаклуна. Потім він отямився і, хитаючись, наче від незбагненої втоми, пішов разом з натовпом до Шведенера, який вже чекав на нього, теж збуджений і вдоволений, що пригостив свого приятеля таким видовиськом, яке не щодня побачиш...

Навкруги юрмилися, хвилюючись, глядачі, перемовляючись про побачене. Гукали шоферів, шукали знайомих, обмінювались зауваженнями. В цьому натовпі Шведенер не одразу знайшов свою машину. Коли вони вже сіли в неї, Шведенер спитав:

— Ну що, Якове, чи не правда, чудово?

— Дивовижно. Я нічого не розумію,— сказав трохи розгублено Бомпер.

Машина вже рушила, коли він заволав у нестямі:

— Зупини машину, Іве, зараз же зупини!

— Що сталося?

— А де моя книжка?! Де моя записна книжка, Іве! Вона пропала! В мене її немає.

Шведенер сидів мовчки, дивлячись на спотворене від жаху обличчя Бомпера, і раптом у нього саянула думка. Він сказав, хвилюючись:

— Не шукай книжки! Ти її не загубив, бідолахо! Ти сам віддав її йогові. Чого ти поліз до нього, коли він вібрався з ями? Він пильнував за тобою, бачив, що ти все записуєш. Це йому не сподобалося. Він наказав тобі пробитися до нього крізь натовп, і ти пішов і сам віддав йому свою книжку... Оце і все! Тепер пропало пропадом...

— Як же так,— стогнав, здригаючись, Бомпер,— там було все. І всі записи, які я вів у Індії. І, зрештою, всі адреси, всі телефони Женеви, Цюриха, Парижа, та й інше. Що робити? О, що робити?

— Я відвезу тебе в готель, бо ж не звертатися нам зараз до його. Він скаже, що ти божевільний. Ти прийми на ніч спотворене, я дам тобі зараз. Дуже допомагає. А завтра ми поговоримо і поміркуємо, що робити... Поїдьмо! Не впадай у розпач. Бачиш, Індія не така вже й нудна, якою вона видалася спершу...

В готелі портьє передав Бомперу записку, на якій було написано незнайомим йому почерком: «Бажаю щастя»,— і букет лілових з жовтим орхідей, що пахли якимось неприємно, запаморочливо. Підпису під запискою не було.

Сповнений найскладніших почуттів, падаючи з ніг від незбагненної втоми, він зійшов на свій поверх хитаючись, пройшов повільно коридором, постояв біля Нуелиної кімнати, звідки не долиняло жодного звуку, і відкрив двері свого номера. В кімнаті було поночі. Він запалив світло і відсахнувся. Біля столу, якимось дивно зігнувшись у кріслі, спиною до нього сиділа жінка. Квіти випали у нього з рук. Він подався уперед і завмер. Перед ним сиділа Нуела. В неї у лівій руці був затиснутий келих, права безсило звисала з крісла. На столі стояла пляшка віскі та пляшка содової. Очі Нуели були заплющені.

Він доторкнувся до неї, і вона всією вагою свого тіла завалилася з крісла, Бомпер ледве встиг її підхопити. По-йнятий жахом, він притулив її до спинки крісла. Мертва вона чи в ній ще жевріє життя? Він і нестямився, як від збудження, що геть-чисто краяло все його єство, від болісного нападу відчаю та безпорадності закричав.

Він не уявляв собі, як гучно і страшенно він закричав, а тоді сів на підлогу, опираючись об крісло, з якого звисала нерухома рука Нуели. Він не пам'ятає, як кімната враз виповнилася людьми. Ці люди підвели його й посадили у вільне крісло. А самі вони ходили по кімнаті, щось робили, його ж здолала така смертельна втома, що він не міг ані говорити, ані поворухнути рукою.

Він не пам'ятає, як довго тривав цей незбагнений стан. Поступово з хаосу якихось уривчастих уявлень виникла думка: «Тікати!» Але куди? В посольство! Там сховатися від цього безглуздя, від цієї маячні, в якій розколюється, летить кудись у прірву весь світ, несучи його...

А люди щось робили в кімнаті, не звертаючи на нього ніякої уваги. Прийшов, очевидно, лікар, оглянув Нуелу, дав знак, і її винесли на носилках; інші щось робили з пляшками віскі та содової, потім пляшки зникли. Він заплющив очі, і йому навіть здалося, що він заснув.

І крізь тяжкий, короткий сон усе ще вчувалися йому метушня, кроки, голоси навкруги нього. Потому все затихло.

А коли він знову розплющив очі, в кімнаті нікого не було. Правда, не зовсім нікого. Бомпер лежав на дивані, перенесений невідомою силою з крісла, в якому він утратив свідомість, а навпроти нього у кріслі сидів не знайомий йому чоловік, і Бомпер мимохіть почав розглядати його.

Чоловік був у напівєвропейському костюмі, у брюках, у піджаку, а під піджаком надіта якась легка курточка, на

пшії — довгий відкладний комір з гострими тонкими кінцями. Лице — мужнє, засмагле, енергійне. Вся постать свідчила про те, що, мабуть, це переодягнений військовий. Підкреслена виправка, суворі, спокійні очі. Вуса підстрижені, акуратні, густі, темні. Він не був схожий ні на лікаря, ні на вченого, ні на чиновника. Його очі запитливо дивилися на Бомпера, та скоріш із цікавістю, аніж співчутливо.

Переконавшись, що Бомпер очунав і можна з ним розмовляти, чоловік підсунув упритик крісло до дивана і сказав: «Усе гаразд!»

Обвівши поглядом кімнату й порожній стіл, він знову з якимось задоволенням повторив: «Усе гаразд! Відпочивайте! Нікуди не виходьте. Завтра я прийду до вас раненько. Не бійтеся. Вас охоронятимуть. Та прошу вас, не виходьте сьогодні з кімнати. Хоча вже пізно. Проте ви і так не підете. Прийміть снотворне, що дав для вас ваш приятель, — ось воно, на столі, і спить. На добраніч. До ранку!»

І, підвівшись точним рухом кавалериста, що збирається скочити в сідло, він пішов собі майже нечутною ногою.

Бомпер схопився з дивана, у нього паморочилося в голові. Він сів у крісло і сидів довго, поки не зміг підвестись і прийняти снотворне. Звідки цей чоловік узяв снотворне? А! З його кишені. Виходить, вони все ж таки робили обшук у нього, звідки ж інакше йому знати, що там було снотворне. Бомпер знову відчув втому. Він намагався боротися, та це йому не вдавалося. Він так і заснув, сидячи в кріслі...

Хоч ранок був звичайним і, певна річ, вулицями Нью-Делі вже пронеслися незліченні переги велосипедистів у білому шелесткому вбранні, та зараз вони не вабили увагу Якова Бомпера, як і ті люди з Ладака, що порозкладали свій крам на газоні, їхня чорна одежа наводила на думки про боротьбу світла й темряви або на щось подібне.

Зараз Бомперу було не до них. І як не дивно, але втрата всіх нотаток, втрата його синьої записної книжки, до якої він так звик, немов би одібрала душу від усіх його задумів і фантастичних поворотів сюжету.

Він іронічно порівнював себе з жуком, отруєним формаліном і насадженим на голку, встромлену у номер делійського готелю. До того ж у жука по-знущальницькому обірвали всі крильця. Він готувався до найгіршого, і, коли в двері постукали впевнено й настирливо та ввійшов учорашній бравий індієць з жорсткими, густими вусами, військовою виправкою та серйозними очима, Бомпер показав йому мовчки на крісло біля столу, сів і вичікувальню

дивився на гостя, який наче в свою чергу дожидався, що скаже Бомпер. Тоді, упевнившись, що перед ним, безсумнівно, представник влади, можливо, поліцейський інспектор, Бомпер досить спокійно сказав:

— Ви мене заарештуєте?

У той же час його збентежили ці гострі язички білого коміра, випущені поверх курточки, що надавали відвідувачеві якогось цивільного характеру. Його несподіваний гість, глянувши на нього спокійними строгими очима, замість відповіді розкрив свій товстий портфель і вийняв з нього таку знайому Бомперові його заповітну, дорогоцінну записку синю книжку.

— Перш ніж відповісти на ваше запитання, містере Бомпер, я хочу вас запитати: це ваша записна книжка?

— Моя! — увесь затремтівши, відказав Бомпер, дивуючись сам, що не може стримати отой дріж.

— Ви можете одержати її назад, перевірте сторінки, проте я хочу вас запевнити, що вони всі на місці, як і записочки, що лежать під обкладинкою...

Бомпер узяв книжку. В нього було велике бажання розгорнути її, та він одразу ж заховав її в кишеню і чомусь вмить повеселішав. Він запитав, трохи схвильовано:

— А кому я маю дякувати? Я такий зворушений, такий схвильований — тут всі мої нотатки, мої думки, сподівання. Ви так трудилися...

— Це не має значення, — сказав незнайомец.

— Але мені просто незручно звертатися до вас без імення... Якщо у вас багато імен, назвіть будь-яке, і я буду щиро вдячний вам.

— Ну що ж, мене звати Рам Дас. Це ім'я легко запам'ятовується і легко вимовляється.

— Шановний містере Рам Дасе, з чого ж ми розпочнемо нашу розмову, я гадаю, про не зовсім звичайні, але важливі речі...

Рам Дас знову розкрив свій портфель і витяг з його надр кілька фотографій.

— Ми розпочнемо от із цього, щоб нам було легше розібратися в подальшому.

На першій же фотографії, яку почав розглядати Бомпер, наче був він сам, та пильно придивившись, одразу ж можна було помітити деякі не властиві йому рисочки. На другій фотографії цей чоловік, мало не двійник Бомпера, стояв поруч з жінкою, яку Бомпер миттю впізнав. Це була Нуела. На третій фотографії він упізнав, безперечно, себе

та Нуелу в ресторані в Делі, на четвертій вони з Нуелою сиділи на слоні. Це була поїздка в Амбер, місто палаців.

— Хто цей чоловік? — спитав Бомпер. — Через нього, через оцю схожість мене заарештують.

Рам Дас посміхнувся одним оком.

— Навіщо вас заарештовувати? Хіба ви в чомусь винні?

— Присягаюся вам, я ні в чому не винен...

— Тоді розкажіть усе, що з вами було, як ви зустрілися з Нуелою?

— Ви її знаєте?

— Трохи, — ухильно кинув Рам Дас, — як і Шрі-гушу... Він вам знайомий?

— Іще б пак! — вигукнув Бомпер.

— Погляньте на галстук на фотографії у цього чоловіка. Вам подарувала такий же Нуела. І ви його носите... Збентежений Бомпер глянув на свій галстук.

— Вони обидва сині, бо чоловік на фото любив галстуки синього кольору...

— Не розумію, — сказав Бомпер.

— Згодом ви про все дізнаєтесь, розкажіть усе докладно, не пропускаючи нічого. Це дуже важливо...

І Бомпер крок за кроком описав усі свої пригоди, аніскільки не захищаючи себе, одверто розказуючи все, що він там робив разом із Шрі-гушею. Він лише затнувся перед тим, як розповісти про зустріч із ватажком мавп — Сірим Хануманом, але, поміркувавши, виклав і джайпурську пригоду, нічого не втаївши... Роман з Нуелою він змушений був викласти дещо наївно, та суворий його співбесідник слухав не перепитуючи, нічого не записуючи, ні на що не озиваючись. Він мовчав з похмурою увагою. Коли Бомпер дійшов до вчорашньої події з йогом, Рам Дас перебив його:

— Ви вчора написали на дошці «Ганглорд» і здивувалися, що серед публіки хтось розсміявся. Припустімо, що сміявся я, бо ще передчасно було показувати вам карточку, де він зображений. А тепер його портрет перед вами...

— Ось оцей, мій двійник або майже двійник? — вигукнув Бомпер. — А де він зараз?

— Я боюсь, що він помер від ран, які він дістав під час перестрілки з митниками, а може, і живий. Він живучий, цей чоловік, який іменує себе Ганглордом.

— Що все це означає? — спитав Бомпер.

— Ви — письменник, і вам це буде цікаво. Вам навіть потрібно знати, що колишні колонізатори та їхні друзі

імперіалісти усіма засобами хочуть перетягти нашу країну на бік реакційного табору. Вони не гребують жодними засобами. Вони хочуть всіляко підірвати її економіку шляхом спекуляцій валютою, довозом золота, контрабанди, торгівлі наркотиками. І ми змушені оборонятися від цих настирливих, сильних, хитрих ворогів. Чи знаєте ви, що ми конфіскуємо щомісяця золота на мільйони рупій, це — самого лише золота. Довозять спиртні напої, а в нас майже скрізь «сухий закон». На цьому ділі стають мільйонерами. Контрабандисти мають сильних покровителів, і боротьба з ними нелегка... Ганглорд, я не називатиму його справжнього імені, — удачливий давній ватажок великої банди, яку ми б'ємо частинами. Він знав, що ми напали на слід його нової великої операції, що її він провадив у Бомбеї. Судячи з ваших записок, ви не були в Бомбеї?

— На жаль, ні, — сказав замислено Бомпер. — А що — це путяще місто?

— О, це найкрасивіше місто в світі! — вигукнув Рам Дас. — Сама тільки Перлинна набережна чого варта. Марін Драйв — неймовірна краса. А Малабар-хіл, а Джуху! І ось у такому великому місті на березі моря злочинний світ розквітає махровим цвітом. Там було задумано широку операцію. Вона полягала в тому, щоб ошукати нас і відвести слід Ганглорда якнайдалі від Бомбея, скориставшись з його подібності до вас, упевнити нас, що задумано зовсім інше і в іншому місці, далеко від моря. Шрі-гуша, в нього також вистачає імен, старий, спиритний пройдисвіт, порадив Ганглорду послати на цю операцію його полюбовницю Нуелу, щоб вона, з'являючись скрізь з вами, переконала, що Ганглорд не має нічого спільного з Бомбеєм. Спершу це було переконливо. Ганглорд щез із Бомбея, об'явився в Делі, а потім в Джайпурі. Та справа в тому, що Шрі-гуша передав куті меду. Він хотів, щоб Нуела належала йому, і, коли вона відмовила, сказав їй, що повідомить Ганглорда, що вона зраджує їм, і її вб'ють. Нуела опаленіла і прийшла до нас. Вона стала нашою спільницею. Мені здається, що тут певну роль відіграли ви...

— Я? Я нічого не знав про все це! — вигукнув сполохано Бомпер.

— Ви мене не так зрозуміли. Тут певну роль відіграла та обставина, що Нуела, як вона сама призналася, закохалась у вас...

Бомпер стиснув руки. Він нічого не сказав. Рам Дас невблаганно вів далі:

— Коли ви вже виїхали до Джайпура із Шрі-гушею, у Бомбей про все повідомили, і там вжили заходів. Та ми знали Шрі-гушу. Він міг недарма поїхати в Джайпур. У нього давні зв'язки з багатьма чужоземними хижачками. Можливо, він розраховував на коштовності джайпурських палаців. Пограбували ж свого часу форт в Агрі, а нещодавно хотіли викрасти коштовності, що прикрашають гробниці Тадж-Махала, і цю зграю очолював чужоземний дипломат.

Один із посібників Шрі-гуші був своєю людиною в Джайпурі, знавцем місцевих умов, і він придумав усе те з Сірим Хануманом...

— Але дозвольте, — похмуро заперечив Бомпер, — Сірий Хануман існує. Я сам його не раз бачив...

— Звичайно, існує. Це надзвичайно рідкісний екземпляр мавп, а Джайпур, як ви переконалися — місто мавп. Такої великої мавпи, більшої за шимпанзе, такого на зріст сірого ханумана другого в Індії немає. Він був особливо вихований і був улюбленцем одного з прибічників джайпурського князя. Ми всі милувалися з нього. Він вивчений носити європейський одяг, грати на піаніно, танцювати, їсти за столом, і цим дуже розумно скористалися, щоб переконати вас у мавпячій фантастичній змові, проводирем якої він є.

— Але ж він при мені озивався, коли його Шрі-гуша покликав. Він закричав йому: «Сундар! Сундар!» — і той обернувся. Мені сказали, що це пароль.

— Який там пароль! Це його справжнє ім'я — Сундар — вродливий!

— Але ж він малював у мене в кімнаті?

— Його привели до вас, щоб зайвий раз підтвердити, що він розумний і щось організовує свідомо. Людина, яка водила його, отримувала за це чимало грошей...

— А як же він написав поміж безглузких візерунків ім'я — Ганглорд!

— Пробачте, але це написав я, вирядивши мавпу з кімнати... Тепер я маю сказати, що сталося в Бомбеї, де Ганглорд був цілком упевнений, що ми попалися на його гачок і все проморгали. А ми були насторожі. Ми вже знали, що ви не Ганглорд, і знали, що Шрі-гуша, розлютившись, сповістив Ганглордові, що Нуела їх виказала. Вона їх не виказувала, просто вони обоє боялися помсти, Шрі-гуша — за те, що нібито відбив у Ганглорда Нуелу, а Нуела — помсти за нібито зраду, про яку сповістив Шрі-гуша Ганглорда. Ось чому вони обоє злякалися цього напису, що неві-

домо як з'явився і зірвав подальше перебування Шрі-гуші в Джайпурі. Це був крах його джайпурських планів. А тим часом замаскована під рибальську, моторно-вітрильна шхуна в Бомбеї причалила до берега в домовленому місці, і, коли вони закінчували перевантажувати свої товари, їх оточили. Одні встигли на човнах утекти в море, інші, покидавши машини, вступили в бій, що трапляється рідко. Почалася перестрілка. Вони втекли в джунглі, та один, поранений на смерть, зізнався, що сам Ганглорд мало не смертельно поранений і його винесли в хащі за Джухою. Митники взяли багату здобич: золото, наручні годинники, коштовні камені, спиртне, наркотики. Це — сотні тисяч рупій. Нам здавалося, що тепер вони можуть створити небезпечне для вас становище, особливо якщо живий Ганглорд або навіть якщо помер. Вони можуть викрасти вас...

— Для чого?

— Ви ж двійник Ганглорда! Маючи такого двійника, можна робити які завгодно справи. Ви нічого про це не знали, а ми не зовсім добре уявляли вас. А коли ваша записна книжка потрапила, на щастя, до наших рук...

— А хіба йог,— утомившись од важкої розмови, од напливу вражень, од усього почутого, запитав Бомпер,— хіба йог був також з ними?

— Ні, йог тут ні до чого. Він сам по собі. Але ми трохи сильніші за йогів, як ви бачите. Коли ми познайомилися з вашою книжкою, ми вжили своїх заходів, і дуже вчасно. Послухайте, що задумав Шрі-гуша, й задумав хитро, втративши надію здобути Нуелу. Він вирішив її отруїти у вашій кімнаті, куди заманив її, немов би на побачення з вами. Ми, одначе, випередили його й підмінили вчасно отруту сонним порошком та врятували Нуелу...

— Вона жива! — вигукнув Бомпер.— Вона чудова жінка. Вона справді старовинного роду?

— Коли хочете — так, з однієї сторони. Вона уродженка Гоа, із старовинної родини. Вона, як і Ганглорд, португальського походження. Вона заплуталась у взаєминах з ним і стала його коханкою, не знаючи, чим він промишляє.

— Тепер я розумію ту записку, яку одержав у Делі і в якій йшлося про море й про місяць...— сказав Бомпер.

— Це було зроблено відкрито, навмисне, щоб підкреслити ваш таємний зв'язок, щоб наші детективи могли сказати, що цей зв'язок є і шифр діє.

— А хто ж мені приніс сандалову коробочку в Джайпурі?

— Признаюся, це я. Треба було поспішати, щоб Шрі-гуша не забив Нуелу в Джайпурі і щоб ви поїхали спокійно, знаючи, що вона жива. А тепер, я певец, ми доб'ємо Ганглорда. Ми на вірному шляху. Шрі-гуша в наших руках. Більше шкодити він не буде. Він не гребував нічим, ні отрутою, ні пожем. І ця операція збагатила наш досвід...

— Не знаю, як і дякувати вам, любий Рам Дасе, вам і вашим друзям, що розірвали павутиння смертельної небезпеки, в якому я опинився, заплутався, і, напевно, загинув би, коли б не ви...

Рам Дас підкрутив свої виплекані густі вуса з чисто офіцерським запалом.

— А тепер два слова про вас,— сказав він по-дружньому,— судячи з ваших записок, ви збирали матеріали, їхали в Індію по сюжет. Життя, наскільки я розумію, дало вам досить сильний сюжет. Сподіваюсь, ми колись прочитаємо вашу книгу про Індію. Я прошу вибачення, що не читав усіх ваших творів. Але один знаю за назвою. Коли не помиляюсь, книга ваша називається «Гра тіней». Можливо, нову ви назвете «Гра людей».

— Не знаю, що я напишу,— відповів Бомпер, зворушений до глибини душі всім почутим,— але те, що трапилось зі мною, так глибоко мене вразило, що я ніколи не забуду цієї подорожі. А зараз я хотів би просити у вас про одну послугу. Я почуваю, що дуже втомився. Можливо, незвичний клімат відіграє тут свою роль, але я хочу просити вас допомогти мені якнайшвидше вилетіти додому. Мої нерви потребують відпочинку й тиші.

— Я саме хотів вам це порадити,— промовив Рам Дас, підводячись.— Вам, звичайно, потрібно виїхати якнайшвидше. У цьому ми вам допоможемо. Скажіть,— додав він, помовчавши,— коли я вам поставлю трохи дивне за нинішніх обставин запитання: якщо Нуела попросить у мене вашу адресу в Женеві — дати її чи ні?

І нараз Бомпер відчув, що червоніє під відвертим поглядом Рам Даса.

— Ні,— відповів він спершу, але щось наче штовхнуло його в плече, він запарівся ще більше і сказав: — Дайте!

— Все зрозуміло! Все гаразд! За кілька днів ми оформимо ваш від'їзд! Я піду,— підвівся Рам Дас.

Вони попрощалися, як люди, котрі щиросердно поговорили, не тримаючи один проти одного каменя за пазухою.

Напередодні відльоту Бомпер ночував не в готелі, а в Шведенера. Його поймав страх, в чому він не хотів признатися навіть своєму давньому приятелю. Йому здавалося, наче Шрі-гупа на волі й полює за ним, а його ошукали, сказавши, що Нуела жива, насправді ж вона померла, та привид її не даватиме йому спокою і на березі Женевського озера...

Вони проговорили аж до світанку, пили й курили та всебічно обговорювали те, що трапилося з Бомпером. Ів Шведенер, за свої послуги, відвоював собі право журналіста на сенсацію про Ганглорда, з умовою не згадувати імен Нуели та Бомпера. Він говорив, мов знавець, що зараз вакханалія зі спекуляцією золотом стала всесвітньою. З золота роблять старовинні монети, щось на зразок альбомів, пачок цигарок, був навіть випадок, коли корпус привезеного автомобіля було зроблено цілком із золота й майстерно пофарбовано. Його обертають на фальшиві монети часів королеви Вікторії. Кажуть, ніби золото, що йде з Швейцарії через Японію та Китай, продається там у шість разів дорожче стандартної ціни. Словом, Ганглорд робив великий бізнес.

— Та, до речі, я зараз тобі покажу дещо.— І він подав Бомперу вечірню газету з відкресленим червоним олівцем повідомленням з Бомбея.

«Вчора тут,— читав Бомпер,— у курортній місцевості Джуху, в одній з порожніх вілл, знайдено труп відомого ватажка великої розгалуженої організації контрабандних операцій, головним чином із золотом, наручними годинниками та наркотиками, якого знали під кличкою Ганглорд. Смерть сталася внаслідок тяжких поранень, які він дістав під час сутички з митниками, коли ті захопили контрабандистську шхуну, замасковану під риболовецьке судно. Слідство триває».

Бомпер тричі перечитав замітку. Спочатку вона справила нереальне враження. Та паперовий аркуш чорними літерами промовляв про факт, про справжню подію, якою закінчилося страхіття. Бомпер налив собі в склянку добрячу порцію віскі й випив, не розбавляючи содовою, одним духом.

На аеродром його повіз Шведенер своєю випробуваною «сімкою».

Тінь від велетенських дерев падала на дорогу. Ці велетні тамаринди звикли до того, що повз них тече потік життя, ніколи не висихаючи.

Так і в ці прохолодні вранішні години із хащі в хащу перелітали зелені блискавки папужків. Двогорбі зебу тягли двоколки з вантажем, прикритим різноколірними циновками. Проходили корови, жуючи овочі, щойно роздобуті з лотка продавця, що збирався на базар. Ішли жінки з мідними великими посудинами на голові, несучи їх так легко і звично, немов вони були паперові.

Обабіч шляху під деревами спали поодинокі пішоходи, які ще не вставали після ночі, що застала їх у дорозі. Подекуди, осторонь дороги, жевріли маленькі багаття, навколо яких грілися, тремтячи від уранішньої прохолоди, люди. Бомпер зненацька схопив Шведенера за руку:

— Будь ласка, зупинись! Мерщій!

Шведенер скорився, нічого не збагнувши. Бомпер вискочив з машини і пішов до найближчого дерева. Там тонким синім вогнем горіло невеличке багаття із сухого, померхлого листа. З одного боку цього маленького багаття сидів голий старий індієць. Лахміття ледве прикривало його велике сухорляве, нужденне тіло. Він сидів, глибоко замислившись, простягнувши руки над вогнем. Навпроти нього з другого боку багаттячка сиділа велика, худа, кудлата мавпа. Вона нерухомо втупила погляд у вогонь, а довгі лапи простягла так, що її тонкі криві пальці мало не доторкалися над вогнем до чорних, вузлуватих пальців старого.

Так вони й сиділи, кожен думаючи про своє, а збоку видавалося, що то сидять давні приятелі, які багато чого зазнали в житті.

Відблиски багаття падали на обличчя старого, і воно здавалося вирізьбленим із червоного дерева. Морда мавпи нагадувала обличчя втомленої старої людини.

Бомпер довго дивився на них, не усвідомлюючи, для чого він так стоїть і дивиться. Ні старий, ні мавпа не звертали на нього жодної уваги, хоч і стояв він досить близько од них. Потріскувало, згортаючись в маленькі завиточки, сухе листя, з вереском пролітали невеличкі зелені папуги, вискрипували колеса підвід, що проїздили поблизу, та ніщо не могло вивести з мовчазного зосередження цю пару, яка присіла навпочіпки біля придорожного багаття.

Бомпер пішов до автомобіля, але, ступивши кілька кроків, обернувся, кинув останній погляд на тих, що сиділи, і голосно покликав мавпу: «Сундар! Сундар!»

Злякано злетіли якісь брунатні пташки, зграйкою кинулися вбік від крику, а мавпа навіть не ворухнулася. Вона

й далі дивилася в огонь, і лише пальці її торкнулись руки старого, і він не відсмикнув її.

Бомпер сів у машину. Шведенер взявся за кермо. Великі дерева, пішоходи, бики, ваговози: мелькали перед ними. Дерев немов махали великими зеленими руками, немов посилали прощальне вітання і щиро, від усієї зеленої душі, бажали від'їжджаючому: «Ача аста! Щасливої дороги!»

З М І С Т

КІЛЬКА СЛІВ ВІД АВТОРА	5
НІЧ АЛЬ-КАДРА. <i>Оповідання</i>	7
ЗЕЛЬЗЕЛЯ. <i>Оповідання</i>	19
ШІСТЬ КОЛОН. <i>Оповідання</i>	30
СЕЯДЖІ. <i>Оповідання</i>	68
ЗЕЛЕНА ШТЬМА. <i>Повість</i>	82
У БЕЗТУРБОТНОМУ МІСТІ. <i>Оповідання</i>	146
ДОВГИЙ ДЕНЬ. <i>Оповідання</i>	170
ТРОЯНДА. <i>Оповідання</i>	203
СІРИЙ ХАНУМАН. <i>Повість</i>	224

НИКОЛАЙ СЕМЕНОВИЧ ТИХОНОВ

Шість колонн
Книга повестей и рассказов

(На українском языкe)

Видавництво «Дніпро», Київ, Володимирська, 42. Редактори *З. Г. Коваль, З. І. Рябчик*. Художник *М. М. Левчишин*. Художній редактор *П. Т. Вишняк*. Технічний редактор *Б. С. Куйбіда*. Коректор *С. І. Шевцова*.

Виготовлено на книжковій фабриці «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, вул. Артема, 23-а.

Здано на виробництво 10.III 1972 р. Підписано до друку 5.V 1972 р. Папір № 1. Формат 84×108^{1/32}. Фізичн. друк. арк. 9,375. Умовн. друк. арк. 15,75+1 вкл. Обліково-видавн. арк. 17,269. Ціна 70 коп. Замовл. 526. Тираж 30 000.

